А. А. Бурячок

Назви спорідненості і свояцтва в українській мові

Видавництво АН УРСР
Київ – 1961

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

А. А. БУРЯЧОК

НАЗВИ СПОРІДНЕНОСТІ І СВОЯЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
52	4 зн.	повторити	потворити
112	12 зг.	*тьщѫ ѥго*	*тьщѫ* ѥго
118	4 зг.	*сълож* воѥго	*сълож*ѧ своѥго

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

4У
Б91

У праці розглядається лексика, що вживається для позначення родинних стосунків як у літературній мові, так і в діалектах, наприклад: *батько, отець, тато*; *дядько, стрийко, вуйко*; *племінник, небіж*; *шурин, швагер*; *дівер, свояк*; *зовиця* та ін. Уперше докладно простежується історія виникнення і розвитку кожної назви на грунті української мови (починаючи з давньоруського періоду), а також на підставі порівняння українських назв з відповідними назвами інших індоєвропейських мов. Багато уваги приділяється розкриттю стилістичного використання цих назв, дослідженню їх семантики, словотворчих можливостей, а також вагомості в загальному словниковому складі української мови.

Відповідальний редактор
кандидат філологічних наук *О. Б. Ткаченко*

ВСТУП

Вивчення назв спорідненості і свояцтва в історико-порівняльному аспекті є актуальним не лише з лінгвістичного погляду (зокрема, історичної лексикології), а й з історико-етнографічного.

Як відомо, наше звичаєве право розрізняє спорідненість, що виражає взаємовідносини між особами, які за походженням зв'язані кровно, і свояцтво, або некровне споріднення, що виражає відносини між особами, які не зв'язані кровно, а перебувають у стосунках свояцтва внаслідок одруження чоловіка і жінки, які походять з різних родин. У свою чергу кожна система спорідненості того чи іншого народу, в якого існує парний шлюб і моногамна сім'я, поділяється на одну пряму і кілька бокових ліній, що йдуть від прямої (головної).

Шар лексики, що виражає родинні стосунки, щодо давності походження і стійкості стоїть на одному з перших місць у ряді інших тематичних верств. Назви спорідненості і свояцтва пройшли дуже довгий і складний шлях розвитку. Цей шлях тісно пов'язаний з розвитком форм сім'ї, які знайшли своє відбиття в системах спорідненості.

Розвиток сімейних відносин ішов еволюційно від так званої первісної кровноспорідненої общини епохи первісного стада шляхом поступового, але неухильного виключення із шлюбних зносин спочатку висхідних і низхідних поколінь по прямій лінії, а потім і родичів (насамперед, близьких, а згодом і дальших) бокових ліній спорідненості з материнського боку, до виникнен-

ня тієї первісної форми роду, якою був материнський рід [1].

Вищим етапом у розвитку сімейних відносин була так звана пуналуальна сім'я, тісно пов'язана з раннім періодом матріархату [2]. Вона базувалася на груповому шлюбі. Суть її полягала в тому, що «певне число сестер, рідних або більш далеких ступенів спорідненості (двоюрідних, троюрідних і т. д.), було спільними жінками своїх спільних чоловіків, з числа яких, однак, виключались їхні брати; ці чоловіки називали вже один одного не братами..., а «пуналуа», тобто близький товариш... Так само ряд братів, рідних або більш далеких ступенів спорідненості, перебував у спільному шлюбі з певним числом жінок, але тільки *не* своїх сестер, і ці жінки називали одна одну «пуналуа» [3]. Прикладом сім'ї такого типу може бути сім'я, відкрита в минулому столітті на Гавайських островах [4].

На основі групового шлюбу і пуналуальної сім'ї виникає туранська (або ганованська) система спорідненості [5]. Нею користувались у минулому столітті племена сенека-ірокезів в Америці і таміли в Південній Індії [6]. За цією системою спорідненості, якщо взяти першу бокову лінію, «син і дочка мого брата є моїм сином і моєю дочкою... і обоє мене називають батьком», а «син і дочка моєї сестри — мої племінник і племінниця.. і обоє називають мене дядьком» [7]. Отже, діти братів були їх спільними дітьми, і останні виступали у відносинах між собою як брати і сестри, тим часом як діти сестри (або брата) по відношенню до її брата (або його сестри) були його (її) племінниками. Діти брата і діти сестри були двоюрідними братами і сестрами. Діти сестер перебували в таких же стосунках, як і діти братів [8].

---

[1] Див. П. І. Ефименко, Первобытное общество, К., 1953, стор. 243—244.

[2] Див. Л. Г. Морган, Древнее общество, Л., 1934, стор. 245—250.

[3] Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 33—34.

[4] Див. Л. Г. Морган, зазнач. праця, стор. 246—247.

[5] Там же, стор. 250.

[6] Там же, стор. 251.

[7] Там же, стор. 251—252.

[8] Там же, стор. 251—252. Крім того, тоді була вже система свояцтва; поняття старших та молодших братів і сестер розрізнялись (стор. 251 і 267—268).

Таким чином, цій системі вже властиві розряд племінників і племінниць, двоюрідних братів і сестер, а також розряд дядьків і тіток, що логічно випливає з заборони шлюбних зносин між братами й сестрами по матері.

Дальше послідовне виключення родичів (спочатку найближчих, а потім дальших аж до свояків включно) приводить кінець кінцем до того, що будь-який вид групового шлюбу стає цілком неможливим, унаслідок чого залишається одна шлюбна пара, з розпадом якої припиняється шлюб взагалі [9].

Виникнення патріархальної сім'ї по суті означало перехід до моногамії [10], яка є безпосереднім попередником сучасної сім'ї. Шлюбні зв'язки в моногамній сім'ї стають міцніші і не можуть бути розірвані на бажання кого-небудь з подружжя, але така сім'я є моногамною лише для жінки [11].

Історія моногамної сім'ї протягом приблизно трьох тисяч років свідчить про поступове, але неухильне її удосконалення. У свій час Л. Морган писав, що вона прогресуватиме й далі, поки не буде визнана фактична рівність статей і рівноправність шлюбних відносин.

Моногамна форма сім'ї створила сучасну індоєвропейську систему спорідненості [12]. У цій системі на відміну від класифікуючої форми означення кровних родичів застосовується описова.

При класифікуючій формі, яка була властива як малайській, так і туранській системам спорідненості, кровні родичі поділялися на класи (категорії) незалежно від ступеня спорідненості стосовно «Ego», так що одна і та ж назва відносилася до всіх осіб, які належали до одного класу (категорії). Наприклад, рідні брати і сини братів батька кваліфікувались як брати, а рідні сестри і дочки сестер матері становили вже клас (категорію) сестер [13].

---

[9] Див. Ф. Енгельс, зазнач. праця, стор. 39.

[10] По-грецьки μονόγαμος — одношлюбний.

[11] Див. Ф. Енгельс, зазнач. праця, стор. 50—51.

[12] Л. Морган називав її арійською (зазнач. праця, стор. 282—283).

[13] Див. Л. Г. Морган, зазнач. праця, стор. 222.

При описовій формі кровні родичі не класифікуються, а точно визначаються (описуються) основними назвами спорідненості чи комбінацією цих назв, тобто встановлюється фактична спорідненість кожного, напр.: *син брата, брат батька, син брата батька* і т. д. Такою була система спорідненості (в її давнішій формі) у грецьких, давньоіталійських, слов'янських, германських, кельтських та інших індоєвропейських, а також семітських племен [14].

Різниця між цими обома системами була принциповою і глибокою, що тепер у великій мірі утруднює розуміння розвитку назв спорідненості.

Заміна першої системи другою відбулась у глибоку давнину, але мова, як відомо, часто використовує давню форму для нового змісту, і тому треба думати, що класифікуюча номенклатура була використана і для описової системи спорідненості. Звичайно, вона зазнала серйозних змін (наприклад, зникла частина туранських назв, які виражали родинні стосунки, що на той час стали іншими; відбулось зрушення в семантиці ряду термінів, форма багатьох з них змінилась тощо), але в той же час ряд назв в основному зберіг давню структуру і деякі з них можна кваліфікувати як семантичні пережитки давніх відносин спорідненості. Одним із завдань порівняльно-історичних та етимологічних студій у цьому напрямі якраз і є виявлення решток цих форм і значень у тій або іншій індоєвропейській мові.

* * *

Дослідження українських назв спорідненості і свояцтва майже не проводилось. Дещо вивчено загальнослов'янський шар цієї лексики, і навіть ширше — індоєвропейський. Із праць монографічного характеру дожовтневого періоду найбільший інтерес викликають «Коренное значение в названиях родства у славян» П. Лавровського (СПб., 1867) і «Die indogermanischen Verwandschaftsnamen» Б. Дельбрюка (Leipzig, 1889).

На грунті слов'янських мов праця П. Лавровського була першою монографією, яка систематизувала етимологічні розробки, подані в словниках, порівняльно-історичних розвідках тощо. Праця Б. Дельбрюка теж має систематизуючий характер, але разом з тим у ній

[14] Див. Л. Г. Морган, зазнач. праця, стор. 222.

є ряд нових етимологічних трактувань. Однак методологічна основа цих трактувань ідеалістична. Так, наприклад, при встановленні етимології певної назви зазначені автори, як і більшість тогочасних компаративістів, виходили з ідеалістичної настанови, що вже в глибоку давнину існували такі ж самі сімейні відносини, як і тепер. Отже, полігамія і матріархат не визнавались, походження назв близької спорідненості намагались пов'язати лише з дитячим лепетом, не враховувалась діалектичність розвитку форми і значення тієї або іншої назви, які зіставлялись безвідносно до хронології і надто прямолінійно.

У період панування марризму в радянському мовознавстві дослідження історико-порівняльного мовознавства в галузі граматики, лексики, у тому числі й назв спорідненості, зазнавали гострих нападок з боку представників так званого нового вчення про мову [15].

Із праць того часу заслуговує уваги стаття Ф. П. Філіна «О терминах родства и родственных отношений в древнерусском литературном языке» [16]. Незважаючи на так званий класовий підхід до розгляду мовних явищ, метод аналізу матеріалу, яким користувався автор, змусив його відійти від апріорних положень і зробити ряд цінних спостережень.

Після мовознавчої дискусії в 1950 р. питання назв спорідненості і свояцтва привернули увагу багатьох дослідників. Особливо цікавою є стаття О. Ісаченка «Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания» [17]. Автор її, відкидаючи положення традиційної компаративістики про те, що індоєвропейський суфікс **-tēr** у словах типу *māter, bhrāter* і т. п. був позбавлений власного значення, робить цілком імовірне припущення щодо його значимості, а саме: форматив **-tēr-** первісно означав «усередині», а при матріархаті, де панував принцип матрилокальності шлюбу, і при умовах кроскузенного шлюбу він об'єднував ті назви кровного споріднення, що означали осіб, які належали до «внутрішнього кола» екзо-

[15] Пор. статтю: М. М. Гухман, Доиндоевропейские термины родства в германских языках, сб. «Памяти акад. Н. Я. Марра», М.—Л., 1938.

[16] Журн. «Язык и мышление», т. XI, М.—Л., 1948, стор. 323.

[17] Журн. «Slavia», roč. XXII, seš. 1, Praha, 1953, стор. 43—80.

гамної одиниці і між якими шлюби заборонялись. О. Ісаченко мало порушує, а іноді й зовсім залишає осторонь питання первісного значення та умов виникнення кореневих елементів цих слів, проте його спостереження в цій галузі можуть бути використані майбутніми дослідниками індоєвропейської (у тому числі й слов'янської) системи назв спорідненості і свояцтва.

Останнім часом з'явилися праці, присвячені історії окремих назв спорідненості української мови: «До питання про значення слів *дядя* і *батя*» В. С. Парасунька [18], в якій пояснюється історія збігу значень «батько» і «брат батька» в слові *дядя,* а також переусвідомлення назви *батя* на різних етапах розвитку родинних відносин у слов'ян; «Лексика українських говорів Закарпатської обл. (Назви спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту)» Й. О. Дзендзелівського [19] і «Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках» В. А. Прокопенка [20], у яких дається опис назв спорідненості і свояцтва зазначених говірок у порівняльно-історичному аспекті [21]. Крім того, О. Н. Трубачов написав дисертацію «История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя» (Автореф., М., 1956), в якій, узагальнюючи результати попередніх досліджень, залучив свіжий матеріал і дав у ряді випадків нове розв'язання етимологій цих назв. Усі названі праці є науково цінними розробками.

Отже, короткий огляд монографій і статей, присвячених дослідженню цієї групи лексики, свідчить, що дотепер учені, звертаючи увагу в основному на виясснення етимології тієї чи іншої назви, нерідко проводили

---

[18] Див. «Наукові записки Київського держ. пед. ін-ту», т. XX, 1956, стор. 83—99.

[19] Див. «Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту», т. XXVI, вип. 2, 1957, стор. 3—36.

[20] Див. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1958, стор. 139—151.

[21] Див. також А. А. Бурячок, Назви спорідненості і свояцтва в українській мові: Поняття «рідна мати», «Лексикографічний бюлетень» вип. V, К., 1955; його ж, Синоніми на позначення поняття «батько» в українській мові, «Наукові записки Київського держ. пед. ін-ту», т. XX, К., 1956, стор. 74—82; його ж, Назви спорідненості по бокових лініях у середньонаддніпрянських говорах, зб. «Середньонаддніпрянські говори», Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 170—183.

дослідження з позицій методологічно неправильних (П. Лавровський, Б. Дельбрюк та ін.). Сучасні ж дослідники, незважаючи на більш або менш задовільні етимологізування, далеко не повно використали можливості етимологічного аналізу цих назв. Це пояснюється відсутністю як грунтовних історико-порівняльних розробок тематичних шарів лексики (у тому числі — назв спорідненості і свояцтва) в тій чи іншій мові, так і задовільної методики етимологічних досліджень.

Дане дослідження назв спорідненості і свояцтва обмежено певними хронологічними рамками [22]. Етимологічні екскурси, які мають місце у праці, не є ціллю дослідження, а служать допоміжним засобом для глибшого розкриття структури і первісного значення розгляданих назв.

Діалектний матеріал, зібраний за спеціально складеною нами «Програмою для збирання назв спорідненості і свояцтва в говорах української мови» [23], а також частково за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (К., 1949), дозволив поставити і таке завдання, як визначення території поширення тієї або іншої назви (а іноді й її фонетико-морфологічних варіантів) на сучасному етапі розвитку української мови, а до деяких з них скласти карти. Метою дослідження, крім того, є розгляд семантико-стилістичних функцій, частоти вживання, семантико-словотворчих можливостей цих назв протягом розгляданого періоду, а також, по змозі, визначення тенденції дальшого розвитку системи спорідненості і свояцтва в українській мові.

НАЗВИ СПОРІДНЕНОСТІ ПО ПРЯМІЙ ЛІНІЇ

Сучасна система назв спорідненості по прямій лінії, що існує в українській мові, охоплює, як правило, не більше чотирьох поколінь як у висхідному, так і низ-

---

[22] Дослідження починається періодом виникнення писемності у східних слов'ян (оскільки давньоруська мова була спільним джерелом при формуванні мов російського, українського і білоруського народів) і закінчується сучасним етапом розвитку української мови.

[23] Див. «Діалектологічний бюлетень», вип. V, Вид-во АН УРСР, К., 1955.

хідному напрямах, між якими ступінь спорідненості не однаковий. Тому розрізняємо спорідненість по прямій лінії першого ступеня (між батьками та їх дітьми), другого ступеня (між дідами та їх онуками) [24], третього ступеня (між прадідами та їх правнуками) і т. д.

Назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня

Спорідненість, яка існує, наприклад, між рідним батьком і рідним сином у порівнянні зі спорідненістю між другим чоловіком матері і її сином від першого подружжя, також не однакова, що знаходить своє відбиття в сучасних юридичних законах про сім'ю, шлюб і т. п. [25] У зв'язку з цим розрізняють назви, які виражають повну спорідненість, і назви, які вживаються для вираження понять неповної спорідненості.

Назви повної спорідненості

До назв повної спорідненості по прямій лінії належать ті, що виражають поняття «рідний батько», «рідна мати», «рідний син», «рідна дочка».

Рідний батько. У сучасній українській мові для передачі цього поняття вживається кілька синонімів, а саме: *бáтько, тáто, пáпа, отéць, нáньо, (нéньо), нáнько, дáдьо (дéдьо)*.

У розмовній та художньо-літературній мовах вони стилістично диференціюються. Слово *батько* зустрічається, як правило, у плані «нейтрального» і «високого» стилів (в останньому переважно при переносному вживанні), тоді як його лексичний синонім *тато* переважає в розмовно-побутовій мові в плані так званого гіпокористичного (ніжно-пестливого) стилю [26]: «Людина завж-

---

[24] Тут і далі ці слова у формі множини мають загальне значення (напр., під *діди* розуміється дід і баба, під *онуки* — онук і внучка і т. д.).

[25] Див. «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану», К., 1949, стор. 46—47.

[26] Поняття «нейтрального», «високого» та «гіпокористичного» стилів, які необхідно відрізняти від літературних, взято з праці А. О. Білецького «Принципы этимологических исследований» (К., 1950, стор. 221).

ди повинна працювати, — говорив нам *батько*» (Анг., 3) [27]; «Будеш, *батьку*, панувати, Поки живуть люди» (Шевч., I, 13); «То я не син, Я не син ваш, *тату*?» (Шевч., I, 276).

З погляду сучасного мовця *батько* сприймається як морфологічно нечленоване ціле, але, коли порівняти його з експресивним *бáт'а* (Птм Зап.) [28], *бáт'о* (Црч Дніпр.), *бат'ýн'а* (Зчп Полт.), *бат'ýс'* (Врв Жит.), то стає ясним, що к — це змертвілий суфіксальний елемент, що втратив своє первісне значення демінутивності.

У пам'ятках давньоруської мови відмічено поки що тільки форму *батА* в значенні «тато». В Іпатіївському літопису під 1161 р. читаємо: «Романъ Ростиславичь посилаѣть., попа своего къ ИзА славу, река тако: отдаваеть ти *батА* Черниговъ». Очевидно, це було інтимно-пестливе слово, що могло стилістично протиставитись слову *отьць*, яке в той період належало до «нейтрального» і «високого» стилів. Щодо написання А, то це було звичайне на той час позначення а з пом'якшеним попереднім приголосним і, як відмічає О. І. Соболевський, воно було суфіксальним закінченням експресивних утворень типу *дядя, тятя, Ваня* [29].

Українські *бáтьо, бáтько* відповідають російським діалектним *бáтя, бáтька,* білор. *бáця, бáцька.* У чеській мові *bát'a, batek* означають брата матері, а болг. *бáте, бáтьо* має значення «старший брат». В останньому значенні воно відоме і деяким російським говорам [30]. Отже, на слов'янському грунті це слово виступає в трьох значеннях: «батько», «брат матері», «старший брат».

---

[27] Умовні скорочення джерел див. на стор. 138. Для давньоруського періоду ілюстрації взяті в основному з «Материалов для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського (СПб., т. I, 1893; т. II, 1895; т. III, 1903). Усі скорочення джерел, подані І. І. Срезневським при цитатах у словнику (далі скорочено — «Материалы...»), залишені без змін. Обірваність тексту в середині речень позначається двома крапками. У всіх випадках приклади починаються з великої літери.

[28] Тут і далі при діалектних ілюстраціях зазначаються не всі населені пункти, де вони були зафіксовані, а лише деякі з них. Умовні скорочення назв сіл і областей див. на стор. 144.

[29] Див. А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, изд. IV, М., 1907, стор. 184.

[30] Див. В. Г. Богораз, Областной словарь колымского русского наречия, ОРЯС II отд-ния АН, т. 68, № 4, 1901, стор. 22.

У дослідників немає спільної думки щодо походження цього слова. Погляд Е. Бернекера, що нібито *батя* є видозміною *братъ* з випадним кореневим **р**, слабо аргументується [31]. Трудно погодитись і з Ф. Ф. Фортунатовим та деякими іншими дослідниками, які дотримувались погляду, що нібито індоєвропейська назва для батька типу **pətḗr* у слов'ян не збереглась [32]. П. Лавровський пов'язував рос. *бáтя* з санскр. *pitá,* гр. πατήρ,, лат. *pater* вважаючи кореневе **ба-** видозміною **па-** [33]. Ця думка заслуговує уваги. Перехід глухого приголосного в дзвінкий перед голосним не одиничний випадок в українській мові; пор. діал. *лáба* — лапа (Глн Львів.), *бур'ічк'é* — порічки (Щрц Львів.), *дáнец* — танець (Сдг Чернів.), *дᵒупкáти* — топтати (Ржщ Вол.). Подібне явище спостерігається і в польській мові, напр.: *deptać* — топтати. Одзвінчення **п** могло підтримуватись і впливом початкового **б** у словах *брат, баба.* На голосний **а** проти сподіваного **о** (з і.-є. ***ə**), очевидно, позначився вплив редуплікованих форм з вокалізмом **а**: *баба, дядя, мама, тато.* Досить заманливою є гіпотеза В. Георгієва про гр. (мінойське) βάττος — цар. Ця форма, на його думку, разом з гр. βασιλεύς — цар (<**bhati-lau-s* — батько, старійшина народу) і болг. *баща* — батько, *бáте, бáтьо* — старший брат, рос. *бáтя* — батько та ін. продовжує старе і.-є. **bhatja* [34].

Ф. П. Філін, порівнюючи болг. *бáте* «старший брат» і чеськ. *báťa* «брат матері» з д.-руськ. *батꙗ* «рідний батько», робить припущення, що це слово первісно вживалося на означення старшого брата, який часто для молодшого виступав замість батька, або дядька по матері, що відігравав велику роль при родовому суспільстві в сімейній общині, маючи нерідко можливість

---

[31] Див. E. Bernekeг, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I, Heidelberg, 1924, стор. 45—46.

[32] Див. Сравнительное языковедение. Лекции Ф. Ф. Фортунатова, М., 1901, стор. 94; А. М. Селищев, Славянское языкознание, т. I, М., 1941, стор. 11; А. Мейе, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 397.

[33] Див. П. Лавровский, Коренное значение в названиях родства у славян, СПб., 1867, стор. 13.

[34] Див. В. Георгиев, Происхождение алфавита, «Вопросы языкознания», 1952, № 6, стор. 52—53.

бути главою великої сім'ї [35]. Із цього видно, що сучасне поняття «рідний батько» виникло значно пізніше. В. С. Парасунько, спираючись на деякі етнографічні дослідження, робить спробу обгрунтувати цей висновок. Так, він припускає, що в період, коли брат батька не виділявся з групи батьків, до останньої міг належати і старший брат [36]. Із цього випливає, що назва для дядька по батькові і старшого брата була спільною. Пор. у зв'язку з цим слово *бáдя* (*-ьо*), що побутує тепер у гуцульських і буковинських говірках із значеннями «старший брат» і «дядько по батькові».

Однак, беручи до уваги те, що поява поняття «дядько по матері» пов'язана із звичаєм так званого авункулату, який виник у перехідний період від матріархату до патріархату, В. С. Парасунько відносить д.-руськ. *батя* «рідний батько» не до болг. *бáте* «старший брат», а до чеськ. *bát'a* «дядько по матері» [37]. Таким чином, переусвідомлення цього слова мало б іти в такому порядку: «*старший брат*» → «*дядько по матері*» → «*рідний батько*».

Назва *батя* і похідне від неї *батенко* досить поширені в пам'ятках староукраїнської мови: «Не борони *батю* узяти за хату» (Прип., 233, XVIII ст.); «Казавъ мѣнѣ *батенко* погнати кози» (УРА, IX, 105, XVIII ст.).

Дериватив *батько* вперше зустрічається в записці царя Івана III до своєї дочки Олени (1504 р.): «Вспроситъ его королева..: О чемь ко мнѣ *батько* не прислалъ рыбъ свѣжихъ?» (АЗР, I, 334). Далеко частіше трапляється воно в пам'ятках староукраїнської мови, починаючи з другої половини XVI ст., хоча переважно у вигляді *батко:* «Штож дей *батько* твой Денис и ты самъ свекрови ее.. вена есте не отдали» (АЮЗР, VIII, IV, 349, 1548 р.); «На роднаго *батка* правду мушу зезнат» (АПУ, I, 40, 1665 р.). Однак у пам'ятках кінця XVIII ст. і пізніше останній варіант уже не відображується.

Поступове втрачання експресивності цим словом призводить до переходу його у сферу нейтрального стилю.

---

[35] Див. Ф. П. Филин, О терминах родства и родственных отношений в древнерусском литературном языке, «Язык и мышление», т. XI, М.—Л., 1948, стор. 333.

[36] Див. В. С. Парасунько, До питання про значення слів *дядя* і *батя*, «Наукові записки Київського держ. пед. ін-ту», т. XX, К., 1956, стор. 97.

[37] Там же, стор. 99.

Звичайно, цей процес відбувся не відразу, а тривав довгий період, протягом якого йшла боротьба з відмираючим синонімом *отець*.

Стилістична нейтралізація слова *батько*, очевидно, сприяла дальшому розширенню його семантики. Так, у пам'ятках XVII ст. це слово зустрічається в значенні «духовний отець або піп» (Інтерм., 93, XVII ст.). У творах Шевченка воно вживається як означення отамана запорізьких козаків, а також на знак пошани при звертанні до старшої віком людини: «Добре, *батьку* отамане! — Кругом заревіло» (Шевч., I, 61); «Утни, батьку, щоб нехотя На ввесь світ почули, що діялось в Україні» (Шевч., I, 59).

У дожовтневий період (а іноді й тепер) слово *батько* зустрічається ще в значенні «весільний батько» і «хрещений батько», маючи при собі означення типу *голова́тий* (Грінч.), *весільний* (Гончар, I, 171), *хрещéний* (Мирн., II, 483) [38], а в деяких говірках воно вживається на означення опікуна (Блц Полт.), господаря на вечорницях (Мчк Полт.) тощо. У північних та південно-східних говорах розглядана назва засвідчується при звертанні до старшого чоловіка на знак поваги, а в народній творчості та поетичних творах радянських письменників нерідко виступає як метафоричне означення і звертання до Леніна на знак великої поваги: «Ленін був найкращим другом молоді, *батьком* і вихователем робітників і селян» (Біогр. Леніна, 225).

Отже, коло функціонування назви *батько* з розвитком мови постійно розширювалось, що пояснюється не тільки тенденцією до використання її як своєрідного засобу інтимізації, але й переносним вживанням за схожістю функцій.

Форма множини *батьки* майже лексикалізувалась в українській мові і, закріпивши за собою значення «рідні батьки» (рос. «родители»), витиснула з загального вжитку синоніми *родичі* [39], *батько (отець)-мати, батько-нень-*

---

[38] У сучасних буковинських говірках слово *батько* теж побутує для вираження подібних понять, але без цих означень (див. В. А. Прокопенко, Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говорах, «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Вид-во Чернівецького держ. ун-ту, 1958, стор. 141).

[39] У ряді сучасних західноукраїнських говорів це слово ще досить широко вживається на означення батьків (Ввк Львів., Вкн Чернів., Мкл Терн.).

ка і т. п.: «Що ми?... Чиї сини? яких батьків?» (Шевч., I, 334); «Повністю забезпечити виховання в дитячих будинках сиріт, що втратили *батьків* у період Вітчизняної війни» (Закон, 38).

Конструкції типу *батько-мати, батько-ненька* побутували в основному в розмовній мові минулого століття (особливо в першій половині). Своїм лексичним змістом вони стоять на межі між лексикалізованою формою *батьки* і прямим значенням кожного компонента словосполучення: «*Батька-матері* не знаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях» (Вовчок, 88); «Кого ж їй любити? ні *батька, ні неньки*» (Шевч., I, 4).

Назва *батько* відзначається також здатністю вступати в різні фразеологічні сполучення, пор.: «В *батька* загвоздити» (Котл., I, 132); «Не в *батька* діти!» (Шевч., I, 108); «Не лізь поперед *батька* в пекло» (Номис, 108).

Треба відмітити, що переважна більшість назв спорідненості в процесі розвитку мови постійно використовувалась як основа, від якої за допомогою засобів афіксації утворювано нові слова. Ті слова, в утворенні яких брали участь зменшено-пестливі чи збільшено-зневажливі суфікси, виражають, як правило, те саме лексичне значення, що й їх прототипи, але характеризуються емоційною забарвленістю. При використанні інших афіксів виникали деривати в основному з відмінним значенням, тобто такі, які не виражають родинних стосунків.

Прикладом перших утворень від основи *батько (батьо)* можуть бути демінутиви *ба́течко, ба́тенько, ба́тонько, батю́ньо, батю́сьо, ба́тіночко* (Грінч.), *ба́тейко* (Верхр. бат., 227) та збільшено-зневажливі *бати́ще* (Влс Полт.), *бати́р* (Свт Сум.), *бат'кура́* (Тр Полт.), *бат'у́с'* (Дбщ Вол.). Останні конструкції порівняно з першими трапляються рідко.

Серед дериватів з відмінним значенням у пам'ятках староукраїнської мови вдалося виявити лише *батковщина* — майнова спадщина по батькові чи по предках (АСУ, 63, 1693 р.) і його варіант *баткѣвщина* — рідний край (Зб. Тих., 22, XVIII ст.). Треба думати, що мовцям того часу були відомі й деякі інші утворення, які зустрічаються в художній літературі і в словниках XIX ст., напр.: *праба́тько* — дід, предок, родоначальник (Жел.); *безба́тченко* — позашлюбний син (Шевч., I, 34); *батькува́ти* — 1) лаяти когось, зачіпаючи честь батька (Мирн.,

I, 255); 2) бути весільним батьком (Грінч.). Сучасній мові, крім того, відомі: *батьківство* (УРС), *прабáт'к'іўшчина* (ББ Жит.) [40].

Утворення, в яких першим компонентом виступає *батько,* а другим — інше слово (напр.: *батьковбúвство, батьковбúвець),* належать до пасивного фонду.

Отже, розширення лексичного гнізда назви *батько* йшло переважно по лінії суфіксальних утворень, менше — шляхом префіксації і поєднання її з суфіксацією, а також шляхом словоскладання.

Лексичний синонім до *батько* — *отéць* разом з його фонетичними варіантами *отыц'* (Стб Закарп.), *отéц* (ВрБ Стан.), *у°тéц'* (Ор Львів.), *ву°тéц* (Злж Львів.), *в'ітéц'* (Брз Стан.) і т. п. поширений на обмеженій території і виявляє тенденцію до зникнення. У художніх творах української літератури він уживається рідко і до того з метою архаїзації зображуваної епохи, підкреслення урочистості, піднесеності тощо: «Боєць прощавсь з *отцем,* сестра — із старшим братом» (Мал., I, 289).

У говорах української мови *отець* більш-менш суцільно охоплює територію лише Закарпатської, Львівської (крім говору батюків) та Станіславської (крім гуцульських говорів) областей. Цікаво відмітити, що ні в одному з населених пунктів Тернопільської області, які дотепер обслідувано за «Програмою», не зафіксовано *отець,* що свідчить про те, в якій мірі воно вже архаїзувалось у мові майже всіх поколінь, хоча, правда, це аж ніяк не означає, що воно випало з мови старшого покоління. Замінниками назви *отець* на зазначеній території бувають загальнонародні *тáто, бáт'ко* (Скр Терн., Мдр Львів.).

Разом з тим слід зазначити, що *отець* відоме і деяким західним районам Хмельницької та Чернівецької областей, а також украплюється в північноукраїнське наріччя, виступаючи (переважно в мові старшого покоління) то як синонім до *батько,* то як синонім до *батюшка* «піп» (Плх Черніг., Знк Хмельн.).

В інших слов'янських мовах слово *отець* як основна назва батька більш поширене, ніж слово *батько;* пор.

---

[40] Прикметники і прислівники, утворювані звичайним способом як від назви *батько,* так і від інших назв спорідненості, не наводяться.

ст.-слов. *отьць*, рос. *оте́ц*, словін. *óče*, серб. *òтац*, чеськ. *otec*, польськ. *ojciec*, в.-луж. *wótc*, н.-луж. *wóść*. Спільнослов'янське **otьcь* утворилось з **otъ*, яке в свою чергу виводиться з і.-є. **ătta*; пор. лат. *atta* — батько; звертання дітей до батька; гр. *ἄττα* — тато; ст.-в.-нім. *atto*, гот. *atta* — батько, предок; алб. *at* — батько; ірл. *aite* — опікун, вихователь; хет. *atta* — батько[41]. На думку А. Преображенського, А. Мейє та інших етимологів, суфікс *-ьць* первісно мав значення зменшеності[42]. Однак у новіших дослідженнях цей погляд зустрічає серйозне заперечення. Так, О. Н. Трубачов, відкидаючи спробу А. Мейє пояснити слово *отьць* як етимологічно демінутивне утворення, вважає, що проміжною ланкою між слов. **otьcь* та і.-є. **ătta* було **attikós*, у якому суфікс *-ikos* виражав присвійність[43]. Таким чином, **attikós* — етимологічно «батьків», яке тлумачиться як батько, що сам походить від старшого батька *ătta*[44].

Давньоруські пам'ятки засвідчують *отьць* уже як слово нейтрального та високого стилів: «Рече мьнии сынъ ѥю *оцоу: оче*, даждь ми достоинѫ чѧсть имѣниꙗ" (Лук. XV. 12. Остр. ев.); «Срамословье в нихъ предъ *ѡтьци* и предъ снохами» (Пов. вр. л. введ. 9).

У процесі історичного розвитку слово *отець* (<*отьць*) помітно поширило семантику. У давньоруський період, крім поняття «рідний батько», воно вживалося на означення батьків або предків: «То бо были рати... при блжныхъ *ѡцихъ нашихъ*» (Пис. Влад. Мон.); опікуна, покровителя: «Князь щедръ *отець* есть всѣмъ» (Сл. Дан. Зат. 234) та ін. Слово *отець* нерідко вживалося і при звертанні до осіб, зв'язаних з релігійним культом (Остр. ев. л. 222).

---

[41] Див. A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, Berlin—Leipzig, 1928, Bd. I, стор. 44; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1954, 13 Lief., стор. 290.

[42] Див. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1910, стор. 668—669.

[43] Див. О. Н. Трубачев, История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя, Автореферат, М., 1956, стор. 6.

[44] Там же, стор. 6.

У пам'ятках староукраїнської мови (до кінця XVIII ст.) порівняно ще часто зустрічаємо *отец(ь)* у значенні «батько»: «*А отець* его.. намѣстникомъ Софѣйскимъ былъ» (АЗР, II, 121, 1517 р.); «Габриел Грек, яко ласкавый на свои дѣти отецъ» (Сторож., 44, 1689 р.). Але з дальшим розвитком мови *отец(ь)*, як уже відзначалось, поступово витискається з літературного вжитку словом *батько*. У значенні «піп» слово *отець* (нерідко у формі *панотець*), однак, виявилось стійкішим і збереглося аж дотепер як лексична паралель до *батюшка* (НБ Черніг., Плн Львів.). Випадки переносного вживання слова *отець* у староукраїнській мові аналогічні до тих, які відмічено в давньоруській.

У мові віршово-пісенного стилю *отець* нерідко зустрічається в сполученні з *мати*. Це словосполучення, подібно до конструкцій типу *батько-мати, батько-ненька,* уживалось на означення поняття «рідні батьки»: «По дівоньці *отець-мати* плаче» (Метл., 96).

Від назви *отець* теж виникло чимало дериватів, але переважна більшість їх не виражає відносин спорідненості. Із демінутивів можна відмітити лише *отчик* і *оченько* (МІСУМ). Інші утворення, як свідчать пам'ятки, відомі вже давньоруській мові. З них найпоширенішими були: 1) *(в)от(ь)чина* (*вотнина*), яке вживалося в значенні рідного краю, спадкового феодального землеволодіння, спадщини по батькові, звичаїв батьків (предків) тощо; 2) похідні від нього *(в)от(ь)чич(ь)* — спадкоємець вотчини і *(в)отчинник* — власник вотчини; 3) *отьчьство* (>*отечество*), що вживалося в значенні рідного краю, стану батьківства, спадкового родового права, батьківської честі; 4) *от(ь)чимъ (очимъ)* — вітчим; 5) *праотьць* — дід, предок [45].

Подібні деривати фіксуються і пам'ятками мови української народності; пор. *(в)отчина* (АЗР, I, 39, 1420 р.; 67, 1450 р.), *отчич* (АЗР, I, 6, 1347 р.), *отечество* (АЗР, IV, 407, 1611 р.). Але тут простежуються і деякі нові утворення, напр. *о(т)чизна,* уживане в значенні спадщини по батькові (АБ, 16, 1637 р.), рідного краю (АЗР, V, 171, 1682 р.); *отцевщина* — спадщина по батькові (АБ, 87, 1676 р.).

---

[45] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 307—308; т. II, стор. 830—833, 1370.

З дальшим розвитком мови практичне застосування цих дериватів звужується. Одні з них переходять у пасивний фонд, а згодом зовсім зникають з лексики української мови (пор. *отчич, отечество),* інші з деякими фонетичними змінами зберігаються й досі як архаїзми в тій частині говірок, де ще не вийшло з ужитку *отець;* пор. *в'ітчина́* — рідний край, *в'ітц"їўшчина, в'ітчи́знина* — спадщина по батькові (Дбр Львів.). За словом *вітчизна* в літературній мові закріпилося лише значення «рідний край» (УРС).

Решта дериватів, наведених І. І. Срезневським у «Материалах...» (напр.: *отьчьствиѣ* — батьківщина, звичай предків; *отьчелюбиѣ* — любов до батька; *отьцедосадитель* — той, хто зневажає батька), староукраїнськими пам'ятками не підтверджені.

Таким чином, від слова *отець* утворилось багато семантично споріднених слів, але в міру того, як воно виходило з ужитку, кількість їх поступово зменшувалась. Деякі з них утратили грунт для існування в зв'язку з ліквідацією приватної власності на землю та засоби виробництва в нашій країні.

Найбільш поширеним стилістичним синонімом до назви *батько* є слово *та́то,* що тепер уживається переважно як емоційно забарвлене (пестливе) звертання до батька, хоча поряд з тим у багатьох говорах (зокрема в тих, де виходить або вийшло з ужитку *отець*) воно функціонує і як стилістично нейтральна назва батька (Рдк Терн., Рнг Чернів., Слц Стан.). В українській художній літературі це слово вживається, як правило, у мові персонажів з відтінком експресивності: «То я не син, Я не син ваш, *тату*?..» (Шевч., І, 276); «*Тато* розказував, що в тебе на шахті добре справи пішли» (Корн., 423). Крім того, воно використовується і при звертанні до вітчима, свекра, тестя (Бзс Полт., НУ Харк.).

У пам'ятках давньоруської мови назви *тато* не виявлено. Це пояснюється тим, що вона як чисто експресивна вживалась тільки в розмовній мові. Про дуже давнє походження цієї назви свідчить загальна поширеність її не лише в слов'янських, але й у деяких інших індоєвропейських мовах; пор. рос. *тя́тя,* білор. *та́та,* болг. *та́те,* серб. *тата,* чеськ. *táta,* польськ. *táta,* а також лат. *táta,* санскр. *tāta-s* та ін.

Виникнення слів типу *tata, mama* етимологи пов'язували лише з дитячим лепетом [46] і тому дальші дослідження в цій галузі майже припинилися. Лише деякі сучасні дослідники, відкидаючи традиційну точку зору як безперспективну і підходячи до цих слів як до звичайних назв спорідненості, що характеризуються архаїчністю структури (редуплікація), експресивністю, ставлять це питання на реальний грунт його розв'язання [47].

Найранішу фіксацію назви *тато* зустрічаємо в одному з творів І. Вишенського початку XVII ст.: «Тая хула.. есть.. бабяка и домолѣжня, *тата* и мамы, и сродства разлучитися не хотящаго» (АЮЗР, I, VII, 42). Подає її і П. Беринда в «Лексиконі». У творах Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка та інших це вже досить поширений стилістичний синонім до слова *батько.*

Похідні слова від *тато,* які виражали б поняття, не пов'язані з родинними стосунками, не зустрічаються. Зате демінутивів є велика кількість. Серед них загальновживані — *та́тко* (Метл., 175), *та́точко* (Шевч., III, 50), *та́тонько* (Метл., 155). Менш поширені конструкції типу *тату́ньо* (Етн. зб., VI, 82), *тату́ненько, тату́нечко* (Грінч.), *тату́сьо* (Л. Укр., II, 347), *тату́сечко, тату́сенько* (Жел.), *тату́н'ц"о*^{y} (Ор Львів.), *тату́льо, та́течко, та́тенько, тату́нь, тату́сь, тату́ленько* (Грінч.), *тату́сик* (Мчк Полт.). До вузьколокальних можна віднести форми *тату́нечйко*^{y} (Крв Львів.),*татус"у́н'ц"у*^{o} (Мдр Львів.), *тату́хна* (Чуб., IV, 280), *та́тцьо* (Верхр. лем., 295), *та́тценько* (Грінч.), *та́тьо, та́тінько* (Жел), *та́тик* (Ор Львів.). Наведені утворення вживаються переважно в мові дітей при звертанні до батька. Збільшено-зневажливі форми до слова *тато* зустрічаються рідко; пор. *тати́ще* (Влс Полт.), *татус'а́ка* (Дбщ Вол.), *тату́ра* (Бшв Вол.).

Крім стилістичного синоніма *тато* до назви *батько,* у деяких південно-західних говорах відомі і такі, як *н'а́н'о*^{y} (Грв Закарп., Верхр. лем., 179) поряд з *не́н'о*^{y}

---

[46] Див. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, выпуск последний, «Труды Института русского языка», т. I, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1949, стор. 35; M. Vasmer, зазнач. праця, Lief. 20, стор. 81.

[47] Пор. О. Н. Трубачев, зазнач. праця, стор. 7.

(Ств Чернів., Ксв Стан.) і *н'ém'oy* (Рхв Закарп.), *н'áн'ку°* (Стб Закарп.), *д'ád'a* (Мхл Терн.) поряд з *д'éд'a* (Прт Стан.), *г'éд'a* (Лбк Стан.), *д'éд'oy* (Брг Чернів.) і *г'éд'oy* (Ксв Стан.).

На підставі діалектних матеріалів, зібраних для Діалектологічного атласа української мови, а також даних деяких опублікованих праць[48] можна визначити приблизно територію поширення цих слів та їх основних фонетико-морфологічних варіантів (див. карту після стор. 24; список населених пунктів, позначених на карті цифрами, на стор. 146). Так, *н'áн'oy* і *н'áн'кoy* охоплюють переважну більшість території Закарпатської області, і їх східна границя проходить приблизно по лінії р. Косівки в Рахівському р-ні. Крім того, вони поширені в північнолемківських говірках, тобто на території Лісецького, Сянецького, Коросненського, Горлівського, Грибівського, Ясельського і Новосанчецького р-нів Польської Народної Республіки. Варіант *н'éиh'oy* простежується на Рахівщині; форма *нéн'oy* поширена в говірках центральної частини Чернівецької області (Заставнівський, Садгірський і частково Новоселецький р-ни), а також у тих районах Тернопільської та Станіславської областей, які межують з ними (МП Терн., Мкц Стан.).

Синонім *д'ád'a* відомий говіркам Мельнице-Подільського і частково говіркам Борщівського р-ну Тернопільської області, Кельменецького і Сокирянського р-нів Чернівецької області. Його варіанти *д'éд'a, г'éд'a* і *г'éґ'a* переважають у Снятинському та Заболотівському р-нах Станіславської області. У Кутському, Заболотівському і в деяких населених пунктах Косівського р-ну Станіславської обл., а також частково у Заставнівському і Новоселецькому р-нах Чернівецької обл. простежують-

[48] Див. І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 440; Б. М. Яцимирский, Описание говора г. Старой Ушицы Подольской губернии, Пгр., 1915, стор. 15; Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говорів Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. І, К., 1928, стор. 69; В. С. Парасунько, зазнач. праця, стор. 84, 93; Й. О. Дзендзелівський, Лексика українських говорів Закарпатської обл. (Назви спорідненості, свояцтва та сімейно-родинного побуту), «Наукові записки Ужгородського ун-ту», т. XXVI, вип. 2, 1956, стор. 4; А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл., Одеса, 1958, стор. 29; В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 139—141.

ся *д'éд'о, г'éд'о.* Їх варіанти *д'éд'і, réд'і, г'ér'і* зустрічаються в Обертинському, Городенківському і зрідка в Коломийському, Чернимицькому, Гвіздецькому і Заліщицькому р-нах Станіславської області. У Заболотівському, Косівському та Снятинському р-нах Станіславської області іноді ще трапляються форми *д'úд'оу* і *г'úд'а.*

Наявність слова *ня́ньо (не́ньо)* в тій чи іншій видозміні в різних слов'янських мовах (пор. н.-луж. і в.-луж. *пап* — батько; болг. *на́не, не́ни* — дядько по батькові, ввічливе звертання до старшого чоловіка; серб. *не́на, на́на* — мама), а також у ряді інших індоєвропейських мов (пор. гр. νέννος, νάννος — дядько, νέννα, νάννη — тітка; санскр. *папа̄* — мамочка, матуся; алб. *папе* — мати, годувальниця; кимр. *паіп* — бабуся) [49] свідчить про його давнє походження.

Традиційна точка зору щодо етимології *ня́ньо (неньо)* така ж, як і щодо *тато* [50]. О. Н. Трубачов, відкидаючи її, приєднується до погляду, за яким луж. *пап* — батько, слов. **vъпикъ,* укр. *онук,* рос. *внук* пов'язується з і.-є. **ăп-* «той, дальший» (вказівний займенник) [51].

Виникнення різноманітності значень цієї назви, гадаємо, можна пов'язувати з періодом існування туранської системи спорідненості, коли поняття «батько» і «брат батька», «мати» і «сестра матері» не диференціювалися, тобто одні з них були тільки батьками, другі — тільки матерями. До семантичних залишків туранської системи спорідненості відносять і назву *дядя* в значенні «батько» [52].

Із деривативних утворень від *ня́ньо (неньо), дя́дьо (де́дьо)* простежуються в основному демінутиви; пор. *н'ан'ко,* що вже втратило в багатьох говірках свою експресивність (ВБч, Бшн та ін. Закарп.), *не́н'ко* (Чрн Чернів.), *ня́ньонько, ня́нечко* (Жел.), *ня́нічко* (Верхр. лем., 353), *ня́нюсь* (Верхр. лем., 379), *д'а́дик* (Шкв Терн.) поряд з *д'е́дик* (Шух., III, 14). Слів з новим значенням відмічено два: *н'ани́зна* — спадщина після батька і *н'ан'ова́ти* — бути батьком (ВЛ Закарп.).

---

[49] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 624.

[50] Там же.

[51] Див. О. Н. Трубачев, зазнач. праця, стор. 7.

[52] Пор. Ф. П. Филин, зазнач. праця, стор. 338.

У північних та південно-східних говорах, переважно в мові міського населення, поряд з *тато* поширене пестливе *нáна*[53] (Лхв Полт., НУ Харк.). У значенні рідного батька ця назва відома й деяким іншим слов'янським мовам[54], зокрема російській, під впливом якої вона і попала на український грунт.

У значенні батька давні пам'ятки зафіксували ще похідне від *род — родитель*. Уживалось воно у плані високого стилю; пор.: «Все имуще ѣлико же и *родитель* имать» (Іо. екз. Бог. 43); «Коваль.. пріехалъ отъ родителя зъ писмами» (Марк., I, 80, 1724 р.). З розвитком мови цей дериват, як книжний архаїзм, перейшов у пасивний фонд лексики української мови[55].

У гуцульському говорі Є. Желехівський зустрів і таку пестливу назву в значенні батька, як *лéльо (лéлько)*. Будучи генетично пов'язаним з *леля* — тітка, первісно це слово означало, очевидно, дядька по матері[56]. На нашу думку, *лельо* є не чим іншим, як семантичним архаїзмом, який знаходить своє логічне обгрунтування в туранській системі спорідненості. У цьому значенні в сучасних говорах його не виявлено.

Таким чином, у мовних засобах вираження поняття «рідний батько» відбулись певні зміни. Стилістично нейтральне *отець* (<*отьць*), як слово активного фонду лексики давньоруської мови, у міру свого розвитку на грунті української мови витискається з загальнонародного вжитку синонімом *батько,* який первісно належав до форм гіпокористичного стилю. Давньоруське *родитель,* що виступало як синонім до *отець* у високому стилі, не втратило цієї функції і на грунті української мови, але тепер це вже книжний архаїзм. Емоційно забарвлене *тато,* що функціонувало в давнину як синонім до *батя,* тепер подекуди в говорах утратило експресивність, замінюючи при цьому відмираючий архаїзм *отець*, а то й діалектні *няньо (неньо), дядьо (дéдьо)*. Останні витискаються загальнонародним *батько.*

---

[53] Це слово вживається в мові дітей і на означення хліба.

[54] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, 1914, стор. 14.

[55] Є. Желехівський подає ще похідну лексикалізовану форму від цього слова — *родителі* «батьки».

[56] Пор. у зв'язку з цим висловлення Ф. П. Філіна про назву *леля* (зазнач. праця, стор. 339).

Рідна мати. Для вираження цього поняття в сучасній мові теж є кілька синонімів, а саме: *мáти, мáма, нéня, нéнька.*

У розмовній та літературно-писемній мовах вони стилістично диференціюються. Назва *мати* виступає в плані «нейтрального» та «високого» стилів, в останньому здебільшого при метафоризації: «Тієї ж весни довелося й *матері* вперше з сином удвох на степ виїздити» (Гол., II, 24); «*Мати*-вітчизно! — мимоволі вирвалося в нього, по-юнацькому дзвінко й урочисто» (Гончар, I, 8). Слова ж *мама* і *ненька (неня)* побутують у розмовній мові переважно з відтінком емоційного забарвлення: «Ой *мамо!* — каже перший [син] кароокий, — який то світ широкий!» (Тич., I, 113); «Обійме батька дітвора, І *неньку* втішить син» (Нагн., 234).

Слово *мати* в тому чи іншому вигляді поширене в усіх слов'янських мовах; пор. рос. *мать,* білор. *мáці,* словін. *mati,* болг. *мáти,* серб. *мáти,* чеськ. книжн. *mát',* польськ. діал. *mać,* в.-луж. *mać,* н.-луж. *maś.* Крім того, це слово відоме і багатьом іншим індоєвропейським мовам (пор. лит. *motė̃* — жінка, *matyna* — мати, санскр. *mātár-,* авест. *mātar-,* гр. μήτηρ, гр. дор. μάτηρ, лат. *māter,* ст.-в.-нім. *muoter,* ст.-ірл. *māthir,* вірм. *mair* — мати, алб. *motre* — сестра та ін.), що свідчить про глибоку давність його походження. Усі ці форми зводяться до і.-е. **mātēr-* [57].

Традиційна компаративістика виводила походження **mātēr-* з дитячого лепету **ma-ma* (звідки й пестлива форма *мама*) [58]. Суфікс **-tēr** у ньому нібито пізнішого походження. О. Ісаченко, як уже відзначалось, кваліфікує цей суфікс як такий, що означав «усередині». Це випливає із зіставлення слів (із цим же суфіксом), які означають «внутрішні органи», «нутрощі» тощо, напр.: лат. *uterus* — піхва, гр. ὕστρος — живіт, ὑστέρα — утроба, ἔντερα — нутрощі, кишки, ст.-слов. *ѫтроба, ѩтра* — печінка; а також лат. *intra* — усередині [59]. У зв'язку з

[57] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 516.

[58] Там же.

[59] Див. А. Исаченко, Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания, «Slavia», roč. XXII, seš. I, Praha, стор. 60.

цим стає зрозумілим, чому при матріархаті, де панував принцип матрилокальності шлюбу, тобто чоловік переходив у рід своєї жінки, і при умовах кроскузенного шлюбу в його найбільш архаїчній формі форматив *-tēr об'єднував всі ті назви кровного споріднення, що означали тих осіб, які належали до «внутрішнього кола» екзогамної одиниці і між якими шлюби заборонялись [60].

Слов. *мати* пов'язують з **mātē-*, що виникло в результаті редукції кінцевого -r [61]. У найдавніших пам'ятках давньоруської мови це слово зустрічається як у значенні «рідна мати»: «Братъ брата не съжалѧшетьсѧ,.. ни *мти* дъчери» (Новг. І л. 6738 р.), — так і в різних переносних значеннях, переважно з відтінком урочистості, напр.: 1) названа мати, опікунка (Остр. ев.); 2) столиця держави: «И рече Олег: се (Київ) буди *мти* градомъ Рускимъ» (Пов. вр. л. 6390 р.); 3) основа, початок: «Лѣность бо всему *мти*» (Поуч Влад. Мон.); 4) у церковному вжитку: «Мати Божиьа» (Ип. л. 6680 р.).

У пам'ятках староукраїнської мови також виявлено функціонування цього слова як у прямому, так і в переносному значенні; пор.: «О опекалникахъ сиротъ, которымъ умретъ отецъ и *мати*» (АЗР, І, 17, 1347 р.); «*Мати,* заскорбѣвши зъ печали, померла» (Дн. Марк., ІІ, 80, 1726 р.); «Вѣдаем, яко всѣм нам Украина *мати*» (Хр., 306). У статуті польського короля з 1347 р. поряд з *мати* зустрічається і форма *мать:* «Коли *мать* умретъ, тогды дѣти берутъ половину отъ отца усего имѣнія» (АЗР, І, 10, 1347 р.). Проте цей варіант не набув загального поширення на грунті української мови і в пам'ятках пізнішого періоду його вже не знаходимо.

Крім того, у староукраїнській, а також у сучасній (переважно розмовній) мові нерідко зустрічається морфологічний варіант цього слова — *матір,* який розвинувся з старої форми знахідного відмінка однини — *матерь:* «Вкладає *матір* в руки сина спис» (Бажан, І, 301); а в ряді діалектів трапляються варіанти *мáт'ір'*

---

[60] Див. А. Исаченко, Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания, «Slavia», roč. XXII, Seš. 1, Praha, стор. 60—61.

[61] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. І, стор. 916.

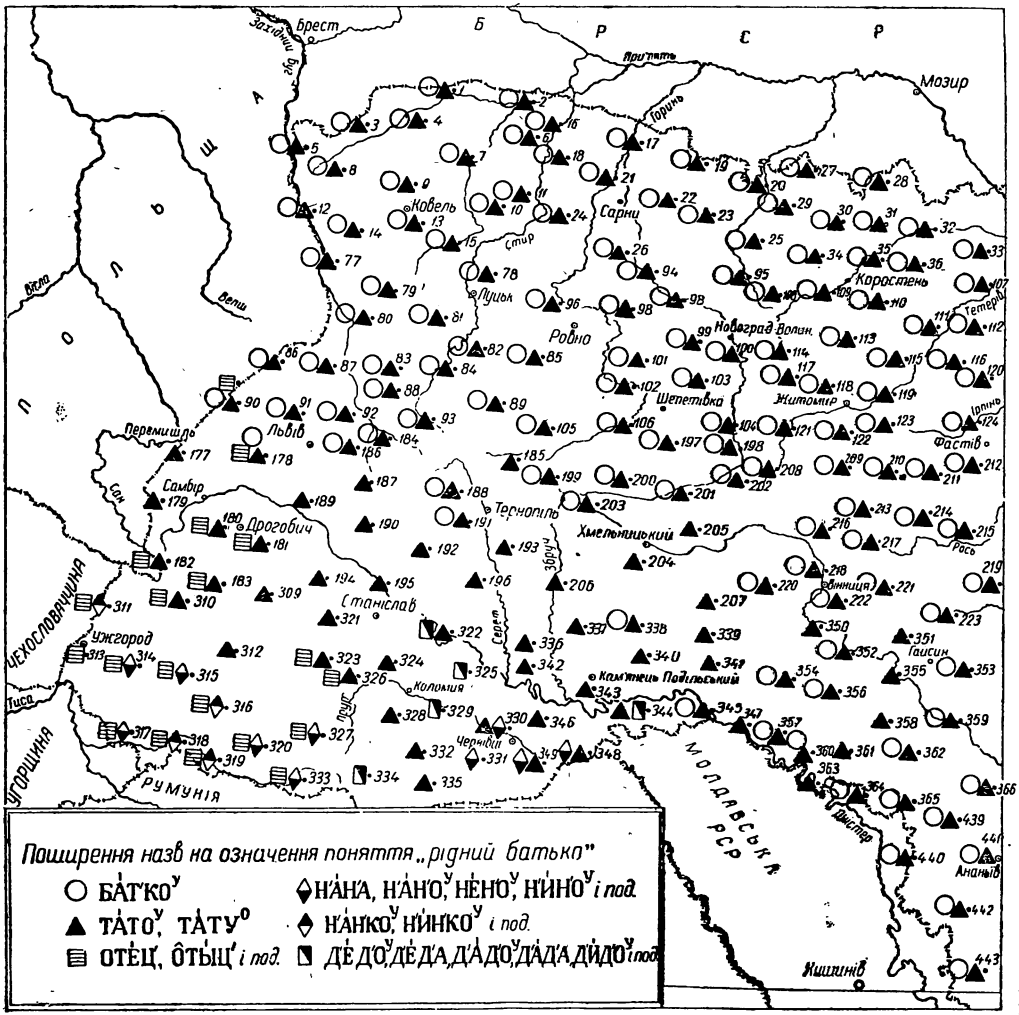
Поширення назв на означення поняття „рідний батько"
БА́ТКО^{У}
ТА́ТО^{У}, ТА́ТУ^{О}
ОТЕ́Ц, О́ТЫЦ' і под.
Н'А́НА, Н'А́НО^{У}, НЕ́НО^{У}, Н'И́НО^{У} і под.
Н'А́НКО^{У}, Н'И́НКО^{У} і под.
ДЕ́ДО^{У}, ДЕ́ДА, Д'А́ДО^{У}, Д'А́ДА, ДИ́ДО^{У} і под.
Брест
Мозир
Ковель
Луцьк
Сарни
Ровно
Коростень
Новоград Волин.
Житомир
Шепетівка
Фастів
Перемишль
Львів
Самбір
Дрогобич
Тернопіль
Хмельницький
Вінниця
Станіслав
Ужгород
Коломия
Кам'янець Подільський
Чернівці
Гаисин
Ананьїв
Кишинів
Західний Буг
Припять
Горинь
Стир
Вісла
Велш
Сан
Збруч
Серет
Прут
Тиса
Дністер
Ірпінь
Рось
Тетерів
ПОЛЬЩА
БРСР
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДАВСЬКА РСР

(Пдг, Клч та ін. Закарп.), *ма́тер* (Жел.), *ма́тюр* (Верхр, бат., 11).

Сучасне українське *мати,* зберігаючи давню функцію — вираження поняття «рідна мати», разом з тим уживається на означення названої матері, опікунки (Прх Черніг.), стану материнства (Стб Закарп.), а також рідного краю, України: «До тебе, Україно, наша бездольная *мати,* Струна моя перша озветься» (Л. Укр., I, 36).

Треба зазначити, що слово *мати* виявляє більшу здатність до вступання у складні конструкції, ніж розглянуті вище *батько, отець.* У таких композитах слово *мати,* ужите переносно, виступає як уточнююча чи інтимізуюча прикладка по відношенню до того чи іншого слова-компонента, що визначає зміст цілого словоскладення. Так, крім згадуваних раніше *ба́тько (оте́ць)-ма́ти,* у сучасній мові побутують загальновідомі конструкції *ма́ти-вітчи́зна* (РЖ, 6), *ба́тьківщина-ма́ти* (Бойко, 48), *ма́ти-земля́* (Мал., I, 75), *ніч-ма́ти* (Шевч., I, 65), *ма́ти-геро́їня* (РУ, 31. III 1950 р.) та ін.

У дожовтневий період слово *мати,* крім того, уживалося в словосполученнях, які тепер перебувають у пасивному фонді лексики української мови; пор. *досві́тча́на ма́ти* — господиня, до якої сходяться дівчата прясти, шити і т. п. (Мирн., II, 40); *голова́та ма́ти* — весільна мати (Грінч.); *хрещ́е́на ма́ти* — жінка стосовно до дитини, яку вона тримала на руках під час обряду хрещення в церкві (Мирн., I, 78).

Не можна тут не згадати і деяких фразеологізмів, у яких це слово є основним, семантично визначальним компонентом, пор.: «Усе купиш — *матері,* батька не купиш» (Номис, 180); «Такої *матері* такий і син!». (Л. Укр., II, 443).

Від основи *мати* є чимало дериватів, серед яких значну частину становлять демінутиви. Так, давньоруські пам'ятки засвідчують форму *мат(ъ)ка,* правда в значенні бджолиної матки: «Пустишася яко дѣти ко отчю, яко пчелы к *матцѣ*» (Ип. л. 1235 р.). Але немає сумніву, що вона тоді вживалась і як назва спорідненості, бо українські пам'ятки найдавнішого періоду досить часто фіксують її у цій функції; пор.: «О дѣтехъ, которымъ *матка* умретъ» (АЗР, I, 13, 1347 р.). Слід відзначити, що її зменшено-пестливий суфікс **-к-** у той період помітно втратив експресивність, у зв'язку з чим вона на-

була стилістично нейтрального відтінку: «Жаловалъ намъ.. Александро на дядька своего.. о отчину *матки* своеѣ» (АЗР, I, 149, 1495 р.). У пам'ятках XVI—XVIII ст. це слово простежується як стилістично нейтральне в значенні матері значно частіше, ніж його невивідна форма *мати,* що, очевидно, зумовлювалось тогочасним впливом польськ. *matka* в різних жанрах писемної мови: «За.. порадою.. *матки* своее, тая дѣвка маетъ замужъ выдана быти» (АЗР, III, 46, 1553 р.); «Писмо ему отъ *матки* дано» (Дн. Марк., I, 74, 1724 р.). Часткова, а в ряді говорів і цілковита втрата експресивності словом *матка* сприяла розширенню його семантики і використанню його в ряді термінологічних значень. Наприклад, у староукраїнських пам'ятках воно зустрічається на означення рідного краю, України: «Всѣ *маткою* називають [Україну]» (Хр., 186); Запорізької Січі: «Жив бог, и не умерла козацкая *матка*» (Хр., 303), — а також у такому контексті: «Ты [Острог] убогому *маткою* было студентовы» (Хр., 146).

З формуванням і дальшим розвитком мови української нації слово *матка* витискається з книжно-літературного вжитку невивідним *мати;* як стилістично нейтральне воно збереглося (паралельно з *мати*) в лексиці північних та деяких південно-західних говорів української мови (Ппв Черніг., Яср Київ., Верхр. лем., 228). У північноукраїнських говорах *матка* використовується, крім того, на означення матері-опікунки та материнства (Дхв Черніг., Кчл Київ.). До Жовтня воно вживалося також у словоскладенні *пані(ь)матка* як звертання до старшої віком жінки (а іноді й до попаді) на знак пошани: «Та не турбуйтесь, *панімáтко!* — Зевес з досадою сказав» (Котл., I, 219).

Слову *матка* властиві також термінологічні значення: 1) анатомічний термін (Сл. мед., 87); 2) продуктивна самка у тварин (Франко, VI, 10); 3) бджолина матка (Н.-Лев., I, 58). У діалектах воно вживається ще для вираження понять: 1) весільна мати (Зтн Чернів.); 2) головна воскова жила, від якої розходяться дрібніші (Франко, VIII, 411); 3) конопля-матірка, що дає сім'я (Грінч.); 4) місце впадання однієї річки в іншу [62] тощо.

---

[62] Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 6.

Досить помітно розширило своє значення і таке демінутивне утворення, як *ма́точка*. Б. Грінченко фіксує його в чотирьох значеннях: 1) зменшене до *мати;* 2) хрещена мати; 3) середня частина квітки; 4) зменшене до *матка*.

В українській мові XIX — першої половини XX ст. найбільш поширеними демінутивами до *мати* можна вважати такі: 1) *мату́ся* (Шевч., I, 165); 2) *ма́тінка* (Л. Укр., I, 315) поряд з *ма́т'унка* (Смл Черніг.), *ма́тин'ка* (Стн Вол.) і *ма́тонька* (Грінч.) [63], 3) *мату́сенька* (Метл., 10). До рідко вживаних слід віднести *ма́т'іночка* (Слн Полт.) поряд з *ма́т'уночка* (Врв Жит.), *ма́тінонька* (Грінч.) поряд з *мат'іно́йка* (Влш Львів.), *мату́н'а* (ВС Полт.), *мату́хна* (Жел.). Збільшено-зневажливих утворень до *мати* мало, і вони практично майже не вживаються; пор.: *матери́шче* (Мрг Полт.), *матери́ха* (Лсв Полт.), *мати^ершче́, мати^ерс'ко́* (Трч Вол.).

Серед похідних слів від *мати,* які виражають нові значення, переважають суфіксальні конструкції; префіксальні та префіксально-суфіксальні деривати — одиничні; кілька слів виникло шляхом словоскладання.

Із суфіксальних утворень у «Материалах...» І. І. Срезневського наводяться: 1) *матерьша* (>*мащерьша*) поряд з *мащеха* (>*мачеха*) — мачуха; 2) *материца* — мати дружини, теща; 3) *мате(о)р(ь)ство* — стан материнства; 4) *матиця* — основа, початок.

У староукраїнських пам'ятках, за винятком *матиця,* поданого П. Беріндою на означення породіллі, подібних дериватів не знаходимо. Слово *матиця* наводить і Є. Желехівський, але тільки як анатомічний термін і на означення свиноматки; трохи пізніше Б. Грінченко додав: 1) бджолина матка; 2) втулка в млиновому колесі. У південно-західних говорах воно ще побутує в цих значеннях (Дбр, Крв та ін. Львів.) [64], однак виявляє тенденцію до зникнення. Пам'ятками староукраїнської мови, крім того, засвідчено досить поширене в дожовтневий період *материзна* — спадщина по матері (МА, 36, 1738 р.). Є. Желехівський зафіксував його у вигляді

---

[63] Подібна форма зустрічається і в інтермедії до драми Я. Гаватовича (XVII ст.).

[64] У деяких говірках Закарпаття *ма́тиц'а* — середина, основна частина річної течії (Рхв).

матери́знина. Тепер це слово належить до пасивного фонду лексики окремих говорів (Ор Львів., Смн Київ.).

У сучасній українській мові, поряд з тим, відмічаємо чимало таких утворень від слова *мати* або від його дериватів, яких пам'ятки не відбивають, хоча, треба думати, деякі з них могли існувати раніше, напр.: 1) *материнство* — стан жінки в період вагітності, родів, годування дитини тощо (РУ, 24. XII 1946 р.); 2) *материн'ищ'ина* — майнова спадщина по матері (Смр Закарп.); 3) *матірщина* — лайка (РУС); 4) *матюк* — лайливий вислів, що зачіпає честь матері (Грінч.); 5) *материнка* — запашна рослина з родини губоцвітних (Грінч.); 6) *маточник* — а) доглядач тваринних маток (РУС); б) чашечка у стільнику, в якій виводиться бджолина матка (Грінч.); в) частина квітки, з якої утворюється плід (Грінч.); г) ділянка, де культивують підщепну виноградну лозу (РУ, 2. X 1948 р.); д) берлога (УРС); е) інструмент для грубої гвинтової нарізки в отворі (РУС); є) орган у свиноматки, в якому розвивається зародок (Дбр Львів.); 7) *маточина* — середня частина колеса у возі (НБ Черніг.); 8) *матерювати*— бути матір'ю на весіллі в сироти (Грінч.); 9) *матіркувати* — лаятись, зачіпаючи честь матері (Грінч.).

Префіксальних та префіксально-суфіксальних конструкцій з словом *мати* дуже мало. У І. І. Срезневського — *прамати* — баба, прародичка, *замате(о)рѣти* — дозріти, постарітися. Ці ж утворення простежуються і в пам'ятках староукраїнської мови, звичайно, дещо фонетично змінені; як архаїзми фіксуються вони і тепер (РУС). Із складних слів зустрічаємо лише *богомати* і *матерѣдосадитель* — той, хто зневажає, кривдить матір. Очевидно, їх було більше, про що свідчить наявність у сучасній мові архаїзмів типу *матеревбивець, матеревбивство* (РУС).

Таким чином, використання назви *мати* в словотворенні було досить продуктивним і його можливості далеко ще не вичерпані.

У розмовній мові, здебільшого з відтінком пестливості, функціонує слово *мама.* Ця назва з похідними від неї демінутивами вживається переважно при звертанні до матері: «О *мамо, мамо!* Не погуби дочки своєй!» (Котл., II, 17) і рідше при звертанні до мачухи, свекрухи, тещі (Дбр Львів., Стр Жит.). А втім є чимало

говорів, в яких вона втратила відтінок пестливості і побутує вже як стилістично нейтральне слово: «Дурно́му каза́ли, аби́ *ма́му* обми́ў і нагодува́ў» (Верхр. бат., 90); «Воны́ там без *ма́ми* й без *д'е́д'о* жийу́т» (Вкн Чернів.).

У давньоруських пам'ятках слово *мама* і його демінутив *мамъка* не засвідчені. Форми, які наводить І. І. Срезневський (причому це слово має значення годувальниці дітей), узяті із списків XVII—XVIII ст.[65]. У цьому плані зменшено-пестливе *мамка* простежується і в пам'ятках староукраїнської мови (АЗР, V, 192, 1686 р.). Усе це свідчить, що слово *мама* вже в давньоруський період поширило семантику, причому за схожістю функцій, які виконувались матір'ю по відношенню до дітей. Але його можливості ввійти в мову тогочасних творів, як у суто розмовно-експресивного слова, були дуже обмежені.

Давність походження та первісна емоційна забарвленість цієї назви доводиться тим, що вона з відтінком пестливості поширена в усіх слов'янських мовах, а також у ряді інших індоєвропейських мов; пор. лит. *mãma, momà, metė́*, гр. μάμμη, μάμμα, нім. *mamma*, лат. *mamma*, ірл. *mam*, кимр. *mam* — мама, алб. *mëmë, motë* — мати; у деяких мовах це слово має відмінне значення; пор. санскр. *mãma-s* — дядько; вірм. *mam* — бабуся, ст.-в.-нім. *muoma* — тітка [66].

Традиційна точка зору на етимологію цього слова як безперспективна відкидається [67]. Нової етимології поки що не запропоновано.

Уперше зустрічаємо слово *мама* в одному з лайливих фразеологізмів в інтермедії до драми Я. Гаватовича з 1619 р.: «Климко. Та і сукману взяв, біс в його *маму*» (Хр., 163). Потім, починаючи від І. Котляревського, воно частіше простежується в мові персонажів творів художньої літератури, у різних діалектних записках тощо.

У поетичних творах Т. Шевченка слово *мама* нерідко використовується в переносному значенні при звертанні до України, музи тощо: «Воскресни, *мамо!* І вернися В світлицю-хату» (Шевч., II, 327), — а в сучас-

---

[65] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 109.
[66] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 506—507.
[67] Див. О. Н. Трубачев, зазнач. праця, стор. 7.

них говорах його можна зустріти і в значенні опікунки, названої матері тощо (Ств Львів.).

Характерно, що в розмовній мові маємо значно більше зменшено-пестливих форм до *мама,* ніж до *мати.* Серед них загальнопоширені *мамуся* (Н.-Лев., II, 378), *ма́мочка* (Кв.-Осн., II, 424), *маму́ня* (Грінч.), *ма́мка* (Коцюб., I, 211), *ма́мця* (Метл., 238). Рідше простежуються *маму́сен'ка* (Чпх Сум.), *маму́сечка* (Пнт Харк.), *ма́монька* (Грінч.), *маму́нечка* (Мирн., II, 69), *маму́нен'ка* (Крв Львів.), *маму́н'ц''а* (Влш Львів.), *маму́н'ка* (Вкн Чернів.). До вузьколокальних можна віднести *мамо́йка* (Верхр. лем., 303), *мамуне́йка* (Верхр. бат., 189), *мамуно́йка* (Верхр. лем., 304), *ма́м'ін'ка* (Птм Зап.), *мамі́чка* (Верхр. лем., 232), *маму́хна* (Чуб., VII, 531), *ма́мик* (Ор Львів.), *ма́мчик* (Слн. Полт.), *маму́л'а* (ЧД Полт.).

Збільшено-зневажливі утворення зустрічаються рідко — *маму́шче* (Мкл Полт.), *маму́ра,* яке може вживатись і як ботанічний термін (РУС), *маму́га* (Бшв Вол.), *мамі́йа, мамі́ц'а* (КП Закарп.).

Треба відзначити, що від *мама* та його демінутивів порівняно мало похідних слів з новими значеннями; пор.: *мамі́й, мамці́й, мама́й, ма́мсик, ма́мчур* — мамин синок, мужчина-баба (Жел., Грінч., Смол., 131); *маму́нка* — лялька (Верхр. лем., 434); *мамкува́ти* — бути годувальницею (Жел.); *ма́мкати* — часто і настирливо повторювати слово *мама* (КП Закарп.).

Сучасній українській мові відомий і такий стилістичний синонім до *мати,* як *ненька,* поряд з менш уживаною невидінною формою *неня:* «Мамо, чи кожна пташина В вирій на зиму літає?» В *неньки* спита́ла дитина» (Л. Укр., I, 72); «Ой *нене*! — каже другий [син] чорногрекий, — нащо нам думати про світ далекий» (Тич., I, 126). Це слово поширене, головним чином, у південно-східних говорах (Мтв Полт., Млн Київ., Свт Сум., Крб Луг.), а також у говірках Гуцульщини (Прт, Лбк та ін. Стан.).

Староукраїнські пам'ятки не зафіксували його, проте наявність слова *няньо* із значенням «тато» в пам'ятках XVII ст., а також поширеність слова *неня* (у трохи зміненій формі) в інших індоєвропейських мовах (пор. серб. *не́на, на́на* — мама; санскр. *папа̄* — мамочка; гр. νέννα, νάννη — тітка; алб. *папе* — мати, няня та

ін.) [68] є свідченням того, що воно виникло в глибоку давнину. Традиційна точка зору на походження цього слова така ж, як і на походження слів *тато, мама* [69].

Уперше *неня* зустрічається в «Енеїді» І. Котляревського: «Твоїм буть братом не стиджуся і *неню* заступать кленуся» (Котл., І, 224). Там же зафіксоване і дериватине *ненечка:* «І *ненечка* моя рідненька [Венера] У чорта десь тепер гуля» (Котл., І, 105).

У творах Т. Шевченка зменшено-пестливе *ненька* часто використовується як своєрідний засіб інтимізації при звертанні до рідного краю, України, старенької бабусі тощо: «Привітай же, моя *ненько!* Моя Україно! Моїх діток нерозумних, Як свою дитину» (Шевч., І, 24); «Бабусенько, голубонько, Серце моє, *ненько!*» (Шевч., І, 51).

У ряді сучасних говорів форма *ненька* помітно втратила свою експресивність і виступає стилістично як майже нейтральне слово не тільки на означення матері, а й опікунки, названої матері (Брщ Жит., Ртч Київ.).

Книжним синонімом до *мати* в староукраїнській мові було слово *родителка.* Уживалось воно, подібно як і *родитель,* у плані високого стилю; пор.: «Твоя *родителка*... сыновъ спложала!» (Флор. соб., 475, 1598 р.). Це слово подав і Б. Грінченко в значенні «та, що народжує», «рідна мати». Тепер воно належить до рідковживаних книжних архаїзмів.

Таким чином, аналіз синонімічної групи, яка виражає поняття «рідна мати», показує, що не завжди новоутворення витримують конкуренцію зі своїми прототипами на право функціонування в певному значенні; пор. *мати* і *матка.* В результаті конкуренції між стилістичними синонімами *мама* і *неня* перший міцно закріпився серед форм гіпокористичного стилю, другий же виходить з ужитку. Разом з тим значно поширилася семантика слів *мати, мама,* а також поглибився процес омонімізації демінутивів *матка, матірка, мамка* і т. п.

Рідний син. Крім загальновживаного слова *син,* у розмовній мові простежується ще текстуальний синонім *хло́пе*[и]*ц'*, що функціонує здебільшого в поєднанні

---

[68] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. І, стор. 623—624.

[69] Там же.

з присвійними займенниками *мій, твій* та ін. (Дбр Львів., Флк Полт.).

Етимологи в основному погоджуються щодо і.-є. *sūnus,* пов'язуючи його з коренем **su-* «родити», від якого за допомогою дієприкметникового суфікса **-nu-** і утворилося слово з первісним значенням «народжений»[70].

У пам'ятках давньоруської мови це слово фіксується у формі *сынъ* у плані нейтрального і високого стилів: «Не сь ли ѥсть Исоусъ *сынъ* Иосифовъ» (Іо. VI. 42. Остр. ев.); «Родися.. *снъ,* а не рабъ (Илар. Зак. Благ. л. 34). У цій же функції воно зустрічається і в пам'ятках староукраїнської мови: «Продали есьмо мостовое.. его *сыномъ*» (МІСУМ, 1456 р.); «Дай боже, чтоб и *сын* так быв, як батко щодры!» (Хр., 229).

Сфера переносного вживання слова *син* уже в давньоруській мові була досить широкою. І. І. Срезневський зафіксував його в таких значеннях: 1) початок роду, племені, народу (переважно в множ.): «Помилуи мѧ, *сноу* Двдовъ» (Меф. XV. 22. Остр. ев.); «Немизѣ кровави брезѣ.. посѣяни костьми Рускихъ *сыновъ*» (Сл. плк. Игор.); 2) той, хто має найближчий зв'язок з чим-небудь: «*Снове* вѣка сего моудрѣише паче *сновъ* свѣта въ родѣ своѥмь соуть" (Лук. XVI. 8. Юр. ев. п. 1119 р.); 3) форма звертання великого князя до молодшого: «Брате и *сну*.. не пролеивѣ крови хрстьѣаньскы» (Ип. л. 6657 р.); 4) форма звертання старшої духовної особи до молодшої: «Се тобѣ, *сыну* и брате, написахъ ѡ тѣхъ писании» (Новг. крм. 1280 р.).

Особливо широко представлені давньоруськими пам'ятками терміни-словосполучення, утворені поєднанням слова *сынъ* з постпозитивним (рідше препозитивним) прикметниковим означенням; пор.: *сынъ боѣарьскыи* — дружинник у Київській Русі (Ип. л. 6657 р.), *сынъ посадничии* — чиновник часів феодальної Русі (Новг. І л. 6767 р.), *сыны свободные* — вільний прошарок селян у феодальній Русі[71], *сынове брачьнии* — дружки, свати

[70] Пор. B. Delbrück, Die indogermanischen Verwandschaftsnamen, Leipzig, 1889, стор. 453—454; А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 55.

[71] Див. Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, М.—Л., 1937, стор. 355.

(Мр. II. 19. Четвероев 1144 р.), *сынъ крестъныи* — хрещений син (Новг. I л. 6849 р.), *духовьныи сынъ* (Пов. вр. л. 6599 р.), *сынъ божии* (Зап. Луц. еп. Іо. 1398 р.).

Переважна більшість наведених словосполучень староукраїнськими пам'ятками не засвідчується. Зате в пам'ятках цього періоду нерідко зустрічається *син* у значенні сина народу, рідного краю і т. п.: «Истинний Малія России *синъ*.. Симоилъ Василіевичъ Величко» (Вел. ск., 4, XVIII ст.).

Українській мові XIX — початку XX ст. слово *син* відоме також у значенні «син народу», пор.: «Я син *народа,* Що вгору йде, хоч був запертий в льох» (Франко, XI, 61), — у релігійному плані — *божий син,* у різних лайливих словосполуках: *вражий син, чортів син* та ін. (Грінч.). Разом з тим воно простежується і в нових значеннях, які, звичайно, могли існувати раніше. Пор., напр., уживання його при звертанні до чужого хлопця: «Діду! — Чого, *сину?* — Що там? — Де? — У небі?» (Мирн., I, 151), — у значенні названого сина: «Придбав Максим собі *сина* На всю Україну. Хоч *не рідний син* Ярема, А щира дитина» (Шевч., I, 137) тощо.

Отже, слово *син* у процесі свого розвитку помітно розширило коло переносного вживання.

Від *син* зафіксовано значну кількість дериватів. Серед них найбільше демінутивів. Пам'ятки давньоруської мови відбивають лише форму *сынокъ* (<*сынъкъ*): «Снокъ его [князя] малъ в Новѣгородѣ» (Ип. л. 6683 р.). У пам'ятках староукраїнської мови, крім того, виявлено *сыно(а)чокъ:* «Просилсѧ у родічовъ малый *сыночокъ* на пущу на животъ пустелнічій» (Зб. 1693, 169); «Зараз *синачка* свого єдиначка шлеть на Жовтую Воду» (Хр., 184).

На сучасному етапі розвитку мови до частіше вживаних належать утворення типу *синóк* (Котл., I, 69), *синóчок* (Шевч., I, 41), *синóнько* (Л. Укр., III, 69), *синýсьо* (Верхр. лем., 369), *сúнко, синя́тко* (Грінч.). Рідше зустрічаються зменшено-пестливі *синеня́* (Грінч.), *синен'áтко* (Брк Полт.), *сúнчичок* (Чуб., III, 273), *синóчичок* (Тр Полт.), *синýн'о* (Ор Львів.), *синýн'ко* (Шшк Полт.), *сúн'ц"оу, синýн'ц"оу* (Мдр Львів.), *синóйко* (Верхр. бат., 205), *синáш* (Котл., I, 152), *синáшко* (Чуб., V, 347), *синýл'а, синýл'ка* (Зчп Полт.), а та-

кож збільшено-зневажливі *сини́шче* (Мкл Полт.), *сини́с'ко* (Бшв Вол.), *син'а́га* (Брс Полт.).

Деякі з цих форм можуть уживатися і в іронічному плані; пор. *ма́мин сино́к (сино́чок)* (Свт Сум.), а також як ласкаве звертання старшої віком людини до чужого хлопця (Корн., 151) тощо.

Серед похідних слів з новим значенням превалюють суфіксальні конструкції; префіксально-суфіксальних утворень та складних слів мало.

Засвідчені давньоруськими та староукраїнськими пам'ятками *сыновець, сыновиця* із значенням «племінник», «племінниця» подає і Б. Грінченко, але з посиланням на Є. Желехівського. У сучасних говорах у цьому значенні їх не виявлено [72]. Уживане в давньоруській мові *сынов(ь)ство* із значеннями «синівство» і «усиновлення» [73] у староукраїнських пам'ятках простежується лише в першому значенні (Вел. лѣт., II, 237, XVIII ст.). Згодом його зафіксував і Б. Грінченко. Поряд з тим у значенні «усиновлення» давньоруська мова знала віддієслівні іменники *сыновение, усыновение* [74]. Останній варіант подає також «Лексикон» П. Беринди, в якому, крім того, знаходимо форму *оусновленіе*. Згодом це утворення, зазнавши деяких фонетичних змін (**є** > **а**, подовження **н** унаслідок асиміляції), набуло загального поширення. Засвідчені давньоруськими пам'ятками *оусынити, оусынѧти* були успадковані українською мовою, в якій розвинулись у форми *усиновити, усиновляти*. На грунті української мови зазнало деяких змін і *пасынъкъ*.

Давньоруській мові були ще відомі складні слова, що вживалися переважно в релігійному плані, напр.: *сынопорожденьє, сыноположеньє, сынотворьство* [75], але їх вже не знаходимо в пам'ятках староукраїнського періоду.

Таким чином, лексичне гніздо слова *син,* успадковане від давньоруської мови, не збільшилось (якщо не

---

[72] Форми *синови́ц', сино́вец,* зафіксовані Й. О. Дзендзелівським у закарпатських говірках, мають значення «прийомний син» (зазнач. праця, стор. 7).

[73] Див. А. И. Срезневский, Матеріалы..., т. III, стор. 870—871.

[74] Там же, стор. 870, 1298.

[75] Там же, стор. 871.

рахувати зменшено-пестливих та збільшено-зневажливих утворень), а, навпаки, до певної міри навіть зменшилось, особливо за рахунок складних слів.

Рідна дочка. На сучасному етапі розвитку мови вживається два синоніми: *дочка* і *донька*. Перший функціонує як стилістично нейтральний, а також переносно як слово високого стилю; другий використовується здебільшого в гіпокористичному плані. Пор.: «Сім'я вечеря коло хати, Вечірня зіронька встає. *Дочка* вечерять подає» (Шевч., I, 390); «Ми *дочки* й сини твої, партіє наша!» (Ол., 4); «Батьки попрощалися з *донькою* якось спокійно, як буває після того, коли *донька* одружиться» (Гончар, II, 176).

У пам'ятках староукраїнської мови, а також у деяких сучасних карпатських говірках це поняття передається ще словом *дівка* (< ст.-укр. *дѣвка*): «Естлибы ку подобенству моему дѣтя мнѣ такъ сына, або *дѣвку*, уродила» (АЮЗР, VIII, III, 21, 1570 р.); «Іовъ.. мавъ у себе сновъ сѣмъ, а *дѣвокъ* тры» (ПУМ, I, 264, XVIII ст.); «Єдного цісаря *дівка* єст хвора» (Верхр. лем., 165). Характерно, що традиційним говіркам Закарпаття назва *дочка* уже невідома, а замість неї простежуються тільки *дон'ка́, д'і́вка*, причому перше поширене в основному на схід від долини р. Латориці, а друге — на захід [76].

Сучасне слово *дочка* вже сприймається не як демінутивне утворення, а як цілком стилістично нейтральне. Проте коли порівняти його з д.-руськ. *дъчи (дъци)* > > *доч(и)*, то цілком очевидною є його етимологічна членованість на основу **доч-** і суфікс **-к-**.

Е. Бернекер, А. Преображенський та інші зводили д.-рус. *д(ъ)чи (дъци)*, ст.-слов. *дъшти*, рос. *дочь*, біло́р. *дачка́*, болг., *дъщеря́, дъще́рка*, словін. *hči, hčêre*, серб. *кћӣ*, діал. *шћер*, чеськ. *dcera*, польськ. *córa, córka* до слов. **dъkti*, яке далі зіставляли з санскр. *duhitā́*, авест. *dugədar-*, вірм. *dustr*, гр. θυγάτηρ, гот. *daúhtar*, лит. *duktė̃* та ін. [77] Корінь індоєвропейської основи **dhughətēr* деякі етимологи вбачали у санскр. *dógdhi* — доїть, дає молоко. На підставі цього припускали, що первісне

[76] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 9.
[77] Див. Е. Bernekеr, зазнач. праця, стор. 243—244; А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 192.

значення реконструйованого слова було «доїльниця» або «грудна дитина» (за Боппом).[78] Однак Е. Бернекер, А. Вальде та З. Файст відкидають цю точку зору[79].

Давньоруські пам'ятки зафіксували це слово на тому етапі розвитку, коли в слов. **dъkti* сполучення **kt** перед голосним переднього ряду **і** перейшло в **ч**. У пам'ятках раннього періоду превалює форма *дъчи*, рідше зустрічаються її варіанти *дьчи, дъци:* «Аже боудоуть *дъчери* оу него [смерда] дома, то дати часть на нѣ» (Р. Прав. Влад. Мон.); «Рабъ тысящь.. Данилиина *дьчи* цареви даромъ дасть» (Георг Ам. 347). Але, крім цих форм, у давньоруських пам'ятках (переважно церковно-культових) іноді зустрічаються і ст.-слов. *дъщи, дщи* (< *дъшти*), рідше — *тщи*[80]. «Иже любить снъ или *дъщере* паче мене, нѣсть мене достоинъ» (Меф. X. 37. Остр. ев.). З часом д.-руськ. *дъчи* зазнало тієї ж зміни, що й інші слова, у складі яких був сильний редукований, а саме: **ъ > о**.

Однак пам'ятки староукраїнської мови форму *доч(и)* відбивають дуже рідко: «Тимошъ.. женился на Домнѣ, *дочери..* господара волоского» (Вел. ск., 7, XVIII ст.). Замість того вже в найдавніших пам'ятках широко представлене стилістично нейтральне *доч(ь)ка:* «А будетъ ли *дочка* старостина,.. тогды сто гривень братья имѣють дати за вѣно» (АРЗ, I, 17, 1347 р.); «Дал єсмь.. *дочьцѣ* своєи кнажнѣ Овдотіи»(Укр. гр., № 83, 1446 р.). Останнє розвинулось фонетично з д.-руськ. *дъчька,* що первісно сприймалося як демінутив до *дъчи:* „Сиѣ тъчиѣ дъчькѣ имавѣ» (Пат. Син. XI ст. 282).

З кінця XVIII ст. в українській літературній мові простежується лише *дочка:* «Латин *дочку* мав чепуруху, Проворну, гарну і моргуху» (Котл., I, 165). Тільки в деяких карпатських говірках зберігається і досі невивідна форма цього слова: «Хто шкребче горня, буде на єго свадбі *дочь»* (Верхр. лем., 232).

Слово *дочка* дещо поширило семантику. Так, крім основного значення «рідна дочка», воно ще використо-

[78] Див. E. Berneker, зазнач. праця, стор. 243—244; А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 192.

[79] Див. E. Berneker, зазнач. праця, стор. 244; A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 868; S. Feist, Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache, Aufl. 3, Leiden, 1939, стор. 116.

[80] Цю форму відмітив Ф. П. Філін у «Повести временных лет» (зазнач. праця, стор. 334).

вується як форма звертання до невістки (Мирн., I, 361), пасербиці, молодшої віком дівчини або жінки (Мдр Львів., Ярш Київ.), а також уживається в переносному значенні — «дочка народу, партії»: «Кращих *дочок народу* обрали трудящі Радянської України депутатами місцевих Рад» (РЖ, 2).

Найбільш поширеним стилістичним синонімом до *дочка,* як уже відзначалось, є слово *до́нька*[81]. У зв'язку з тим, що це утворення поступово втрачає експресивність, воно нерідко вступає в конкуренцію із словом *дочка* і успішно її витримує, а в деяких говорах навіть витискає його з ужитку (Ор Львів., Стб Закарп.). Звичайно, у більшості діалектів, а також у літературній мові емоційна забарвленість слова *донька* ще досить відчутна.

Виразно пестливе значення мають широковживані утворення *до́ня* (Шевч., I, 50), *до́нечка* (Мирн., II, 590). Ці форми використовуються також при звертанні до невістки,пасербиці і взагалі до будь-якої дівчини або жінки, значно молодшої віком (Бк Жит., Слн Полт.). Рідше трапляються конструкції типу *до́нен'ка* (Пнт Харк.), *до́чен'ка* (Бк Жит.), *до́ц'а* (Обз. Полт.), *до́н'ц''а* (Вст Терн.). До вузьколокальних можна віднести: *дочу́хна* (Грінч.), *до́ниᵉйка* (Крв Львів.), *доню́ня* (Верхр. бат., 263), *дон'ун'ка* (Квл Полт.), *доц'у́н'а* (Дбщ Вол.), *доц'у́н'ка* (Флк Полт.), *до́ц'ін'ка* (Пг Полт.), *доцен'а́* (Мкл Полт.), *дон'у́с'а* (Блц Полт.). Збільшено-зневажливі *дочу́ра* (Огр Полт.), *дочи́шче* (Чпв Полт.) зустрічаються рідко.

Крім того, слова *дочка, доня* нерідко трапляються в різних словосполученнях та фразеологізмах, напр.: *мамина доня* — розпещена дочка, *вража дочка* — в лайливому значенні (Гол., I, 114).

Можливості творення дериватів від цієї назви з новим значенням були надто обмежені. У пам'ятках давньоруської мови І. І. Срезневський відмітив лише *дъшеръна* — доччина дочка, внука по дочці; *дъшерьши(а)* — двоюрідна сестра, родичка по матері; *падъщерица* (*падъщи*) — пасербиця. Староукраїнські пам'ятки цих утворень (крім останнього) не відбивають.

На сучасному етапі розвитку мови відмічаємо дієслово *удочеря́ти* і похідний від нього іменник *удочері́н-*

[81] У деяких діалектах наголос у цьому слові може бути на кінцевому складі (Вст Терн., Ржщ Вол.).

ня (РУС). Ці конструкції ввійшли в українську мову недавно, очевидно, під впливом російської; давні пам'ятки їх не відбивають.

Отже, назва *дочка,* утративши первісне емоційне забарвлення, успішно стала конкурувати з невивідною формою *доч(и)* (< *дъчи*), у результаті чого витиснула цю останню з загальнонародного вжитку. Проте в деяких сучасних говорах вона ще не набула поширення, і замість неї там уживається слово *дівка* або *донька.*

Назви неповної спорідненості

До цієї групи назв належать ті, які виражають поняття «нерідний батько», «нерідна мати», «нерідний син» і «нерідна дочка».

Нерідний батько. Це поняття під час розповіді передається словом *вітчим.* При звертанні до вітчима користуються тими ж словами, що й до рідного батька. Назва *вітчим* утворилась у спільнослов'янський період від *отьць* за допомогою суфікса **-имъ** [82]. Згодом на грунті української мови *отьчимъ* отримало протетичне **в**, після чого на місці етимологічного **о** в новозакритому складі з'явилося **і**. Цей фонетичний тип і закріпився в літературній мові: «То та небога мешкає при мачусі і при *вітчимові*» (Л. Укр., III, 358). Разом з тим зазначене поняття нерідко виражається словосполученнями типу *нер'ідний бáт'ко* (Врш Кір., Пщн Полт.), *не*^{и}*р'ідний тáто* (Вст Терн., Плн Львів.), *дрýгий тáто* [83].

Давньоруські пам'ятки фіксують слово *вітчим* у трьох варіантах: *от(ь)чимъ, очимъ* і *отьцимъ;* «Башкордъ.. т ѡчим Мьстиславль» (Ип. л. 6667 р.); «Уби.. Агисфа царя, *очима* своего» (Іо. Мал. Хрон.). У староукраїнських пам'ятках відмічено *отчим*: «Тот Марко пасинок его жадное потребы до *отчима*.. мъти не мает» (АБ, 24, 1638 р.) — і *вучим* [84]. У сучасних діалектах, крім того, зафіксовано *вуччúм* (Крв Львів.), *гучúм* (Стн Вол.), *готчúм* (Вшп Черк.).

---

[82] На думку О. І. Соболевського, суфікс **-имъ** первісно мав значення зменшеності. Але в цьому слові він набув відтінку зневажливості (див. «Из области словообразования», «Русский филологический вестник», т. LXVI, 1911, стор. 34—35).

[83] Див. В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 141.

[84] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 5.

Відмічені в говорах зменшено-пестливі *в'ітчи́мко* (Рзд Львів.), *отчи́мко* (Пт Черніг.) рідко вживаються; частіше в мові трапляються збільшено-зневажливі *отчи́мищче* (Бк Жит.), *в'ітчи́мис'ко*^{y} (Ржщ Вол.), *в'ітчиму́га* (Чпх Сум.). Це пояснюється, очевидно, тими відносинами, що нерідко складаються між вітчимом і дітьми його дружини.

Зафіксоване в західноукраїнських говірках похідне від *вітчим — в'ітчи́м'іӱшчина* — майнова спадщина по вітчимові (Плн Львів.) в інших діалектах не простежується.

Нерідна мати. Це поняття під час розповіді передається назвою *ма́чуха.* При звертанні до мачухи користуються тими ж словами, що й до рідної матері або словами *т'ітка, т'о́т'а* (Стн Вол.). Назва *мачуха* утворилась у спільнослов'янський період від *мати* за допомогою суфікса **-ех(а)** [85], який у процесі розвитку на українському грунті змінився в **-ух(а).**

У давньоруських пам'ятках поряд з основним варіантом *мачеха* нерідко простежуються форми старослов'янського походження *мащеха* і *мащерьша*: «На ту же осень посла и́ отець с вои противу мачесѣ» (Лавр. л. 6661 р.); «Аще кто с *мащехою* падеться, епᶜпоу . м. гривенъ» (Церк. Уст. Яросл.).

Пам'ятки староукраїнської мови зафіксували це слово вже тоді, коли етимологічне **е** після **ч** згідно з фонетичним законом української мови лабіалізувалось: *«Мачоха* тих дѣтей була и мала дѣвчину» (Сторож., 124, 1698 р.).

Пізніше пам'ятки староукраїнської мови відбивають дальший процес розвитку секундарного **о** у формі *мачоха,* а саме: перехід ненаголошеного **о** в **у**: «Сегодня.. кушали многіе и Гамалѣйка старая, *мачуха* Івана» (Дн. Марк., II, 131, 1727 р.). У тому ж вигляді розглядана назва була закріплена згодом у літературній мові: «Дуже баба не любила дідової дочки: сказано, як *мачуха,* — усе гризе голову» (Іван., 88). Проте в певній частині південно-західних говорів ще й досі зберігаються її архаїчні форми; пор. *ма́тче*^{и}*ха* (Крв Львів.), *ма́чиха* (Верхр. бат., 223), *ма́чоха* (СБ Стан., Свл Закарп.).

---

[85] На думку О. І. Соболевського, цей суфікс первісно мав емоційно негативне забарвлення (зазнач. праця, стор. 335).

Назва *мачуха* побутує переважно з емоційно негативним забарвленням. Коли потрібно передати її без цього відтінку, уживають часто словосполучення *нер'ідна ма́ти* (Слн Полт., Стн Вол.), *не^{и}р'ідна ма́ма* (Грб Стан.).

Зменшено-пестливі утворення від *мачуха* не типові для української мови; пор. рідковживане *ма́чушка* (Пт Черніг.). Значно частіше простежуються збільшено-зневажливі *мачуши́ще* (Лхв Полт.), *ма́чищче.* (Бк Жит.), *мачуши́с"ку°* (Дбр Львів.). Причину такого явища треба шукати у відносинах, що складались часто між мачухою і дітьми її чоловіка; пор. «Чеше, як *мачуха*»; «Жалує діток, як *мачуха*» (Номис, 181).

Похідних слів від *мачуха* з новим значенням дуже мало. У староруських пам'ятках зафіксовано лише *мачешичь* поряд із *мачешиничь* — син мачухи, брат по батькові [86]. Аналогічної назви для дочки мачухи не виявлено, але, очевидно, вона тоді була і вживалась як корелятив жін. роду до *мачешичь* у формі *мачешичьна* (пор. у структурному відношенні похідні від *братъ*: д.-руськ. *братичь — братичьна*). Подібних слів пам'ятки староукраїнської мови не відбивають. У словнику Б. Грінченка знаходимо окремі назви для цих понять, утворені за допомогою інших суфіксів: *мачуше́нко, мачухі́вна.* У сучасних говорах виявити ці утворення не вдалося.

Нерідний син. Це поняття виражається синонімами: 1) *па́синок* поряд із *па́синук* (Чрч Львів.), *па́се^{и}мок* (Рхв Закарп.): «Інша мачуха здержує руку над *пасинком,* а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином» (Мирн., I, 146); 2) *па́серб* поряд із *па́сирп* (Чрч Львів.): «Він [Похожай] також думав, що мусить заслужити відумерщину для *пасербів* доброю згадкою про небіжчика» (Март., 373); 3) простежуваний у деяких карпатських і північних говірках *па́се^{и}рник* [87] (Рпн Закарп., ББ Жит.); 4) поширений у ряді закарпатських говірок *приве́деник (приведе́ник)* [88].

У зв'язку з деяким емоційно негативним забарвленням, яке властиве цим словам, замість них у побуті

---

[86] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 120.

[87] Цей варіант виник із **пасербьникъ* унаслідок спрощення групи **-рбьн-** після зникнення слабкого **ь**.

[88] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 7—8

часто використовують словосполучення *не^{и}р'ідний син, жінчин син, чолов'ік'іў син* (Слн Полт., Бвр Терн.), *не^{и}вла́сный сын* (Рхв, Свл та ін. Закарп.). При звертанні до пасинка вживають, звичайно, слово *син* або його зменшено-пестливі форми (Ксн Черк., Грб Стан.), а також загальну назву *хло́пец'* (Всч Стан.).

Слово *пасинок* належить до східнослов'янських утворень, іншим мовам воно невідоме. Виникнення його можна пов'язувати з *сынъкъ,* від якого воно утворилось за допомогою перфікса **па-**, що первісно мав означати «несправжній» [89]. Разом з тим *пасинок* можна розглядати як зменшено-пестливе до слова *пасынъ,* якого в пам'ятках давньоруської мови не виявлено, але яке, треба думати, могло бути. Про це свідчить, зокрема, збереження його в деяких сучасних говірках (ВЯ Черк.). Так чи інакше, а давньоруські пам'ятки фіксують це слово без відчутної демінутивності і то вже на тому етапі розвитку, коли в ньому позиційно сильний **ъ** вокалізувався, тобто у вигляді *пасынок(ъ):* «Ꙗвисѧ знаменье.. надъ гробом кнѧгининомъ.., юже оуби свои *пасынокъ»* (Новг. Іл. 6751 р.). *Пасынок* уживалося тоді і в значенні княжого дружинника [90].

Починаючи з XVI ст. з назвою *пасинок* (< *пасынокъ*) став конкурувати її лексичний синонім *пасербъ,* що з'явився на грунті української мови, очевидно, під впливом польськ. *pasierb:* «Петренко.. из *пасинком* своим Прокопом Снѣгиренком чинили отповѣдь» (Сторож., 40, 1688 р.); «Кнзь про^{н}ски *пасеръбъ* єго мл^{с}ти» (Курб., I, 49, 1573 р.).

Пасерб морфологічно тепер не членується, але коли зіставити його з утвореннями *пасинок, падчериця,* то видно, що в його основі є префікс **па-** і корінь **-серб,** який пов'язується деякими етимологами з укр. *ся́бер, сябро́* — товариш, співучасник, супрягач; білор. *ся́бар* — друг, товариш, родич; рос. діал. *себёрь* — член сім'ї, який працює разом з членами іншої сім'ї на спільній землі; множ. *себры́* — товариші, пайовики якого-небудь підприємства [91].

---

[89] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 57.
[90] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 887.
[91] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 20, 266.

Сучасне *пасинок* поширене головним чином у південно-східному та північному наріччях української мови, тим часом як *пасерб* превалює в говорах південно-західного наріччя.

Слово *пасинок* з похідним від нього зменшено-пестливим *па́синочок* (Стеф., 93) може вживатись і як сільськогосподарський термін у значенні додаткового пагінця до основного кореня, наприклад, у тютюні, у кукурудзі тощо (Врш Кір., Смн Київ.).

Демінутивних утворень від *пасинок* і *пасерб* мало; пор. *па́синочок* (Ярш Київ.), *па́сиᵉрбок* (Плн Львів.), *пасин'а́* (Бк Жит.), *пасеᵘрбин'а́* (Зст Терн.), *па́сербл'а, пасинча́* (Ксн Черк.).[92] Останні частіше вживаються з емоційно негативним забарвленням. Серед збільшено-зневажливих форм найпоширеніші *па́синищче* (Бк Жит.) і *па́сиᵉрбис'коᵘ* (Дбщ Вол.).

Похідні слова з новим значенням фіксуємо лише від *пасинок* і *пасин*; пор. *пасинкува́ти* — обривати побічні пагінці основного кореня тютюну, кукурудзи тощо; *пасинкува́н'н'а* — процес обривання пагінців (Смн Київ., Врш Кір.); *па́синня* — пагінці (Франко, X, 380).

Нерідна дочка. Це поняття передається здебільшого похідним словом від *пасерб* — *па́сербиця*. «Моєї.. жінки *пасербиця*.. йде заміж» (Кв-Основ., II, 242) і його синонімами *па́дчериц'а* (Слн Полт.) та *па́дчерка* (РУС) поряд із *па́черка* (Врс Київ.) [93]. У ряді закарпатських говірок у цьому значенні вживаються ще *приве́дениц'а, приве́денка* [94].

Із фонетичних варіантів до *пасербиця* найчастіше простежуються в говорах *па́сеᵘрбниц'а* (Дтк Львів.), *па́сеᵘрниц'а* (ББ Жит.) та *посе́рбиц'а* (Брк Полт.). Окремо слід зупинитися на формі *па́синниц'а* (Шпв Черніг.). Вона могла виникнути за аналогією до *пасербиця* від основи *пасин* як корелятив жін. роду до *пасинок*. Не виключена можливість утворення її і від *пасербниц'а* внаслідок деяких фонетичних змін: спрощення групи приголосних **-рбн-** (пор. *па́сеᵘрниц'а*) і пе-

---

[92] Ці утворення вживаються як загальні назви для вираження поняття «нерідна дитина» (Зст Терн.; див. також Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 8).

[93] Цей варіант утворився в результаті асиміляції д спочатку щодо глухості, а потім і щодо способу творення (*падчерка* > *патчерка* > *паччерка* > *пачерка*).

[94] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 8.

рехід ненаголошеного **е** в **и**. Крім того, у деяких говірках Закарпаття засвідчується варіант *па́се^{и}мниц'ê* (Рхв), що утворився як корелятив жін. роду до згадуваного вже *па́се^{и}мок*.

Падчериця і *падчерка* виникли в доісторичний період від *дъчерь* за допомогою префікса **па-** і суфікса **-иц(а)** та **-ък(а)**, що первісно мали значення зменшеності. Давньоруські пам'ятки зафіксували лише старослов'янський варіант цього слова *падъщерица*: «Аще оць (смѣшается) съ женою сна своего.. или ѡтчимъ съ *падъщерицею*» (Ряз. Крм. 1284 р. 327). Правда, І. І. Срезневський наводить у «Материалах...» і невивідну форму *падъщи*, але без ілюстрацій.

У пам'ятках староукраїнської мови зустрічаються два синоніми: *падчериця* і *пасербица(я)*, але останній значно частіше, ніж перший: «Вотчина.., што была за *падчерицею* его.., она отказала ему» (АРЗ, IV, 426, 1610 р.); «Могу поѧти въ жену себѣ пасербицу шваґра моего» (Требн., I, 383, 1646 р.).

Сучасне *пасербиця*, подібно до *пасерб*, поширене головним чином у південно-західних говорах і менше в північних та південно-східних, тим часом як *падчериця (падчерка)* відоме, як правило, цим останнім.

У зв'язку з тим, що зазначені назви до певної міри негативно забарвлені, замість них уживають словосполучень *не^{и}р'ідна дочка́ (ду^{о}н'ка́), жі́нчина (чолов'ікова) дочка́* (ВЯ Черк., Пск Львів.), *не^{и}вла́сна дон'ка́* (Рхв Закарп.). При звертанні до пасербиці використовують ті ж слова, що й до рідної дочки, а також загальні *д'і́ўка, д'і́ўчина* (Грб Стан., Стн Вол.).

До *пасербиця, падчериця* в деяких говірках відмічаємо зменшено-пестливі форми; пор.: *па́сирбичка* (Бвр Терн.) поряд із *па́серничка* (ББ Жит.), *па́се^{и}рбо^{у}н'ка* (Плн Львів.), *па́дчеричка* (Пт Черніг.), а також збільшено-зневажливі *па́си^{е}рбис'ко^{у}* (Дбщ Вол.), *па́дчиришче* (Бк Жит.).

Отже, аналіз назв неповної спорідненості свідчить, що вони утворилися ще в доісторичний період від назв повної спорідненості за допомогою суфіксів, що мали відтінок емоційно негативного забарвлення (пор. **-им-**, **-ех-**>**-ох-**> **-ух-**), або префікса **па-** (із первісним значенням «несправжній») плюс відповідний суфікс зменшеності **(-ък-, -иц-)**. Цей відтінок не був утрачений ними

і протягом їх дальшого розвитку, що пояснюється тими соціальними умовами, які часто складалися для нерідних дітей батька чи матері. На сучасному етапі розвитку мови зазначені поняття частіше передаються тими словами, що й поняття повної спорідненості, а також словосполученнями типу *нерідний батько, нерідна мати* і т. д.

Синоніми до *пасинок, падчериця — пасерб і пасербиця*, що з'явилися на грунті української мови в XV—XVII ст., очевидно, під впливом польської мови, тепер поширені переважно в південно-західних говорах, тоді як перші зустрічаються, як правило, у північному та південно-східному наріччях.

Назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня

Другий ступінь спорідненості по прямій лінії — це спорідненість між дідами та внуками. Він виражається назвами *дід, баба* в низхідному напрямі і *внук, онука* у висхідному напрямі.

Р і д н и й д і д. У сучасній мові це поняття передається в основному назвою *дід* і її діалектними варіантами *ґіт* (Мдр Львів.), *д'їед* (Стг Черніг.), *д'ідоᵘ* (Вжм Львів., Рхв Закарп.), *дз"ідз"оᵘ* (Збц Терн.): «На призьбі *дід* старий — як сон. Кошлатить йому брови внук» (Тич., I, 109). Поряд з тим воно може виражатися і описово, якщо необхідно визначити, чи це дід по батькові, чи по матері, напр.: *мáтеᵘрин (бáт'к'іў) бáт'ко* (ВЯ Черк.), *мáминᵢ тáтоᵘ* (Ор Львів.), *н'áн'куў отúц'* (Смр Закарп.) [95].

Слово *дід* у тій чи іншій видозміні відоме всім слов'янським мовам; пор. рос. *дед*, білор. *дзед*, болг. *дя́до*, серб. *дје̏д*, чеськ. *dĕd*, польськ. *dziad* та ін. Ці форми зводяться до слов. **dědъ*. Остання, гадають, разом з лит. *dė̃dė* — дядько, гр. θεῖος — дядько, τήθη — баба, τηθίς — тітка, нім. діал. *deite, teite* — батько, старець, продовжує індоєвропейську форму **dhēdh-* [96].

[95] У деяких селах Новоселецького і Кельменецького р-нів, Чернівецької області, із значенням «дід» функціонує слово *н'ен'о*, яке часто має при собі означення *старі* (В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 144).

[96] A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 826.

Характерно, що в ряді індоєвропейських мов поняття «рідний дід» передається, по суті, тими самими назвами, що й поняття «рідний батько»; пор. франц. *grand-père,* англ. *grandfather,* нім. *Grossvater* — дослівно «великий батько»; означення «великий», наявне при цих словах, тільки модифікує їх. Конструкції цього типу, треба думати, відбивають погляди періоду класифікуючої системи спорідненості, коли батько мого батька був у той же час і моїм батьком. Якщо йдеться про семантику слов. **dědъ* «рідний дід», то вона розвинулась значно пізніше. Слов. **dědъ* як семантично, так і структурно найближче стоїть до східнослов'янського *дядя* із значенням «брат батька». Це знаходить своє обгрунтування в класифікуючій системі спорідненості, що передбачає спільну назву для понять «рідний батько», «брат батька» і «батько батька»; пор. у зв'язку з цим укр. діал. *дядя, дєдьо* — рідний батько і літературне *дядько* — брат батька або матері [97]; польськ. діал. *dziadko* — дядько і літературні *dziad* — дід, *dziadzio, dziadek* — дідусь; і.-є. **pətēr* — батько і і.-є. **pətruios,* слов. **stryjь* — дядько по батькові.

Давньоруські пам'ятки засвідчили цю назву у формі *дѣдъ* як стилістично нейтральну: «Положиша и оу стѣи Софии головахъ оу дѣда» (Новг. I л. 6726 р.). Іноді в даному значенні зустрічається похідне від *отьць — праотьць*: «А рубежь.. дати ти старыи, како было при дѣдѣ твоемъ и при *праотцѣ* твоемъ Ярославѣ» (Дог. гр. Новг. коло 1307 р.). Цей синонім Ф. П. Філін кваліфікує як церковнослов'янізм [98]. У «Повести временных лет» його зафіксовано лише в значенні предків; у цьому ж плані вживалось і *дѣдъ,* але тільки в сполученні з *отьць,* причому здебільшого в множині: «Страдали *дѣди* наши и *очи* за Роуськоую землю» (Новг. I л. 6722 р.).

Староукраїнські пам'ятки також фіксують *дѣд(ъ)* у відмічених значеннях [99], поряд з тим пам'ятки того

---

[97] Слово *дядько* стало вживатися на означення дядька по матері тоді, коли зникла диференціація понять «дядько по батькові» і «дядько по матері».

[98] Див. Ф. П. Филин, зазнач. праця, стор. 333.

[99] Див. Є. Тимченко, Історичний словник українського язика, т. I, зошит II, К., 1932, стор. 855.

часу відбивають це слово в значенні старця: «О старых *дѣдахъ* женящыхъ сѧ» (Клим., 87).

В українській мові XIX — початку XX ст. коло функціонування слова *дід* уже було досить широким: 1) старець: «Сердилась баба на *діда*, а *дід* того не відав» (Номис, 68); 2) жебрак: «Захтів у *діда* випросити хліба» (Номис, 93); 3) опудало, що ставиться на городі для відстрашення птахів (Грінч.); 4) рід танцю: «Дай хліба — поскачу *діда*!» (Номис, 241); 5) рід рослини (Сл. бот., 205); 6) сніп соломи (очерету) (Осн., 1862, V, 37); 7) рід страви (Осн., 1862, V, 37); 8) у множині — предки: «*Діди* лежать, а над ними Могили синіють» (Шевч., I, 111); тіні в кутку кімнати: «В хаті він боїться.. «*дідів* у кутах» (Франко, I, 234).

У більшості названих тут значень слово *дід* функціонує і тепер. Але, разом з тим, воно вживається ще на означення снігової фігури (ГБ Полт.), спеціального плетіння із соломи для оббивання дверей на зиму (Дбщ Вол.), а також виступає в словосполученні з *діда-прадіда* — з давніх давен (Л. Укр., II, 146).

У деяких західноукраїнських говірках морфологічні варіанти *д'ідуº* і *д'ід* семантично диференціюються. Першим, як правило, називають діда, а також звертаються до похилого віком чоловіка на знак поваги, другим прозивають жебрака (Влш Львів., Верхр. бат., 87). Крім того, у певній частині говірок *д'ідуº* простежується як назва чоловіка батькової сестри [100], тоді як поняття «рідний дід» виражається зменшено-пестливим *д'ідýс''оѵ* (Ств Львів.).

Назва *дід* дала базу для творення ряду похідних слів. Зменшено-пестливих та збільшено-зневажливих форм пам'ятками давньоруської мови не засвідчено. У пам'ятках староукраїнської мови, починаючи з XVII ст., уже зустрічаються *дѣдус(ь), дидон(ь)ко, дѣдыще*: «*Дѣдусь* наш.. дал з маєтку вола одного» (Сторож., 46, 1690 р.); «Уважаимо ж дидонку, жешми межи людми (Воскр., 138, 1719 р.); «Дѣдыще інъ старый вымоляетъ» (Клим., 87).

З дальшим розвитком мови кількість їх значно зросла. Крім відмічених уже, сучасній українській мові

[100] У більшості закарпатських говірок *д'ідо* — це чоловік як батькової, так і материної сестри (див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 16).

відомі: 1) *дїдýнь* (Грінч.), поряд з *д'ідýн'о* (Вст Терн.); 2) *д'ідýсен'ко* (Пщн Полт.); 3) *д'ідýнеичкоу* (Мдр Львів.). Рідше трапляються зменшені *д'ідýсик* (Блк Полт.), *д'ідýн'ц"у°* (Ор Львів.), *д'ідýнчик* (Пнт Харк.), *д'ідик* (Смр Закарп.). Простежуване в північних та південно-східних говорах, головним чином, у мові міського населення *д'éдушка* (Шпв Черніг., НУ Харк.) пояснюється впливом російської мови.

Деякі з наведених конструкцій поширили семантику і навіть набули термінологічних значень. Так, утворення *дїдýсь(о), дїдýнь(о)* можуть уживатися як увічливі форми звертання до похилого віком чоловіка (Шевч., III, 40), у значенні старця (Чуб., III, 28) тощо, а *дїдик, дїдичок,* крім того, виступають у діалектах як терміни із значеннями: 1) ручна мітелка із соломи, трави і т. п.; 2) рід рослини; 3) рід комахи (Ярш Київ., Грінч.). Слова *дїдóк* і *дїдóчок* теж простежуються в значенні старця, а в деяких говірках перше означає ще жмут соломи, змотаний валом, яким оббивають по краях двері від холоду, або дерев'яну кулю для гри (Грінч.).

До *дід* засвідчено кілька збільшено-зневажливих форм, які вживаються здебільшого в значенні старця, жебрака тощо. Із них найпоширеніші: 1) згадуване вже *д'ідúще* (Верхр. бат., 146); 2) *д'ідиескоу* (Бшв Вол.) поряд з *д'ідúс"ку°* (Ор Львів.), уживане переважно в значенні жебрака; 3) *дїдугáн* (Н.-Лев., IV, 194) поряд з *дїдугá* [101] (Кв.-Основ., II, 136). Останній варіант вживається лише з емоційно негативним забарвленням, тим часом як перша форма може виступати і в позитивному плані.

Слово *дід* у дожовтневий період нерідко вживалося у фразеологізмах, які відбивали важке матеріальне становище тогочасного селянства: «Жили наші *дїди* — не знали біди, стали жить онуки — набралися муки» (Номис, 15).

Від *дід* утворено чимало похідних слів і з новим значенням; це переважно утворення суфіксального характеру і менше — префіксального. Пам'ятками давньоруської мови засвідчені: *дѣди(ѣ)на* (у сполученні з *отчина*) — спадщина по дідові, дідівський звичай,

[101] Це слово зустрічається з наголосом на другому складі (Бшв Вол., Крж Полт.) і з наголосом на третьому складі (Мтв Полт., Крв Львів.).

закон; *дѣдичьство* — дідівська спадщина; *дѣдичь* — спадкоємець дідового майна, спадкоємний володар; *дѣдичьна* — спадкоємна володарка; *прадѣдъ* — батьків дід, предок та ін.[102].

Значно більше дериватів у пам'ятках староукраїнської мови. Крім уже відмічених у давньоруський період, староукраїнські пам'ятки фіксують і такі, як 1) *ди(ѣ)диз(ъ)на* — майнова спадщина по дідові (Укр. гр., № 93, 1459 р.); 2) *дѣд(ь)нина, дѣдинина* — те ж, що й *дѣдизна* (Укр. гр., № 40, 1409 р.); 3) *дѣдиц(с)тво, дѣдичьство* — а) спадкова власність, спадщина (Укр. гр., № 5, 1359 р.), б) феодальне землеволодіння, область, держава (Флор. соб., 472); 4) *одѣдичєнє* — спадщина (Лекс. Бер., 88); 5) *дѣдичити* — посідати успадковане майно, землю (Ак. ЮЗР, I, 98, 1538 р.) [103].

Деякі з них уже в староукраїнський період вийшли з ужитку, інші (напр. *дѣдина, дѣдизна, дѣдич*) перебували в активному фонді лексики української мови до Жовтня, а в західноукраїнських говорах аж до возз'єднання західних областей в єдиній УРСР. Як архаїзми вони зустрічаються й тепер (Мдр Львів., Рхв Закарп.).

Українській мові XIX — початку XX ст. були відомі й інші утворення від цього слова, не зафіксовані староукраїнськими пам'ятками, напр.: *дідівщина* — а) спадщина по дідові (Грінч.), б) час, у який жили діди, предки (Шевч., I, 60); 2) *дідýх* — а) солома, яку стелять у хатах напередодні різдва (Осн., 1861, XI, 60), б) пробка із соломи, в) рід плетіння із соломи для оббивання дверей (Чуб., VII, 379), г) рід квітки (Жел.); 3) *дідувáти:* а) бути дідом, б) жебракувати, в) сторожувати на баштані (Грінч.); 4) *дідовни́к* — рід рослини (Сл. бот., 41); 5) *дідовíд* — той, хто водить жебраків (Грінч.); 6) *дідовá* — старці, жебраки (Грінч.); 7) *дідови́н* — жебрак (Грінч.). Більшість цих слів тепер уже належить до архаїзмів.

Із *дід* етимологічно зв'язане і *дід(ь)ко* — чорт, засвідчене вже найдавнішими пам'ятками української мови: «И самъ *дѣдко* не упильнуетъ!» (Ак. ЮЗР, II, 189, 1589 р.). Первісно форма *дѣд(ь)ко* була, очевидно,

[102] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 782—783; т. II, стор. 1362—1363.

[103] Див. ще Є. Тимченко, зазнач. праця, стор. 852—853.

демінутивом до слова *дѣдъ* і мала значення «старчик», «дідок», але пізніше вона переусвідомилась і втратила цей відтінок.

Отже, розгляд матеріалу показує, що д.-руськ. слово *дѣдъ* виникло ще в спільнослов'янський період. Успадковане українською мовою, воно дещо змінило свою форму. Семантика цього слова та його дериватів *дідик, дідок, дідух* та ін. поширювалася в основному за асоціаціями зовнішнього характеру, тобто шляхом перенесення цих слів на певні предмети, рослини, явища тощо, які своєю формою, ознаками чи дією були до певної міри схожі на постать старця, його поведінку тощо.

Словотворча продуктивність назви *дід* досить помітна як у галузі демінутивних утворень, так і в творенні слів з новим значенням. Це пояснюється великою суспільною значимістю слова *дід* у період, коли твердо дотримувалися права спадкування по чоловічій лінії, з одного боку, а з другого — поступовим розширюванням його семантики.

Рідна баба. Для вираження цього поняття вживається зазначене слово *баба*: «[Русалка]: Буде хлопець твій, радість буде й *бабі* й матінці твоїй!» (Л. Укр., II, 386). Крім того, воно може передаватись описово, якщо обставини вимагають уточнення того, чи це баба по батькові, чи по матері, напр.: *бáт'кова (мáтеᵘрина) мáти* (Ччл Кір.), *тáтуᵒва мáма* (Мдр Львів.).

Слово *баба* в значенні «рідна баба», а також у значенні «заміжня або стара жінка» відоме всім слов'янським мовам; пор. рос. *бáба,* білор. *бáба,* болг. *бáба,* серб. *бáба,* чеськ. *baba,* польськ. *baba* та ін. Слов. *baba* разом з італ. *babbo* — батько, кимр. *baban,* англ. *baby*— дитина, с.-в.-нім. *bābe, bōbe* — стара жінка, *buobe* — хлопець, лит. *bóba* — баба можуть продовжувати і.-є. **b(h)āb(h)-*[104]. Поняття «рідна баба» в ряді мов виражається складними утвореннями типу нім. *Grossmutter,* англ. *grandmother,* франц. *grand'mère,* що в дослівному перекладі означають «велика мати». Означення «великий» при цих словах пізнішого походження, воно було використане з метою диференціації понять

[104] Традиційна точка зору щодо етимології цього слова така ж, як і щодо назви *дід* (див. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, 1910, стор. 10; M. Wasmer, зазнач. праця, Bd. I, стор. 34).

«рідна баба» і «рідна мати». У семантиці цих конструкцій (подібно як і в розглянутих вище при понятті «рідний дід») знаходимо відбиття поглядів періоду класифікуючої системи спорідненості, коли мати моєї матері вважалась і моєю матір'ю.

У найдавніших пам'ятках давньоруської мови слово *баба* простежується в таких значеннях: 1) рідна баба: «Аще бы лихъ законъ гречьскыи. то не бы *баба* твоꙗ приꙗла Ѳльга" (Лавр. л. 6495 р.); 2) стара заміжня жінка: «Двцѣ ѕ или *бабы* немощьни» (Златостр. 115); 3) повитуха: «*Бабы* урѣжуть ему... плоть пупа» (Упыр. 187); 4) ворожка: «Горе ходившимъ къ мирьскымъ *бабамъ* и ворожившимъ» (Златостр. XIV ст.).

Поряд з назвою *баба* давньоруські пам'ятки в значенні «рідна баба» засвідчили похідне утворення від *мати — прамати:* «Взиде (Владимир ко Христу).. с *праматерью* Оленою (Стихир. Влад.). Однак відсутність інших прикладів свідчить про те, що цей дериват уживався досить рідко. У пам'ятках староукраїнської мови, крім того, це слово простежується в значенні знахарки, чарівниці: «По розных местцах до *бабъ*.. для розмаитых трутизнъ посылала» (АЮЗР, VIII, III, 497, 1604 р.); дружини: «*Баба,* жона его маеть.. всѣх пожитковъ уживати» (МҐСУМ, 1680 р.).

З дальшим розвитком мови слово *баба* ще більше поширило семантику. Наприклад, Б. Грінченко до старих значень цього слова додав ще 20 випадків його вживання в інших значеннях (у тому числі і в термінологічних): 1) рід печива; 2) жебрачка; 3) увічлива форма звертання до старшої жінки; 4) у словосполученнях: а) *ба́ба-я́га* — зла жінка, б) *ди́ка ба́ба* — літавиця, в) *кіці ба́ба* — гра в жмурки, г) *тісна́ ба́ба* — рід дитячої гри, д) *ба́бу перево́зити* — рід дитячої гри; 5) кам'яний бовван у степу; 6) бовван, зліплений із снігу; 7) конусоподібна кучугура снігу; 8) прилад для забивання свай, трамбування землі; 9) жмуток сіна, який кладуть під стіл на святий вечір; 10) деталь у кроснах; 11) груда глини, яку перевозять з місця добування в майстерню гончаря; 12) рід паски; 13) пелікан; 14) соя; 15) рід грибів; 16) рід великих груш та ін.

У деяких випадках слово *баба* вживалося в негативному значенні, напр.: «[Гнат:] А я думав — ти козак, а ти, бачу, *баба*» (Шевч., III, 28). Чимало фразеологіз-

мів, у яких воно виступає з негативним значенням, знаходимо в збірнику приказок і прислів'їв М. Номиса. Так, висміюється жіноча балакучість: «У *баби* язик, як лопатень»; «Де *баб* сім, там торг зовсім»; боязливість: «*Баба* тоді хвабра, як на печі»; хворобливість: «Сто *баб* — сто немочей»; неділовитість: «Де багато *баб*, там дитя безпупе»; ворожіння: «На двоє *баба* ворожила (або вмре або буде жила)»; хитромудрість: «Де чорт не зможе, туди *бабу* пошле» та ін.

У сучасній мові *баба* простежується в більшості розглянутих переносних і термінологічних значень (УРС, Ксн Черк., Дбщ Вол.). Правда, деякі з них (напр., «ворожка», «жебрачка», «паска» і т. п.) уже вийшли або виходять з ужитку. Слово *баба* і далі поширює семантику; пор. уживання *баба* для вираження зневажливого ставлення до молодої жінки (Бк Жит.), для вираження іронії про неповороткого чоловіка (Ярс Полт.), у словосполученні *соло́м'яна ба́ба* (Лхв Полт.), у складному слові *кул'ба́ба* — рід рослини (Якм Полт.).

Назва *баба* протягом свого історичного розвитку була базою для творення похідних слів. Її словопродуктивність найбільш потенціальна в галузі демінутивних утворень. У давньоруський період І. І. Срезневський не зафіксував ні одного демінутива. Але наявність дериват *бабка* в найдавніших пам'ятках староукраїнської мови до певної міри свідчить про те, що він міг бути й раніше.

Етимологічно зменшене *бабка* в процесі свого розвитку поступово втрачало експресивність і, таким чином, набувало стилістично нейтрального функціонування: «Осипу и Матвѣю Тихановымъ съ *бабкою*.. данъ листъ на отчизны ихъ» (АЗР, IV, 368, 1610 р.).

У зв'язку зі стилістичною нейтралізацією слово *бабка* стало поширювати семантику. Староукраїнські пам'ятки засвідчують його вже в таких значеннях: 1) повитуха: «Семениха... Мартишиной дитинѣ *бабкою* була» (ППС, II, 127-б, 1691 р.); 2) рід гриба: «Грибовъ а *бабковъ*.. много было зродило» (МІСУМ, 1604 р.); 3) прилад для клепання коси (АВМ, 68, 1754 р.); 4) рід комахи: «Дїаволъ.. дерзнулъ.. повторити.. *бабки* и мухи и комарѣ» (Клим., 156); 5) рід рослини: «Иногды выкладаетъся подорожникъ, язычокъ, *бабка*» (Лекс. Бер., 173); 6) ніжка в ослоні: «Степанъ.. ослоновою

ба́бкою и єго Івана ударылъ по головѣ» (ППС, III, 26-б, 1747 р.); 7) рід дрібної монети: «Убогымъ нѣ одну *бабку* не дали» (Поуч., 126).

Наведені тут значення слова *бабка,* за винятком двох останніх, зафіксував і Б. Грінченко. Разом з тим він виявив і деякі нові, напр.: частина застібки в одежі, ігрова кістка (камінчик), рід страви з борошна, картоплі тощо, рід риби та ін. Цим словом ще називають купу складених снопів (РУ, 29. VI 1947 р.).

У пам'ятках староукраїнської мови, крім форми *бабка,* знаходимо і зменшено-пестливі *бабуся, бабася* як у значенні «рідна баба», так і в плані ввічливого звертання до старенької жінки: «З второю *бабусею*» (ППС, I, 259-б, 1692); «*Бабасю* щебетухо, бачу, низко ся хиляєш» (УРА, IX, 66). В останньому значенні зафіксовано і слово *ба́бочка* (Довг., 95, XVIII ст.).

З розвитком мови кількість подібних утворень значно зросла. Із них тепер найбільш поширені: *бабу́с'а* (Сгн Черк.), *бабу́н'а* (Шшк Полт.), *ба́бка* (Црч Дніпр.). До рідше вживаних належать: *бабу́сен'ка* (Пщн Полт.), *бабу́нечка* (Бк Жит.), *бабу́сечка* (Сгн Черк.), *бабу́нен'ка* (Врв Жит.), *ба́бон'ка* (Рхв Закарп.) поряд з *ба́бойка* (Грінч.), *ба́бочка* (Чпх Сум.), *ба́бушка*[105] (Птр Кір.), *ба́бця* (Жел.). Вузькодіалектними треба вважати дериновати *бабу́с'ка* (Дб Полт.), *бабу́н'ц'а* (Здр Терн.), *бабу́н'ка* (Брд Полт.), *бабу́л'а* (Обз Полт.).

Із збільшено-зневажливих форм частіше зустрічаються (переважно в значенні «стара жінка») утворення *бабу́с'ку*° (Дбр Львів.), *бабу́шче* (Брс Полт.) і зрідка — *бабе́р'ійа* (Мтв Полт.), *бабе́га* (Крж Полт.), *ба́бс'ко* (Дб Полт.), *баб'ійа́ка* (ВБ Черніг.), *ба́биця* (Грінч.).

Похідних слів від *баба,* які мають нове значення, чимало. У пам'ятках давньоруської мови відмічаємо *прабаба* — материна баба, *бабити* — бути повитухою, приймати роди[106]. Староукраїнській мові, крім того, були відомі: *бабинец* — присінок у церкві, де стоять жінки (Кн. Луцк., 736, 1639 р.), *бабанарія* — те ж, що

---

[105] Ця форма поширена в північних і південно-східних говорах під впливом російської мови і вживається переважно в мові міського населення.

[106] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 37; т. II, стор. 1342.

й *бабинец* (АЗР, IV, 45, 1592 р.), *бабякъ* — бабій, ледащо (АЮЗР, I, VII, 42, XVII ст.), *бабизна* — майно, спадщина після баби [107], *бабкуватий* — подібний до старої жінки із зморшками на обличчі (МІСУМ, XVIII ст.) та ін.

У словниках Є. Желехівського і Б. Грінченка подано ряд нових дериватів від слова *баба: бабій, бáбич* (знев.) [108] — залицяльник, розманіжений чоловік; збірні: *бáбство, бабóта, бабня́* (знев.) — жіноцтво; *бабівщи́на* — те саме, що *баби́зна; бабувáти* — приймати дітей під час пологів; складні слова: *баболю́б, бабоду́р, баболу́п* — ловелас; *бáбиці* (у множ.) — назва хвороби; *бабíти* — ставати чимось схожим на жінку; *бабни́к* — 1) посудина, у якій печуть *баби* (печиво); 2) те саме, що *бáбинець,* та ін. Деякі з цих слів уже вийшли з ужитку, але більшість ще зберігається, хоч частота їх уживання незначна. Разом з тим у сучасній мові зустрічаються утворення, не відмічені раніше; напр.: *бабува́ння* — акушерство (УРС), *бабувáтий* (знев.), який часто втручається в жіночі справи (Мдр Львів.), *бабáс* — бабій, *баби́чник* — рід лікарської рослини, *бабікувáтий* — схожий на бабу та ін. [109]

Таким чином, конкуренція між словами *баба* і *бабка* не закінчена і поки що важко передбачити її результат. Причини цього можна шукати, з одного боку, у тому, що *баба* все ще є загальновживаним у ряді значень (пор. використання цього слова в значенні старої жінки), і, з другого боку, у тому, що слово *бабка* і досі не втратило емоційного забарвлення, що, очевидно, стоїть на перешкоді закріпленню його в стилістично нейтральному функціонуванні.

Протягом історичного розвитку слова *баба, бабка* поширили семантику більше, ніж будь-яка інша назва спорідненості. Розширення це відбувалось в основному внаслідок зовнішніх асоціацій, рідше — за внутрішньопсихологічною схожістю та сферою функціонування.

Зростання лексичного гнізда слова *баба* триває і досі; це свідчить про те, що можливості утворювання дериватів від його основи далеко не вичерпані.

---

[107] Див. І. Панькевич, Дві лемківських грамоти з початку XVI ст., «Slavia», roč. XXIII, стор. 31.

[108] Це слово вживається і на означення комахи (Грінч.).

[109] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 12.

Рідний онук. Це поняття виражається кількома фонетичними варіантами однієї і тієї ж назви: *внук, онук* і рідше *унук:* «На призьбі дід старий — як сон. Кошлатить йому брови *внук*» (Тич., I, 109); «Всміхається дід до *онука* ласкаво» (Заб., 69); «Колись *унук,* забравшись на коліна Дідусеві,.. Між сивиною знайде в нього шрам» (Рил., 106).

У ряді говірок, крім того, засвідчуються варіанти, територіально обмежені щодо вжитку. Це переважно форми з протетичними **в** і **г**, після яких **о** у вимові нерідко наближається до **у** або й зовсім переходить в **у**, напр.: *во̯ну́к* (Пст Львів.), *вуну́к* (Верхр. бат., 2), *го̯ну́к* (Дбв Черк.), *гуну́к* (Дбщ Вол.). Вузьколокальним є *мнук* (Верхр. дол., 48), де **м** виникло в результаті назалізації **в**.

У деяких діалектах для передачі цього поняття зустрічається форма жін. роду: *ону́ка, вну́ка* (Блц Полт., Здр Терн.).

Коли виникає необхідність уточнити — чи внук по синові, чи по дочці, уживають словосполучень *син дочки́* (Врш Кір.), *син си́на* (ВЯ Черк.), *до́н'чин син* (Мдр Львів.).

Внук зіставляється з усіма його слов'янськими відповідниками (пор. ст.-слов. *въноукъ,* рос. *внук,* білор. *уну́к,* болг. *внук,* серб. *у́нук,* чеськ. *vnuk,* польськ. *wnuk* та ін.) і з лит. *anýta* — свекруха, ст.-в.-нім. *eninchil,* нім. *Enkel* [110]. Усі вони зводяться до слов. **vъnukъ,* корінь якого **-ъn-** продовжує і.-є. ***-ăn-,*** що, на думку компаративістів, нібито виник у дитячій мові подібно до **ma, pa, at** [111]. Однак деякі сучасні дослідники в цьому корені вбачають індоєвропейський вказівний займенник ***ăn-*** «той, дальший» [112].

Пам'ятки давньоруської мови відбивають два варіанти цієї назви: *в(ъ)нукъ* і *оунукъ* у значеннях: 1) рідний онук: «И *внукъ* Володимерь.. убьенъ бысть ту» (Лавр. л. 6646 р.); «Затворися Волга въ градѣ со *оунуки* своими» (Пов. вр. л. 6476 р.); 2) потомок: «Седмъи

---

[110] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 88—89; A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927, стор. 628.

[111] Там же.

[112] Див. О. Н. Трубачев, зазнач. праця, стор. 7.

въ вѣноуцѣхъ Енѡха» (Гр. Наз. XI ст. 359). Ці ж форми засвідчені і староукраїнськими текстами: «Вартикъ изъ *унукомъ* своимъ шкоду ему.. учинили» (Кн. Луцк., 139, 1564 р.); «В тот часъ отдам, якъ внукъ зъросте» (АБ, 49, 1654 р.). Крім того, у пам'ятках староукраїнської мови зафіксовано *у(в)нуча* (у множ. *унучата*), що вживалось як загальна назва внука й онуки, а також у значенні потомків: «А по моемъ животѣ не надобѣ въ то ся вступати ни моимъ дѣтемъ, ни моимъ *унучатомъ*» (АЗР, III, 232, 1578 р.); «Грѣх [Адама]... на всѣх нас *внучат* єго пав быв» (Єв., 8-б, 1670 р.).

Із похідних слів від *внук(онук)* відмічаємо в основному зменшено-пестливі утворення. І. І. Срезневський наводить лише *вънучькъ:* «А Семена *внучка* убиша на вѣчѣ» (Новг. 1 л. 6848 р.). Цю форму виявлено і пізніше: «Любячи цесар лѣпшей *внучка* нижъ сына» (Боб, 194-б).

В українській мові XIX — першої половини XX ст. зустрічаються ще *оню́чок* (Шевч., I, 320) поряд з *воню́чок* (Здр Терн.), *гоню́чок* (Дбв Черк.); *ню́чко* (Смр Закарп.); *вню́чечок* (Чпх Сум.) поряд з *оню́чеᵘчок* (Ярш Київ.); *вню́чен'ко* (Пщн Полт.) поряд з *оню́чен'ко* (Стр Жит.); *вню́ц'о* (ВС Полт.) і загальні: *онуча́* (у множ.— *онуча́та*) (Шевч., I, 333); *онуча́тко* (Грінч.); *внучен'а́тко* (Брк Полт.). У діалектах іноді трапляються збільшено-зневажливі *внучи́ще* (Дб Полт., Птм Зап.), *ўнучи́с''коᵘ* (Крс Терн.), *онуча́га* (Брс Полт.), але частота їх уживання незначна.

Похідних слів від *внук (онук)* з відмінним значенням дуже мало. Українській мові відомі лише *правнук* і корелятив жін. роду *онука.*

Р і д н а о н у к а. Це поняття теж виражається кількома фонетичними варіантами одного і того ж слова: *онука, внука, унука:* «Дід і *онука* мовчки сидять на ослінчиках перед вогнем» (Донч., 251); «Сядь собі у за́пічку, колиши *унуку*» (Номис, 279).

Назва *онука,* як уже зазначалось, етимологічно зв'язана з розглянутим *внук (онук)* і, подібно до останнього, у говорах має ряд варіантів, зумовлених появою протетичних **в** і **г** перед **о, у**; пор. *воню́ка* (Здр Терн.), *вуᵒню́ка* (Пст Львів.), *гоню́ка* (Ксн Черк.), *гуню́ка* (Стн Вол.).

Поняття «рідна онука» може передаватись і описово, коли необхідно уточнити, чи це онука по синові, чи по дочці, напр.: *дочка́ си́на* (*дочки́*) (Ччл Кір.), *си́нува ду°чка́* (Бшв Вол.).

У давньоруських пам'ятках І. І. Срезневський відмітив це слово у формі *въноука:* «Адамова *въноука,* ѡ Двда рожьшисѧ» (Мин. 1096 р. Сент. 59); у пам'ятках староукраїнської мови воно вже простежується в трьох варіантах: 1) *внука* «Жонѣ моеи, *внуцѣ* князя Андреевѣ, тые имѣнья близки» (АЗР, І, 105, 1484 р.); 2) *унука:* «Францикъ *унуку* свою.. выдалъ ее замужъ» (АЗР, І, 9, 1347 р.); 3) *онука:* «Родилась сегодня ему *онука*» (Дн. Марк, ІІ, 140, 1727 р.).

Серед похідних слів від цієї назви відмічаємо лише зменшено-пестливі конструкції. Із них староукраїнськими пам'ятками зафіксовано *унучка, внучка,* яке вже тоді помітно втратило експресивність: «Унучцѣ.. Матронѣ полтретядцятеро [тых пчол] пороскидщинѣ достало» (ППС, І, 43, 1676 р.); «Никтоже можеть поѧти в жену себѣ *внучку* жены своеѧ» (Требн., І, 369, XVIII ст.).

У сучасних говорах до *онука* зустрічаємо такі ж варіанти і утворення, як і до *внук;* пор. *оню́чка* (Мкл Полт.), *вону́чка* (Здр Терн.), *гону́чка* (Вшп Черк.); *ўну́че°чка* (Крс Терн.) поряд з *оню́чечка* (Брк Полт.); *вну́че°н'ка* (ВЯ Черк.) поряд з *оню́че°н'ка* (Шшк Полт.) [113].

Таким чином, назви *внук (онук), онука (внука)* протягом свого історичного розвитку майже не поширили семантики і на фоні таких назв, як *мати, дід,* виділяються бідністю словотворчої бази.

Назви спорідненості по прямій лінії третього і дальших ступенів

Третій ступінь спорідненості виражається в основному словами *прадід, прабаба* в низхідному і *правнук, правнука* у висхідному напрямах. Ці утворення, як уже відзначалось, етимологічно зв'язані з назвами другого ступеня спорідненості.

Рідний батько діда (баби). Для вираження цього поняття вживається похідне слово від *дід—пра́дід*

[113] Збільшено-зневажливі форми до *онука* такі ж, як і до *внук;* пор. *оню́чи́шче* (Чпв Полт.), *ўнучи́с"кою* (Крс Терн.).

поряд з діалектними варіантами *прáд'ідоᵘ* (Кр Львів.), *прéд'ід* (Сгн Черк.), *прáґ'іт* (Мшн Стан.): «*Прадід* Данило розповідав рибалкам різну бувальщину» (Янов., 28).

Описові форми *бáт'ко д'іда* (Вшп Черк.), *бáбин бáт'ко* (Хвм Черніг.), *мáмиᵉн д'ідуᵒ* (Дбр Львів.) використовуються лише тоді, коли необхідно уточнити — чи це батько дідів, чи бабин, або — чи це дід батьків, чи материн. При звертанні до *прадіда,* що практично буває рідко, уживають тих самих слів, що й до діда.

У множині назва *прадід* уживається переважно в значенні предків: «Поламала [воля] ланцюги віковічні, на котрих ще за дідів, *прадідів* прикували до панів.. села» (Мирн., I, 368).

У пам'ятках давньоруської мови І. І. Срезневський зафіксував це слово в таких значеннях: 1) батько діда: «Оуставъ, бывъшии преже насъ въ Роуси ѡ *прадѣдъ* и ѡ дѣдъ нашихъ» (Уст. гр. Свят. 1137 р.); 2) дід: «А въ Ладогу ти слати, княже,.. медовара по грамоте *прадѣда* твоего Ярослава» (Дог. гр. Новг. коло 1307 р.); 3) предок: «Да веселяться вьси прадѣди» (Мин. празд. XII ст. 169); 4) так звана перша людина — Адам (Илар. Зак. Благ.).

У цьому плані слово *прадѣдъ* побутувало і в старокраїнській мові; пор.: «Пришли до земли Зуфовой, котрый былъ *прадѣдомъ* Самоиловымъ» (Боб., 90, 1699р.).

З назвою *прадід* зв'язані деякі деривати, які за способом творення аналогічні до тих, що виникли на базі слова *дід;* пор. зменшено-пестливі *прад'ідýс'* (Мрн Кір.), *прад'ідýн'(о)* (Кр Львів.), збільшено-зневажливі *прад'ідúщче* (Мкл Полт.), ст.-укр. *прадѣдина* (АЮЗР, VII, I, 37, 1486 р.), *прадѣдизна* (МІСУМ, 1549 р.), *прáдідівщина* (Жел.) — спадщина по прадідові, по предках; і утворене за допомогою редуплікації префікса **пра-** *прапрадід.*

Рідна мати діда (баби). Це поняття виражається в основному назвою *прабаба* [114] поряд з її діа-

[114] Назва *прабаба* вживається здебільшого з наголосом на першому складі (Смн Київ., Зст Терн.) і рідше з наголосом на другому складі (Сгн Черк., Плн Львів.).

лектними варіантами *пре^{и}ба́ба* (Ор Львів.), *при́баба* (Здр Терн.): «Кинувшись через тютюн у сад, *прабаба* бухнулась з розгону на коліна» (Довж., 466).

Дане поняття може виражатись і описово, якщо виникає потреба уточнити — чи це мати дідова, чи бабина, або — чи це баба батька, чи матері; пор. *ма́ти д'іда (ба́би)* (Влд Мик.), *ба́т'кова ба́ба* (Бзс Полт.). При звертанні до *прабаби,* що рідко буває, уживають тих же форм, що й до *баби.*

У давньоруський період слово *прабаба* вживалось у тому ж значенні, що й тепер, але, крім того, воно використовувалось на означення так званої прародички Єви [115]. У цьому плані його простежуємо і в пам'ятках староукраїнської мови (Єв., 48-б, 1670 р.).

Похідних слів від *прабаба* мало, і це, як правило, зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми, що за способом творення аналогічні до тих, які розглянуто при слові *баба;* пор.: *праба́бка* (Пт Черніг.), *прабабу́с'а* (Вшп Черк.), *прабабу́н'а* (Птр Кір.), *праба́пц"а* (Дтк Львів.), *прабаби́шче* (Блк Полт.).

Прабабка частіше фіксується пам'ятками староукраїнської мови, ніж невидіне *прабаба:* «Дѣдъ и внукъ не можета поѧти въ бракъ *прабабку* и правнучку ея" (Требн., I, 376, 1646 р.); «Никита.. препоручилъ все то въ опеку швагру своему, то есть *прабабки* моей родному брату» (Зап. Черн., II, 63, 1768 р.). Треба відзначити, що це утворення поступово втрачає експресивність і успішно конкурує із стилістично нейтральним *прабаба.*

Рідний син внука (онуки). Зазначене поняття передається дериватівним *пра́внук* поряд з його діалектними варіантами *правону́к* (Верхр. бат., 288), *прагуну́к* (Дбщ Вол.), *пре́ўнук* (Дбр Львів.): «[Остап:] Заснув *правнук* мій» (Корн., 275). Коли виникає потреба уточнити, чи це внук сина, чи дочки, уживають описових конструкцій типу *син вну́ка* (ЧС Черк.), *ону́коў син* (Хвм Черніг.), *до́н'чи^{е}н внук* (Мдр Львів.). При звертанні до *правнука* вживають, звичайно, слово *внук (онук)* або його зменшено-пестливі форми (Бшв Вол., Сгн Черк.).

У цьому ж значенні назва *прав(ъ)нукъ* засвідчена і пам'ятками давньоруської та староукраїнської мови:

---

[115] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 1342.

«Начало кнжениѧ в Киевѣ кнзѧ великаго Дюргѧ.. *правнука* Ꙗрославлѧ» (Ип. л. 6657 р.); «За наслѣдника считается.. сынъ, дочь, внукъ, внука, *правнукъ*» (МА, 36, 1738 р.).

У сучасній мові це слово (у множині) вживається також на означення потомків: «Назбираю квіт І пошлю привіт Нашим *правнукам* далеким Ген, за сотні літ» (Вор., 122).

Демінутивні утворення від слова *правнук* одиничні і своєю структурою подібні до тих, які відзначено при слові *внук;* пор. *пра́ўнучок* (ББ Жит.), *праўну́чеч'ко* (Дмт Кір.).

Рідна дочка внука (онуки). У значенні дочки внука або онуки в сучасній мові вживається слово *пра́внука* поряд з його фонетичними варіантами *пра́онука* (Бзс Полт.), *пра́ўнука* (Крс Терн.), *правону́ка* (Верхр. бат., 288). При необхідності уточнення того, чи це внук сина, чи дочки, або — чи це дочка внука, чи онуки, уживають словосполучень *дочка́ ону́ки (ону́ка)* (ЧС Черк.), *до́ч'кина (си́нова) вну́ка* (Птр Кір.) і т. п. При звертанні до *правнуки* використовують ті ж слова, що й до *онуки.*

Назви *правнука* не виявлено в пам'ятках давньоруської мови, але немає сумніву, що вона тоді існувала, про що свідчить корелятив чол. роду *правнукъ.*

У пам'ятках староукраїнської мови паралельно з *правнука* простежуємо демінутивне *правнучка,* що вже тоді помітно втратило експресивність і використовувалось у стилістично нейтральному плані: «За наслѣдника считается.. *правнука*» (МА, 36, 1738 р.); «Никтоже можетъ поꙗти в жену *правнучку* жены своеѧ» (Требн., І, 370, 1646 р.). У ряді сучасних говорів воно навіть витискає з ужитку форму *правнука* (Шпв Черніг., Вшп Черк.).

Із похідних слів від *правнука* зафіксовано тільки зменшено-пестливі *правну́чен'ка* (Флк Полт.) і *праўну́чеечка* (Плн Львів.).

Поряд з *правнук* і *правнука* (як у давнину, так і тепер) уживається загальна назва *правнуча́* (у множ. — *правнуча́та):* «Заклинаю.. всѣхъ васъ.. и со внучаты и *правнучаты*» (Угр. заг., 55); «Колись за се дадуть тобі березової припарки такої, що і *правнучатам* будеш заказовати» (Котл., ІІ, 75). До неї в говорах просте-

жуємо зменшено-пестливі *правнучáтко* (Вшп Черк.) і *правнучен'á* (Мкл Полт.).

Таким чином, деривати *прадід, прабаба, правнук, правнука* в процесі свого розвитку як словотворчо, так і семантично цілком залежали від тих назв, на основі яких вони виникли. У мовній практиці ці утворення використовуються рідше, ніж їх прототипи. Демінутиви *правнучок* і *правнучка,* стилістично нейтралізуючись, успішно вступають у конкуренцію з *правнук, правнука.*

Назви, що виражають четвертий ступінь спорідненості по прямій лінії — *прапрадід, прапрабаба* в низхідному і *праправнук, праправнука* у висхідному напрямах, практично рідше зустрічаються, ніж ті, які виражають третій ступінь спорідненості.

Хоча пам'ятки давньоруської мови і не відбивають цих дериватів, треба думати, що вони вже були відомі у спільнослов'янський період. Про це свідчить наявність подібних конструкцій в інших слов'янських мовах (пор. польськ. *prapradziad, praprababka,* серб. *прàпрадед, прàпрабаба,* чеськ. *prapraděd praprabába*), а також фіксація їх староукраїнськими пам'ятками.

Утворення зазначених назв відбулося внаслідок додання префікса **пра-** до відомих нам дериватів *прадід, прабаба, правнук, правнука;* тепер це слова пасивного фонду лексики української мови.

Рідний батько прадіда (прабаби). Це поняття передається назвою *прапрáдід* поряд з її діалектним варіантом *препрéд'ід* (Ор Львів.): «Його *прапрадід* Лошак служив колись за бунчукового товариша в якомусь козачому полку» (Мирн., II, 283), — або описово, якщо потрібно відрізнити батькового прапрадіда від материного, напр.: *бáт'к'іў прáд'ід, мáтеᵘрин прáд'ід* (Бшв Вол., НБ Черніг.).

У староукраїнських пам'ятках ця назва простежується рідко: «Онъ и *прапрадѣдѡвь* ихъ з тѧжкой неволѣ Егупетской извелъ» (Сѣмя, 134, 1772 р.).

Паралельно з *прапрадід* у ряді сучасних говорів це поняття виражається словом *прáшчур* (Стн Вол.), яке, крім того, означає будь-якого віддаленого предка (Грінч.). Синонім *пращур* засвідчений також Іпатіївським літописом під 1149 р.: «Начало кнженiѧ в Кыевѣ кнзѧ

великаго Дюргѧ... правнука Ꙗрославлѧ, *пращюра* великаго Володимира». На думку І. І. Срезневського, його тут ужито помилково замість *праправнука,* а насправді він повинен означати лише батька прадіда. Так само розглядає *пращур* і А. Преображенський [116]. Однак засвідчене староукраїнськими пам'ятками *пращурята* в значенні потомків (пор. «Да им будеть оурик съ оусѣмъ доходом. и дѣтемъ их и оуночатом ихъ. и праунучатомъ ихь. и *пращурятом* ихь»; Улян., № 28, 1431 р.) і простежуване в сучасних говорах *пращур* як у значенні прапрадіда, так і в значенні праправнука (Врв Жит., Ярш Київ.), дають підставу говорити про двозначність цього слова вже в той період.

Рідна мати прадіда (прабаби). Зазначене поняття виражається назвою *прапрабáба,* її дериватами *прапрабáбка* (НБ Черніг.), *прапрабáбц"а* (Мдр Львів.), а також описово: *прабáбина мáти, мáти прáд'іда* (Бшв Вол.) і т. п.

У староукраїнський період ця назва існувала, про що свідчить виявлений у пам'ятках староукраїнської мови прикметник *прапрабабин* (Права, 353).

Б. Грінченко наводить і синонім *прáщурка* для вираження поняття *прабаба,* який виник як корелятив жін. роду до *пращур.* Однак у сучасних говорах його не знаходимо.

Рідний син правнука (правнуки). У даному значенні вживається слово *прапрáвнук,* його дериватив *прапрáвнýчок,* а також словосполучення типу *прáвнук'ів (прáвнýччин) син* (ГБ Полт., Стн Вол.).

Слово *праправнук* у формі множини часто вживається ще в значенні потомків (Пт Черніг.).

Рідна дочка правнука (правнуки). Це поняття виражається назвою *прапрáвнука* (Стн Вол.), похідним від неї *прапрáвнучка* (ВЯ Черк., Пщн Полт.) і описово: *дочкá прáўнука (прáўнуки)* (Бшв Вол.).

Етимологічно зменшене *праправнучка* засвідчується також пам'ятками староукраїнської мови: «Никтоже можетъ поꙗти себѣ в жену *праправнучку* жены своеѧ» (Требн., І, 370, 1646 р.).

Таким чином, практичне застосування цих давніх дериватив утворень обмежене, що й зумовлює їх

[116] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 124.

словотворчу бідність. Частина з них поступово виходить з ужитку.

Дальші ступені спорідненості по прямій лінії виражають загальні назви типу *предок* у низхідному напрямі і *потомок, нащадок* — у висхідному. Усі вони вживаються переважно у формі множини: «Ще наші *предки,* запорізькі козаки, били німецьких рейтарів» (Пан., 6); «І *нащадки* Довбуша.. чують, як поруч з ними твориться майбутнє» (Стельм., 186).

І. І. Срезневський не зафіксував у «Материалах...» цих назв, проте немає сумніву, що вони існували в давньоруській мові, про що свідчить наявність подібних утворень у найдавніших пам'ятках староукраїнської мови: «Имѣють [пани] права нѣмецкая.. отъ нашихъ *предковъ*» (АЗР, I, 11, 1347 р.); «Вжо.. не маемъ зъ людей ихъ брати [воловщини], ани *потомкове* наши» (АЗР, II, 66, 1509 р.); «Продалъ.. войтовства.. ему и дѣтемъ его, и потомъ будучимъ *счадкомъ* ихъ» (АЗР, I, 146, 1494 р.) — а також поширеність слів *потомок* і *предок* у більшості слов'янських мов; пор. рос. *пото́мок, пре́док;* білор. *пато́мак, про́дак;* польськ. *potomek, przodek;* чеськ. *potomek, předek;* болг. *пото́мък;* серб. *пото́мак.*

Предок. *Предок* утворилося від *предъ* за допомогою суфікса **-ък(ъ)>ок,** що згодом лексикалізувався. У староукраїнській мові це утворення вживалось у значенні предків як далеких, так і близьких; пор. «Издавна *предкове* наши зъ вашими *предки* были въ любьви» (АЗР, I, 71, 1456 р.), «Листъ небожчика Стефана Стецкого.. на пашню свою, которую роспахалъ еще *предокъ* его» (Любеч, 105, 1619 р.). З кінця XV ст. до *предок* з'являється (очевидно, під впливом польської мови) фонетичний варіант *продок(ъ),* який у пам'ятках XVI — початку XVIII ст. досить часто зустрічається: «*Продокъ* и дѣдъ наш.. листомъ своимъ тыхъ людей.. потвердити рачилъ» (АЗР, IV, 174, 1597 р.). Але з дальшим розвитком мови він витискається з ужитку формою *предок;* у пам'ятках другої половини XVIII ст. його вже не знаходимо.

У давньоруських та староукраїнських пам'ятках у значенні предка іноді вживалось похідне від *родитель — прародитель* (переважно в множ.): «Царствами земскими по *прародителехъ* своихъ владѣли» (АЗР, IV,

473, 1615 р.); у формі однини воно засвідчується і в значенні родоначальника, прародича: «Идумеане *прародителѧ* имуще Исава» (Георг. Ам. 85). У подібному плані функціонувало тоді, очевидно, і *прародителька,* не засвідчене давніми пам'ятками.

Назви *прародúтель* і *прародúтелька* подаються (до речі, без жодної позначки) і в РУСі як синоніми до *прабáтько* та *прамáти,* але в сучасних говорах їх не знаходимо.

П о т о м о к. Це слово етимологічно зв'язане з прислівником *потъмъ,* від якого воно утворилось за допомогою суфікса **-ък(ъ) > -ок,** що згодом лексикалізувався. У староукраїнській мові слово *потомокъ* уживалось у значенні нащадків як далеких, так і близьких: «Каина потым шосты его *потомокъ* Ламнех слепы.. забил» (Кр. Стр., 18, 1582 р.); «Не повиненъ я, ани жона моя, анѣ *потомокъ* мой.. сикцессий собѣ жадных выналодити» (АБ, 99, 1687 р.).

Паралельно з *потомок* у староукраїнській мові, а також тепер, простежуємо загальну назву *потомство* із значенням збірності, що використовується здебільшого як синонім до *діти, внуки:* «Дитѧ.. албо *потомство*» (Лекс. Бер., 40); «Внучата або *потомство* Сифово.. знаки.. нарисовали» (Літ., 5-б).

Н а щ а д о к. Лексичний синонім до *потомок — нащадок* пройшов складніший шлях розвитку в порівнянні з розглянутими вище назвами як щодо форми, так і щодо семантики.

Виникнення слова *нащадок* етимологи пов'язують із ст.-слов. *чѧдо*[117], що семантично розчепилось на два омоніми, зазнавши деяких фонетичних та словотворчих змін. Від д.-руськ. *изчадиѥ* «потомство» за допомогою суфікса **-ък-** утворилось *изчадъкъ,* що вживалося переважно в множині: *изчадъки > исчадки.* Згодом початкове ненаголошене **и** редукувалось, сильний **ъ** вокалізувався, а **с** унаслідок асиміляції змінилося в **ш.** Таким чином, виникло слово *щадок* (у множ. — *щадки*). У староукраїнських пам'ятках простежуємо ряд фонетичних варіантів цього слова[118], серед яких превалюють *счадок* і *щадок,* уживані переважно в множині:

[117] Див. А. П р е о б р а ж е н с к и й, зазнач. праця, выпуск последний, стор. 52.

[118] Пор., наприклад, *сочеток* (АЗР, I, 68), *счедок* (Укр. гр., № 65), *щеток* (Укр. гр., № 86).

«Внучата и *счадки* ихъ мають.. островъ Осовъ держати» (АЗР, V, 2, 1633 р.); «Слуга нашъ Бѣдунъ.. послужилъ нам вѣрно.. и дѣтемъ нашимъ и нашимъ *щадкумъ*» (Ак. ЮЗР, I, 6, 1408 р.).

Сучасне *нащадок,* утворене від ст.-укр. *щадок* за допомогою префікса **на-**, уперше зустрічається в грамоті 1424 р.: «Дали ему.. и єго *нащадком*.. сєло» (Укр. гр., № 54). У процесі дальшого розвитку мови воно лексикалізувалося і, витиснувши з ужитку відзначені варіанти, згодом закріпилося як літературна норма: «Хто записався в «Компут», той довіку вільний, і.. *нащадки* його» (Мирн., I, 190). Тепер слово *нащадок* частіше зустрічається, ніж його синонім *потомок,* але поки що конкуренція між ними продовжується.

НАЗВИ СПОРІДНЕНОСТІ ПО БОКОВИХ ЛІНІЯХ

У системі назв спорідненості сучасної української мови поряд з тими назвами, які виражають відносини спорідненості по прямій лінії в низхідному та висхідному напрямах, існує ряд назв, які виражають спорідненість і по бокових лініях. Наша система спорідненості нараховує ще п'ять бокових ліній, з яких перші дві практично діють повністю, а три дальші (третя, четверта і п'ята) — частково.

Назви першої бокової лінії спорідненості

Перша бокова лінія спорідненості має два відгалуження: 1) чоловіче, в яке входить брат (брати) з його (їх) потомками, і 2) жіноче, в яке входить сестра (сестри) з її (їх) потомками. Ця лінія виражає найближчий (перший) ступінь спорідненості і охоплює такі поняття: «рідний брат», «рідна сестра», «рідний син брата (сестри)»[119], «рідна дочка брата (сестри)». Інші відносини спорідненості, що продовжують розгалуження цієї лінії у висхідному напрямі, напр.: «син дочки (сина) брата або сестри», «дочка сина (дочки) брата або сестри», — передаються тепер описово і на практиці використовуються дуже рідко.

[119] Тут і далі мається на увазі рідний брат (сестра).

Рідний брат. Зазначене поняття передається назвою *брат* [120] або словосполученням *рідний брат*, коли потрібно уточнити, чи це рідний брат чи нерідний: «*Брати* на панщину ходили, Поки лоби їм поголили!» (Шевч., II, 224); «Я, — каже Огневик, — *рідний брат* твоєї матері» (Мирн., II, 467).

Слово *брат* відоме майже всім індоєвропейським мовам; пор. ст.-слов. *братръ*, рос. *брат*, білор. *брат*, болг. *брат*, серб. *брат*, чеськ. *bratr*, польськ. *brat*, санскр. *bhrātar-*, авест. *brātar*, тох. А *pracar*, тох. В *procer*, вірм. *elbair*, кимр. *brawd*, ст.-прусськ. *brote*, *brāti*, лит. *brólis*, лат. *frāter*, гот. *brōpar*, нім. *Bruder*, ст.-ірл. *brāthir* — брат по вірі, гр. φράτηρ — член фратрії.

К. Бругман пов'язував ці форми з і.-є. **bhēr-* «носити», «підтримувати», «годувати», звідки нібито первісне значення слова *брат* «годувальник, оборонець сестри». Однак Б. Дельбрюк, А. Вальде та ін. висловлюють сумнів щодо цієї етимології [121]. За О. Ісаченком, і.-є. **bhrātēr* належало до тих назв кровної спорідненості, які в умовах кроскузенного шлюбу об'єднували «внутрішнє коло» екзогамної одиниці [122]. Після перерозкладу основи **bhrā-tēr* > *bhrāt-ēr* [123] кінцеве **r** редукувалось, а згодом відбулось перетворення наз. відм. **brātē* за основою на **о** [124].

Давньоруські пам'ятки засвідчують цю назву у формі *братъ* і зрідка у вигляді *братръ:* «Чьто же види сучьць иже есть въ очеси *брата* твоего» (Остр. ев. 594); «Да ли придеть мти, *братръ*, жена, чада» (Гр. Наз. XI ст. 120). На думку деяких дослідників, **р** в останньому з'явилось під впливом непрямих відмінків (пор. **сеса—сесра>сестра*) [125]. Згодом у східних слов'ян воно зникло внаслідок дисиміляції [126].

Слово *братъ* уже в найдавніших пам'ятках уживалося в ряді переносних значень (переважно в множ.):

---

[120] У деяких говірках Рахівського та Тячівського р-нів Закарпатської обл. паралельно з цим поширені варіанти *брат'о́, брат'ій* (Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 10).

[121] Див. B. Delbrück, зазнач. праця, стор. 162; A. Walde, зазнач. праця, Bd. II, стор. 193.

[122] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 61.

[123] Там же, стор. 70.

[124] Пор. E. Berneker, зазнач. праця, стор. 82.

[125] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 42.

[126] Там же.

1) друзі, товариші: «Ѡдроузи и *братиꙗ; братиѭ* бо вы и еще зовѫ, аще и не братьскы имѫщѧ» (Гр. Наз. XI ст. 291); 2) княжа дружина: «Добра хочю *брати* и Русьскѣи земли» (Поуч. Влад. Мон.); 3) земляки: «Въ Немецьскомъ дворѣ тобѣ торговати нашею *братиею*» (Дог. гр. Новг. з Яр. Яр. 1270 р.); 4) названий брат: «И сотвори его Стефан *брата* себѣ» (Ник. л. X. 6712 р. 43).

У староукраїнських текстах, особливо ділового характеру, слово *брат(ъ)* часто простежується в сполученні з означенням *родный (рожоный)*[127], що зумовлювалось, очевидно, прагненням уникнути сплутування понять «рідний брат», «двоюрідний брат» і т. п. під час судових процесів, оформлення юридичних актів тощо. Пор.: «Елену.. понялъ.. *братъ родний* Виговскому» (Вел. ск., 8). Разом з тим воно вживалось як звертання до друга, товариша, а також у значенні ченця: «А ты, *брате* подчашій, знову прійдешъ до першой ласки црской» (ПУМ, I, 164, XVIII ст.); «За часу.. игумена Никона был єден *брат* именем Никита» (Матер., 94)[128].

Слово *брат(ъ)* з похідним від нього *братщ(ч)ик* було використане як назва члена ремісничих цехів (XVI ст.), що утворювали так звані братства, товариства, а також члена церковних братств: «Приймуємъ помененного мужа за *брата* и товариша до цеху нашего» (Кн. цеху, 6, 1678 р.); «*Братщикъ* церкви новоє» (Ак. ЮЗР, II, 44, 1608 р.).

Протягом дальшого розвитку мови назва *брат* ще більше поширює коло переносного вживання. Так, у сполученні з займенниками *свій, наш* ним часто фамільярно називали себе ті чоловіки, які за соціальним походженням належали до одного і того ж класу або до одного і того прошарку населення: «Нема його й на світі, як ..з мужиком: чи поскубтись, чи побиться, чи й помириться, то все воно таки сказано *свій брат*» (Г.-Арт., 130). У художніх творах слово *брат* широко використовується як форма звертання до українського, російського, білоруського та інших народів: «Обніміте ж, *брати* мої, Найменшого брата» (Шевч., I, 336); «Нам завжди у битвах за долю народу Був другом і *братом* російський народ» (Гімн УРСР), а також на означення на-

---

[127] Цей варіант був поширений під впливом польської мови.
[128] Див. ще Є. Тимченко, зазнач. праця, т. I, стор. 138.

званого брата: «Комбат Нефедов рідним *братом* Комбригові у битвах став» (Дмит., 147).

Крім того, українській мові відомі терміни-словосполучення, в яких *брат* виступає як основний семантично визначальний компонент: *двоюрідний брат,* або *брат у пе́рших; троюрідний брат,* або *брат у дру́гих, брат у тре́тіх, моло́чний брат, зве́дений брат.*

Брат набуло поширення і в галузі ботанічної термінології, пор.: 1) *брат і сестра́* — а) братки трибарві, б) перестріч лісовий; 2) *брат-сестри́ця* — перестріч польовий; 3) *три бра́ти* — а) кравник жовтий, б) конюшина середня (Сл. бот., 95, 103, 157, 168).

Не можна не згадати і фразеологізмів, у яких *брат* виступає як один з компонентів, що визначає їх зміст: «*Брат* мій, а разом у його свій» (Номис, 181); «*Брати,* що коти: погризуться і помиряться» (Прик., 346); «Голод не свій *брат*» (УРС).

У процесі розвитку мови від слова *брат* утворилась значна кількість похідних слів. Серед них велику групу становлять зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми. У давньоруських пам'ятках засвідчено *братьць* (Пис. Влад. Мон. 1096 р.), *братьньць* та *брате(р)никъ*; останнє зафіксоване вже з помітною втратою демінутивності: «Бяхоу три *братеникы*» (Рум. Сбор. XV ст. 203); «Вызвали есмо два *братьньця*» (Жал. гр. Льв. до 1301 р.). У цьому ж плані їх простежуємо і в пам'ятках староукраїнської мови: «Три *братеники* держали одного млынаря» (АЗР, I, 10, 1347 р.); «Тогды ѻ блазничєвє триє *братєници* оучинили 'с Данилом розъѣздъ» (Укр. гр., № 43, 1411 р.). Починаючи з XVII ст. цих слів пам'ятки вже не відбивають. Форми *братець* [129] у староукраїнських текстах не виявлено, проте немає сумніву, що вона була в ужитку, про що свідчить поширеність її у сучасній мові (УРС).

Староукраїнській мові були відомі й інші зменшено-пестливі утворення, не відбиті давньоруськими пам'ятками; пор. *братч(щ)ик, братко,* засвідчене як фамільярне звертання до товариша, друга (Слово, 152), *братишокъ* — братчик (Антир., 935), а також збіль-

---

[129] Це слово в російській мові зафіксовано в значенні «двоюрідний брат» (див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 168).

шене *бра́тяй,* уживане в плані фамільярності (АЗР, I, 32, 1407 р.).

В українській мові дожовтневого періоду, а також і тепер, найчастіше простежуються *бра́тик* (Стр Жит.) поряд з *бра́тік* (Шевч., I, 278) і *бра́тчик* (Грінч.) поряд з *бра́ччік* (Смр Закарп.), уживані при звертанні до рідного брата, а також до друга, товариша, звичайно, з відтінком фамільярності. У цьому ж плані побутують *брато́к* (Смн Київ.), *братко́* (Стн Вол.). Рідше зустрічаються в говорах форми *брату́с'(о), брату́н'(о)* (Грб Стан.), *бра́т'ічок* (Ччл Кір.), *брато́чок* (Спр Полт.), *бра́тець* (Чуб, V, 764), *бра́течко* (Пнт Харк.), *бра́тен'ко* (Крб Луг.) поряд з *бра́тейко* (Верхр. бат., 201), *бра́тонько* (Чуб., V, 469), *брату́сик* (Чпх Сум.), *брату́н'ц''у°* (Ор Львів.), *братіє́чко* (Жел.).

Крім того, треба відмітити ряд збільшених утворень, які вживаються переважно для передачі як співчутливого, так і зневажливого ставлення до брата; пор. *брати́щче* (Бк Жит.), *братúс'ко* (Крс Стан.), *брат'ій* (Мдр Львів.). Слово *брату́ха* використовується як форма фамільярного звертання до рідних та нерідних братів, а також до друга, товариша (Сгн Черк.).

Серед похідних слів з відмінним значенням превалюють конструкції, утворені засобами суфіксації і шляхом словоскладання. У «Материалах...» І. І. Срезневського найбільше засвідчено іменників; пор.: *братанъ, братаничь, братичь* — син брата; *братана, братаньна, братичьна* — дочка брата; *братьство* — а) братерство, дружба, б) духовне братство, в) княже братство, г) братство ченців; *братьч(щ)ина* — а) товариство, громада, б) святковий бенкет у складку; а також дієслово *брата(и)тисѧ* — брататися, ріднитися, і кілька прикметників.

Складні слова зустрічаються переважно в книгах релігійного змісту, перекладених з грецької мови на церковнослов'янську, як кальки відповідних грецьких словоскладень; пор. φιλαδελφία — *братолюбиѥ;* ἀδελφεοκτόνος — *братоубиица,* хоча, правда, деякі з них (напр., *братучадо, братучада*) могли існувати вже в доісторичний період.

Із конструкцій цього типу І. І. Срезневський зафіксував: 1) *братучади(ь)ѥ* — діти брата; 2) *брату(о)чадо(ъ)* — син брата; 3) *брату(а)чада* — дочка брата; 4) *братолюбство, братолюбиѥ;* 5) *братолюбьць;* 6) *бра-*

тоненавидѣниѥ, 7) *братоненавидьць, братоненавидникъ;* 8) *братоубииство;* 9) *братоубиица(ь);* 10) *братосъмѣшениѥ* — шлюб брата з сестрою; 11) *братопоиманиѥ* — вступання в шлюб із своячкою; 12) *братотворениѥ* — а) приймання когось у ченці; б) ставання побратимами.

Слід відзначити, що переважна більшість наведених тут дериватів відома і староукраїнській мові [130], правда, деякі з них зазнали незначних фонетичних змін і поширили семантику (пор. *братство*). Разом з тим у пам'ятках цього часу простежуються утворення, які раніше не відзначались; напр.; 1) *братова́,* 2) *побратим* — названий брат, вірний друг і товариш (ЦАМ, 19-б, XVIII ст.), 3) *побратоване* — братання (АЮЗР, I, XI, 327, 1609 р.), 4) *братерство,* що вживалося в значенні братерської любові (Отпис, 406, 1598 р.), союзу (Лет. Сам., 7, XVII ст.), цехового братства (Кн. цеху, 3-б, 1662 р.).

Основна їх частина збереглась дотепер (див. УРС). В українській мові дожовтневого періоду Є. Желехівський та Б. Грінченко теж зафіксували ряд утворень, не виявлених раніше; пор.: 1) *братівщина, братови́зна* — майнова спадщина після брата; 2) *панібра́т* у фразеологізмі — *бу́ти за панібра́та* — ставитись фамільярно до кого-небудь; 3) *панібра́тство* — а) товариство, б) фамільярність; 4) *брата́к, брата́ч* — друг; 5) *брати́м* — побратим; 6) *братівство́* — брати; 7) *брата́ння* та ін. Деякі з них з часом були витиснені іншими дериватами; пор. *панібра́тство* і *братва́,* уживані фамільярно в значенні товаришів; інші перейшли в пасивний фонд лексики або локалізувались щодо вжитку; слово *братання* розширило сферу вживання.

Отже, лексичне гніздо слова *брат,* незважаючи на те, що з його складу в процесі розвитку мови випало ряд похідних слів (напр.: д.-руськ. *братьньць, братичичь, братучадо*, ст.-укр. *братанна, братолюбиѥ, побратоване*), постійно збільшувалось, що свідчить про його великі семантико-словотворчі можливості. Зміни, які відбувались в його складі, часто зумовлювались змінами суспільно-історичного характеру.

---

[130] Див. Є. Тимченко, зазнач. праця, т. I, стор. 133—134, 137—138.

Рідна сестра. Це поняття виражається назвою *сестра,* при якій ставиться означення «рідна», якщо необхідно відрізнити поняття рідної сестри від нерідної: «Що ти, *сестро,* так уїдаєш раз у раз на дівку?» (Л. Укр., II, 396).

Сестра відоме не тільки слов'янським (пор.: ст.-слов. *сєстра,* рос. *сестрá,* білор. *сястрá,* болг. *сестрá,* серб. *сéстра,* чеськ. *sestra,* польськ. *siostra*), а й багатьом іншим індоєвропейським мовам (пор. лит. *sesu̇,* ст.-прусськ. *swestro,* санскр. *svásār-,* вірм. *khoyr,* гр. ἔορ, ст.-ірл. *siur,* кимр. *chwaer,* лат. *soror,* гот. *svistar* та ін.)[131] Більшість етимологів зводить ці форми до і.-є. **sụesōr,* що розкладається на елементи: *sụe- і *-sōr; перший — це присвійний займенник (пор. санскр. *sva,* лат. *suus* — свій), другий тлумачиться як «жінка»[132]. Таким чином, первісне значення цього слова, на їх думку, «своя жінка», «жінка, що належить до свого кола осіб». Проте в новішій літературі слово **sụesor* розкладається трохи інакше: **su*+*ésor;* **su* (< **sụe*) — свій, власний, а *ésor* відповідає і.-є. **esor, esr-* — кров (пор.: гр. ἔαρ, лат. *as(s)er*, санскр. *ásr-k,* хет. *eshar* — кров). Отже, це утворення означало «своя кров»[133].

На слов'янському грунті стара основа **свеср-** (**sụesr-*) перейшла у відміну на **-а,** як жена, а група **ср,** згідно з фонетичним законом, дала **стр**[134]. Однак причина зникнення **в (ụ)** ще не з'ясована.

У давньоруських пам'ятках це слово зафіксоване у вигляді *сестра* (графічно передаване і у формі *сѣстра*): «Оже боудеть *сестра* въ дому, тъ тои задница не надобѣ» (Р. Прав. Влад. Мон.); «Изиде Исаковичь и приде къ.. сѣстрѣ своєи» (Новг. I л. 6712 р.). З прийняттям християнства його використовували ще в релігійному плані — при звертанні до жінок-християнок, а також у значенні черниці: «Потщимся, братие и *сестры,* къ вѣчнѣи жизни» (Илар. сл.); «Избра влдка и *сестры* все кротъкоу и съмѣреноу» (Новг. I л. 6703 р.). У такому ж значенні відбивають його і пізніші пам'ят-

[131] А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 282.
[132] Див. M. Vasmer, зазнач. праця, Bd. I, Lief. 17, стор. 618.
[133] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 65 (виноска № 56).
[134] А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 282.

ки: «Данъ листъ на помѣстье *сестры* ихъ родной» (АЗР, IV, 363, 1610 р.); «*Сестра* черница» (АЗР, IV, 504, 1619 р.).

Успадковане українською мовою д.-руськ. *сестра* помітно поширює семантику. У сполученні з деякими прикметниками та іменниками воно набуває термінологічного функціонування. Пор. *двоюрідна сестра́, зве́дена сестра́, моло́чна сестра́, меди́чна сестра́, сестра́-жалібни́ця.*

Крім того, слово *сестра* вживається як інтимне звертання до подруги або до жінки, рівної віком: «Чи так ми переклик свій чуємо, *сестри?*» (Вітч., 1947, 10, 46), — і переносно — в значенні України по відношенню до Росії та інших республік: «Як в лузі калина, цвіте Україна — Радянських республік *сестра*» (Нех., 93).

Від *сестра* виникло чимало дериватів, серед яких превалюють демінутиви. У пам'ятках давньоруської мови виявлено *сестр(е)ница*: «О поимающихъ дъвѣ сестрѣницѣ» (Ефр. крм. Вас. 23). Слід відзначити, що старокраїнські тексти відбивають це утворення лише в значенні племінниці по сестрі. Це дає підставу гадати, що давньоруській мові воно було відоме в двох значеннях: як зменшено-пестливе до *сестра* і як назва племінниці по сестрі (останнє, очевидно, пізнішого походження). На грунті української мови такий паралелізм у функціонуванні *сестреница* не закріпився, і з часом перше значення було втрачене. Замість того в пам'ятках простежується утворення *сестриця*: «И о мнѣ, *сестрице,* помолисясице» (МІСУМ. XVII ст.). Ця форма і тепер широко вживається в значенні рідної сестри, а також при звертанні до подруги або до жінки рівної віком: «Тебе, *сестрице,* я не забуду, — за старшу дружку у тебе буду» (Л. Укр., І, 223); «Де твій брат, *сестрице*?» (Грінч.).

Сучасній мові відомі й інші зменшено-пестливі форми, серед яких найпоширеніші: 1) *сестри́чка,* що може виступати в значеннях: а) рідна сестра (Шевч., І, 380), б) інтимна форма звертання до подруґи (Кв.-Основ., II, 212), в) у дожовтневий період — член жіночого цехового братства (КС, 1890, VII, 91), г) рід квітки (Сл. бот., 283); 2) *сестри́ченька* (Л. Укр., II, 378); 3) *се́стронька* (Л. Укр., II, 392) поряд із *сестро́йка* (Верхр. бат., 201). До рідше вживаних належать: *сестру́с'а* (НУ Харк.), *сестру́н'а* (Шшк Полт.), *сестри́на* (Грінч.), *сестри́чечка* (Мдр Львів.), *сестрінча́, сестрінча́тко* (Грінч.).

Вузьколокальними є *сиᵉстру́ниᵉйка* (Крв Львів.) і *сиᵉстру́н'ц''і* (Здр Терн.). У розмовній мові інколи трапляються ще збільшено-зневажливі *сестри́ще* (Ччл Кір.), *сеᵘстри́ско* (Нгв Стан.) поряд із *сиᵉстри́с'ко* (Стн Вол.). Останнє може вживатися і в плані співчутливості.

Похідних слів від *сестра,* які мають відмінне значення, мало; пор. д.-руськ. *сестричичь, сестричьна*; ст.-укр. *сестринец(ъ), сестринок(ъ), сестрѣнка;* суч. укр. *сестрі́нниця* [135], *посе́стра* (УРС), *посе́стриця* (Жел.) — названа сестра, вірна подруга; *сестри́тися* — єднатися, ставати названими сестрами (Шевч., II, 148).

Отже, лексичне гніздо назви *сестра* в порівнянні з лексичним гніздом назви *брат* набагато бідніше. Це явище можна пояснити тією незначною суспільною роллю жінки-сестри, яку вона посідала в дожовтневий період.

Рідний син брата (сестри). Зазначене поняття передається здебільшого назвою *племінник,* яка може ще уточнюватися означеннями «по братові» або «по сестрі», і рідше — лексичним синонімом *небіж*: «Стала Горпина плакати за своїм *племінником*» (Кв.-Основ., II, 272); «Той, що розпитував, об'явився в волості *небожем* Окуня» (Мирн., I, 132). У північних говорах можна зустріти і більш архаїчні форми названих синонімів; пор. *плеᵘме́нник* (Хвм Черніг.), *плеᵘмн'а́нник* (Шпв Черніг.), *плими́нник* (Стн Вол.), *неᵘбо́ж* (Смн Київ.), *неᵘбо́уж* (Стр Жит.).

Назва *племінник,* як відомо, походить від слова *плем'я,* що зустрічається в усіх слов'янських мовах і більшістю етимологів виводиться з * *pledmen*, у якому перший (кореневий) елемент належить до групи *плодъ,* а другий (суфіксальний) зіставляється з суфіксом у словах *ви́мя, сім'я* і т. п.[136] Проте деякі сучасні дослідники, беручи до уваги недостатню достовірність основи ***pled-,*** слов. **plemę* виводять не з **pled-men*, а з **plemen-,* що пов'язується із засвідченою дієслівною основою ***ple-: *pel-*** «родити, виробляти» [137].

При класифікуючій системі спорідненості поняття «племінник» не збігалося з сучасним значенням цього слова в індоєвропейських мовах. «Племінниками» (в ши-

[135] Докладніше про ці слова див. на стор. 74—75, 79—80.
[136] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 72.
[137] Див. О. Н. Трубачев, зазнач. праця, стор. 14.

рокому розумінні цього слова) вважалися сини й дочки сестри, якщо той, хто говорить, — чоловік [138]. Таким чином, поняття «племінник» і «племінниця» збігалися тоді з поняттям «кроскузенів». Деякі індоєвропейські мови (у тому числі і південно- та західнослов'янські) ще зберегли сліди диференціації між ортокузенами та кроскузенами; пор. ірл. *niae, necht,* яке означає не просто «племінник» у сучасному розумінні цього слова, а лише «син або дочка сестри», якщо той, хто говорить, — чоловік; серб. *нећāк,* що теж означає лише «син сестри» [139].

Цікаво відзначити, що слово *племінник* [140] із значенням спорідненості відоме лише сучасним східнослов'янським і частково болгарській мовам (пор. рос. *племя́нник,* білор. *пляме́ннік,* болг. *пле́менник*), тим часом як в інших слов'янських мовах, а також і в деяких говорах південно-західного наріччя української мови це слово не вживається, оскільки там і досі зберігається диференціація понять «племінник по братові» і «племінник по сестрі» з відповідними для вираження цих понять назвами. У південно-західних говорах української мови перше значення передається похідним словом від *брат— брата́нок* (Зст Терн.) або його синонімом *брата́нич* (Мдр Львів.), друге значення — похідними словами від *сестра — се*ᵘ*стр'і́нок* (Крх Стан.) і *се*ᵘ*стр'і́нец'* (Ор Львів.) поряд із *сестрине́ц* (Ясн Закарп.). Звичайно, усі ці диференційні назви тепер поступово витискаються літературним *пле*ᵘ*м'і́нник* (Бвр Терн.). Проте слід відзначити, що в тих говорах, де ця диференціація ще зберігається, при вираженні зазначених понять перевага надається описовим формам типу: *бра́т'іў (се́стрин) син* (Мкл Терн.), *бра́та (се*ᵘ*стрі́) син* (Крх Стан.).

Розрізнення понять «племінник по братові» і «племінник по сестрі» було властиве і давньоруській та старо-українській мовам. У давньоруській мові, наприклад, перше поняття передавалось в основному словом *братанъ* або похідним від нього *братаничь,* утвореним за допомогою суфікса патронімічності **-ич(ь)**: «Се І-аропълкъ.. хощеть дати Кыѥвъ Всеволоду *братану своѥмоу*»

[138] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. '68.

[139] Там же.

[140] Це слово у формі *племеньникъ* засвідчене і давньоруськими пам'ятками, але тільки в значенні «родич» (див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 959—960).

(Новг. І л. 6640 р.); Бѣ [Авраамъ] Лотъ шюринъ и *братаничь*» (Переясл. л. 6494 р.). Значно рідше зустрічаються в цьому значенні утворення типу: *братичь, братичичь, браточинъ*: «А оцьчина моѣа *братичамъ* моимъ» (Дух. Карп. XV ст.); «Ростиславъ.. поча молитисѧ ему о *братичихъ* своихъ» (Лавр. л. 6663 р.); «Асулеонъ цр҃ѧ Василиѧ *браточинъ*» (Хроногр. ц. Вас. Мак.). З дальшим розвитком мови ці конструкції зникли.

Поняття «племінник по братові» в давньоруській мові могло виражатися і похідною назвою від *сынъ—сыновьць* (>*сыновець*) [141], а також складним словом *братоучадо (братоучадъ, браточадо)*: «И сѣде *сыновець* его Мстиславъ Смолиньскъ» (Лавр. л. 6706 р.); «Оубиеть моужь моужа то мьстить.. *братоучадоу,* любо сестриноу сынови» (Р. Прав. Яр.); «Оубиенъ бысть Григоръ сынъ дуксовъ и Михаилъ *братучадъ* его» (Георг. Ам. 363).

Слово *сыновьць* порівняно пізнього походження. На думку Ф. П. Філіна, воно первісно означало «менший син» [142]. Це слово, зафіксоване українськими словниками XIX ст., простежується і в сербській (*синдваџ*) та польській (synowiec) мовах. *Сыновьць* є не чим іншим, як семантичним пережитком класифікуючої системи спорідненості, що була в слов'ян у глибоку давнину.

У значенні «племінник по сестрі» в писаних пам'ятках цього періоду зустрічається назва, утворена від основи слова *сестра* за допомогою суфікса патронімічності **-ич(ь)**, що найчастіше виступав у подвоєній формі **-ичич(ь)**: *сестричичь:* «Изяславъ же посла на передъ Святослава, *сестричича* своего» (Лавр. л. 6655 р.).

Носіям давньоруської мови була відома також загальна назва *нетии,* що вживалася в значенні племінника як по братові, так і по сестрі: «Маркъ *нетии* Варънавль» (Изб. 1073 р. 263). Східнослов'янське *нетиѧ* виводиться з **neptij,* що разом з гр. ἀνεψιός — племінник, родич, лат. *neptis* — внучка, ст.-півн.-нім. *nipt* — родичка, англосакс. *nift* — племінниця, внучка, ірл. *necht* — племінниця, кимр. *nith,* санскр. *napti* — внучка, жіноче потомство, продовжує і.-є. **nepōt-* [143]. З цією

[141] Родовий корелятив до *сыновець — синовиця,* зафіксований Є. Желеховським у значенні «дочка брата», виник за аналогією значно пізніше.

[142] Ф. П. Филин, зазнач. праця, стор. 334.

[143] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 602.

основою, крім того, пов'язують санскр. *nápāt* (*náptar-*) — онук, нащадок; лат. *nepōs* (*-tis*) — онук; ст.-лит. *nepōtis* — онук та ін. [144]

Деякі дослідники гадають, що **nepōt-* первісно означало «троюрідних (рос. внучатых) племінників», тобто внуків сестри чоловіка або брата жінки; згодом в одних мовах (санскриті, латинській) це слово стало вживатися в значенні внука (онуки), що пояснюється зникненням інституту авункулату; в інших (германських, слов'янських) воно набуло значення племінника (племінниці), що зв'язане із скасуванням кроскузенного шлюбу в період класифікуючої системи спорідненості [145]. Цілком імовірною здається гіпотеза і про наявність суфікса **-tēr** у цьому слові, що підтверджується в значній мірі зіставленням із ст.-слов. *нетии* (род. відм. — *нетере*), словацьк. *neter* — племінниця і чеськ. *neteř* — те саме [146]. Таким чином, цей суфікс характеризував також приналежність «троюрідних (внучатых) племінників» до «внутрішнього» кола родичів.

Слово *нетии* протягом дальшого свого розвитку в більшості слов'янських мов вийшло з ужитку; дотепер воно зберігається лише в сербській мові, правда, у трохи зміненій формі (пор. *нећак*); у чеській та словацькій мовах побутують лише корелятиви жін. роду.

У староукраїнській мові диференціація понять «племінник по братові» і «племінник по сестрі» з окремими для їх вираження назвами проводилась досить послідовно. Подібно до того, як і в давньоруський період, перше поняття передавалося словом *братанич(ь)*: «Трохим з *братаничем* своим.. ускаржалъся на брата своєго» (АПУ, I, 24, 1665 р.). Але, крім того, воно виражалося не засвідченими раніше демінутивними утвореннями від слова *братан — братанец(ь), братанок(ъ)*, які на той час уже майже втратили свою первісну емоційну забарвленість: «*Братанца* Авраамова до Садомлянъ едного послалъ» (АЗР, IV, 228, 1600 р.); «Іустиніана *братанка* своєго по собѣ цесаромъ зоставилъ» (Крон., 324, XVII ст.). Їх лексичний синонім *синовець* простежується в основному в пам'ятках раннього періоду: «Купилъ панъ Вятславъ [землю].. въ ихъ *сыновця*» (АЗР, I, 20, 1351 р.).

[144] A. Walde, зазнач. праця, Bd. II, стор. 329—330.
[145] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 68—69.
[146] Там же, стор. 70.

Поняття «племінник по сестрі» передавалося найчастіше новоутвореною назвою від слова *сестра — сестри(ѣ)нец(ь), сестренец(ь),* рідше — її синонімом *сестринок(ъ)*: «Если.. мой *сестринец* дойдеть лѣт, щоби той одал тую суму» (Сторож., 124, 1698 р.); «*Сестренцевѣ* моему.. шаблю.. на памятку отказую» (МА, 31, 1725 р.); «По немъ абіе наста.. *сестринокъ* Казимеровъ» (Густ. лет., 351, XVII ст.).

Разом з тим у староукраїнських пам'ятках, переважно середньонаддніпрянського походження, нерідко трапляються і загальні назви типу: *племи(ѣ)н(ь)ник(ъ), племенник(ъ), племянник(ъ)* і *небож(ъ),* якими позначали племінника як по братові, так і по сестрі; пор.: «Узривши есмо знаменитую намъ службу.. *племиньника* пана Немирина.. дали есмо ему село Липую» (АЮЗР, VII, I, 8, 1450 р.); «Казну.. между *племенники*.. пораздавалъ» (АЗР, IV, 366, 1610 р.); «Отдать *племяннику* моему.. кафтанъ» (МА, 64, 1750 р.); «Войнаровскій.. *сестринечній* небожъ Мазепинъ» (Сб. лет., 46).

Етимологія українського *нéбіж* і його корелятива *небóга* (із значеннями «племінник», «племінниця») досі не з'ясована. У цьому значенні слово *небіж (небога)* характерне, здається, лише для української мови. Зате в значенні «убогий (-га)», «нещасний (-на)» розглядані утворення більш поширені в слов'янських мовах (пор., напр.: болг. *нéбог,* чеськ. *nebohý,* серб. *нèбог,* польськ. *niebogi* із значенням «бідний») і в цьому плані вже привернули увагу дослідників.

Старослов'янська форма *небогъ* (зафіксована давньоруськими пам'ятками в значенні «бідний», «нещасний») зіставляється етимологами в її другій частині з кореневим словом *богъ,* на базі якого виникли укр. *убóгий,* рос. *богáтый, богáтство,* польськ. *zboże* — хліб, укр. *багáття* — вогонь та ін.[147] Отже, слово *небогъ* мало б означати того, хто не має багатства, достатку, хліба тощо. З граматичної точки зору — це короткий (нечленний) прикметник, що згодом, після лексикалізації частки **не,** субстантивувався і перейшов у розряд іменників колишніх основ на **о.** Появу звука **ж** у наз. відм. цього

[147] Див. А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, 1910, стор. 33; А. Brückner, зазнач. праця, стор. 33—34.

слова можна пов'язувати з переходом його в основи на **jo** або з дією аналогії до засвідченого пам'ятками *небожа* (<* *nebogę*). А втім не виключений вплив досить поширеної в ужитку кличної форми, у якій **ж** виникло внаслідок палаталізації **г** перед **є**.

Недостатність матеріалів давнішого періоду є однією з істотних перешкод для з'ясування того, що призвело до використання слів *небіж* (< *небожь*) і *небога* в значенні «племінник» і «племінниця». Перенесення слів *небіж, небога* на поняття «племінник», «племінниця» могло виникнути спочатку локально і було зв'язане, мабуть, з тими матеріальними і соціальними умовами, у яких часто перебували діти після смерті своїх батьків. Будучи під опікою того чи іншого родича в зв'язку з неповнолітністю, вони нерідко терпіли недостатки, не були повноправними членами їх сімей, зазнавали кривди. Це давало підставу називати таких племінників нещасними, бідолахами в порівнянні з тими дітьми, які мали батьків і жили в кращих умовах. Довготривале функціонування *небіж, небога* в значенні безталанних племінників могло, отже, асоціюватися з поняттям самих племінників. Згодом смисловий зв'язок між старим і новим значенням цих слів був утрачений, і вони стали омонімами.

У міру дальшого розвитку української мови диференційні назви все більше і більше витискаються з ужитку загальними *племінник, небіж,* що призвело до закріплення останніх як норми в літературній мові.

Із дериватів від *племінник* зафіксовано лише зменшено-пестливі *племінничок* (Мирн., I, 249) поряд з діалектними варіантами *племе́ничок* (Слн Полт.), *плеи*ᵘ*мн'а́нничок* (Шпв Черніг.); до *небіж* зафіксовано кілька таких форм: *не*ᵘ*божо́к* (Смн Київ.), *не*ᵘ*бо͡ужко* (Стр Жит.), *не*ᵘ*бо́жин'ко* (Бк Жит.), а також похідне *небожи́ха,* уживане в значенні дружини небожа: «Я, Настасіа Федоровна, попадя *небожиха* отца Романа» (Любеч, 55, 1701 р.).

Рідна дочка брата (сестри). Це поняття в сучасній мові виражається корелятивами жін. роду до *племінник, небіж—племінниця, небога:* «Він мені дядько, а я його *племінниця*» (Мирн., I, 6); «На городі підгортала картоплю з *небогою* тітка» (Васильч., 168).

Їх діалектні варіанти аналогічні до тих, які розглянуто при *племінник* і *небіж,* з тією лише різницею, що

останні мають закінчення жін. роду; пор. *пле^{и}мн'áнниц'а* (Шпв Черніг.), *небо͡уга* (Стр Жит.).

У тих говорах південно-західного наріччя, які ще диференціюють поняття «племінниця по братові» і «племінниця по сестрі», відомі назви *братáнка* (Зст Терн.), *братáниц"і* (Мдр Львів.), з одного боку, і *се^{и}стр'інка* (Вст Терн.), *сестрени́ц'а* (Ясн Закарп.), *се^{и}стр'інниц"і* (Ор Львів.), з другого.

Аналогічною диференціацією зазначених понять характеризуються також давньоруська та староукраїнська мови. Так, у значенні племінниці по братові пам'ятки XI—XIV ст. фіксують переважно назву *братана* і рідше її синоніми *братаньна, братичьна.* Крім того, у цій функції зрідка простежуються утворення типу *сыновица, братучада;* пор.: «Свою *братаноу* на бракъ объщениꙗ съвъкоуплѧти» (Ефр. Крм. Трул. 54); «По Ираклии ц͡^{с}рствова Констѧнтинъ иже ѡ^{т} *братан^{s}ны* своѥꙗ отравленъ» (Георг. Ам. 10); «Ираклии *братич^{s}ну* свою поꙗть» (Георг. Ам. 286); «И ꙗтровъ.. *с^{н}новицю* свою облоупи» (Ип. л. 6789 р.); «Ефра *братучада* Менелаева» (Іо. Мал. Хрон. 180).

На означення поняття «племінниця по сестрі» в давньоруській мові вживалися *сестричьна* і *сестре(ѣ)ница:* «Водѧи дъвѣ *сестреницѣ* ли *сестричьноу* не можетъ быти причьтьникъ» (Ефр. Крм. Апл. 19). У цьому ж плані функціонувало деривативне від *дъщерь — дъщершꙗ*[148]: «Аще кто поиметъ *сестреницѣ,* ли *дъщерьшю,* ли *нестероу»* (Уст. Крм. В.). Крім диференційних назв, як бачимо, тоді було відоме і загальне *нестера,* що вживалось на означення племінниці як по братові, так і по сестрі.

Нестера, як і *нетии,* етимологічно зв'язане з розгляданим вище ***nepōt-, *nept-.** Суфікс **-ter,** на думку А. Мейє, А. Преображенського та ін., у цьому слові за значенням тотожній суфіксу в лат. *mātertera,* що випливає із співвідношення: *нестера* — те ж по відношенню до дочки, що й *mātertera* по відношенню до матері[149]. Проте найновіші дослідження дають підставу ставити це слово в один ряд з тими, які означали «внутрішнє» коло роди-

---

[148] Ця форма, очевидно, церковнослов'янського походження.

[149] A. Meillet, Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, t. I, Париж, 1902, стор. 167; А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 602.

чів, тобто з назвами, що мають суфікс **-tēr**, напр.: *mātēr, pātēr* і т. п. [150].

У давньоруський період була досить поширена і така загальна назва, як *братучади(ь)ѥ,* що вживалась на означення як племінника, так і племінниці, але тільки по братові (тобто в значенні «дитина брата»): «Съвѣтъ створше [бояри] со *братучадьемъ* его Олександромъ на убиение.. его [Данила]» (Ип. л. 6738 р.).

Диференціювання понять «племінниця по братові» і «племінниця по сестрі» з відповідними для їх вираження назвами було властиве і носіям староукраїнської мови. У першому значенні була поширена переважно назва *братан(н)а* поряд з похідною від неї *братанка,* що вже тоді вживалась як стилістично майже нейтральне слово: «Булская помовила.. Матвѣеву *братану*.. неотнотливыми речами» (АБ, 60, 1660 р.); «Никтоже может *братанку* свою.. въ жену себѣ поѧти» (Требн., I, 365, XVII ст.). Іноді ще в даному значенні зустрічається слово *сыновица*: «Кроль свою *сыновицу*.. отдалъ за Яна Замойского» (Кр. Пол., 395, 1682 р.).

Поняття «племінниця по сестрі» передавалося здебільшого назвою *сестре(ѣ)ница* і рідше її синонімами *сестрична, сестрѣ(и)нка*: «Никтоже можетъ поѧти себѣ в жену *сестрениду* жены своеѧ» (Требн., I, 371, 1646 р.); «Прысудили есьмо тое имѣнье.. *сестрычнѣ* ее» (Ак. ЮЗР, II, 107, 1455 р.); «Взялем до зросту своего.. *сестрѣнъку*» (АПУ, II, 70, 1670 р.).

Разом з тим найдавніші староукраїнські тексти починають відбивати вживання загальної назви *племе(ѣ)ница,* яка, вступивши в конкуренцію з диференційними, стала поступово їх витискати з загальнонародного вжитку; пор.: «Дочкы, *племенници* и удовы могуть за мужь давати, насъ и нашихъ намѣстниковъ не докладываючи» (АЗР, I, 75, 1457 р.).

Слово *небога* простежується в пам'ятках лише в значенні нещасної, безталанної жінки, що заслуговує на співчуття: «Дѣвчатамъ не велить [піп] ходить на вечерницѣ, Хибажъ имъ *небогамъ* постриґтись в черницѣ» (Діал., 407, XVIII ст.). Але немає сумніву в тому, що воно вживалося і на означення племінниці, про що свідчить наявність його корелятиву *небож* у пам'ятках того періоду.

[150] Пор. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 70.

Словники Є. Желехівського і Б. Грінченка фіксують усі староукраїнські диференційні назви. На сучасному етапі розвитку мови деякі з них (напр., *синовиця*) уже випали зі словникового складу, інші, які ще зустрічаються в певній частині західноукраїнських діалектів (напр., *братанка, сестрінка*), виявляють тенденцію до зникнення.

Таким чином, характерна для давньоруської мови диференціація понять «племінник (-ниця) по братові» і «племінник (-ниця) по сестрі», успадкована українською мовою, в останній (за винятком деяких південно-західних говорів) поступово зникла. Разом з тим диференційні назви *братанич, синовець, сестрінець, братанка, синовиця* і т. п. були витіснені з ужитку загальними *племінник (небіж), племінниця (небога)*. Останні виникли ще в спільнослов'янський період, але в значенні спорідненості вони з'являються значно пізніше, приблизно з XVI ст.

Назви другої бокової лінії спорідненості

Друга бокова лінія спорідненості має чотири відгалуження: 1) чоловіче з батьківського боку, до якого належить брат (брати) батька і його (їх) потомки; 2) жіноче з батьківського боку, до якого належить сестра (сестри) батька та її (їх) потомки; 3) чоловіче з материнського боку, до якого належить брат (брати) матері та його (їх) потомки; 4) жіноче з материнського боку, до якого належить сестра (сестри) та її (їх) потомки.

Тепер ця бокова лінія спорідненості охоплює такі поняття: «рідний брат батька або матері», «рідна сестра батька або матері», «син батькового (материного) брата або батькової (материної) сестри», «дочка батькового (материного) брата або батькової (материної) сестри». Поняття «син дочки (сина) батькового (материного) брата (сестри)», «дочка сина (дочки) батькового (материного) брата (сестри)» і т. д., що продовжують розгалуження цієї лінії у висхідному напрямі, виражаються описово, і їх практичне застосування дуже обмежене.

Рідний брат батька або матері. Це поняття передається тепер загальною назвою *дядько,* що

сприймається як стилістично нейтральне і морфологічно нечленоване ціле: «З лісу на прогалину виходить *дядько* Лев і небіж його Лукаш» (Л. Укр., II, 352), — або описово при необхідності уточнення того, чи це дядько по батькові, чи по матері, напр.: *рідний брат бáтьків* (Мирн., I, 3), *бáт'к'іў (мáтеᵘрин) брат* (Тр Полт.), *тá-т'іў брат* (Гст Хмельн.), *мáмин брат* (Пср Він.).

На відміну від південно-східних та північних говорів, у ряді південно-західних говорів української мови зазначені вище поняття семантично диференціюються і для кожного з них існує відповідна назва. Так, поняття «дядько по батькові» виражається назвою *стрий* поряд із *стрик* (Грч Львів.) або похідним *стрúйкоᵘ* (Збц Терн.) поряд із *стрыкоᵘ* (Влв Закарп.), що вже втратило первісне емоційне забарвлення. Для передачі поняття «дядько по матері» вживається, головним чином, деривативне від *вуй — вýйкоᵘ* [151], яке теж стилістично нейтралізувалось (Грб Стан., Дбр Львів.).

Треба відмітити, що аналогічно диференціюються розглядані поняття в південній та західній групах слов'янських мов, що свідчить про давність походження цих слів; пор. ст.-слов. *стрий, оуи*; болг. *стрúко, ýйко*; серб. *стрûц, стрúко, ȕ jāk, ȕ jац*, чеськ. *strýc, strýko, ujec*; польськ. *stryj, stryk, wuj, wujek* та ін.

Слов. **stryjь* зіставляється з лат. *patruus*, санскр. *pítṛvya-s*, авест. *tūirya-* «дядько по батькові, батьків брат».

Деякі етимологи реконструюють слов'янську основу цієї назви у вигляді ***ptruuio-**, у якій початкове ***pt-** перейшло в **st-** через подвоєння **t** [152], інші — у формі *p(ə)trui*, пояснюючи перехід ***pt > st** на болг. *пасторок, пастрок* — вітчим, нерідний батько, у якому — -сторок (оскільки **па-** префікс) зводиться до і-є. ***ptor- <* pətor**[153]. Ці зіставлення стають ще більш очевидними, коли звернутися до етнографічних даних, за якими при туранській системі спорідненості одним і тим же терміном позначали рідного батька, а також і його братів (як рід-

[151] У деяких говірках Закарпаття поширений непротетичний варіант цього слова — *ýйко* (Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 13—14).

[152] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 403—404.

[153] Пор. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 57—58.

них, так і двоюрідних і т. д.), що разом при матріархаті становили один шлюбний клас (категорію). Таким чином, у цьому слові маємо залишок класифікуючої системи спорідненості, хоча тепер його значення інше, ніж було в той період.

Слов. **ujь* зіставляється з лат. *avunculus,* лит. *avýnas,* ст.-прусськ. *awis* — дядько по матері, англосакс. *ēam,* ст.-в.-нім. *ōheim* — дядько, кимр. *ewythr* [154]. Деякі дослідники пов'язують ці деривати з коренем *au-, до якого зводяться також гот. *awo* — баба, гр. *αἶα* — мати-земля, лат. *awus* — дід [155]. З цього випливає, що *au- первісно означало одного з предків у другому поколінні, тобто бабу чи діда або й брата баби з материнського боку; значення ж «брат матері», яке закріпилося в ряді мов за похідними типу лат. *avunculus,* є результатом пізнішого семантичного зрушення, зумовленого соціальними змінами, що зачепили всю систему материнського роду [156].

У питанні про походження слова *дядя (дядько)* А. Преображенський, Е. Бернекер та інші дотримувались поґляду, що це слово походить з дитячого лепету [157]. Ця ґіпотеза, як уже відзначалось, відкидається, оскільки вона теоретично слабо обґрунтована і не веде до дальших досліджень.

Найновіші спостереження свідчать, що слово *дядя* при туранській системі спорідненості означало одночасно як батька, так і батькового брата, оскільки ці поняття не розрізнялися [158]. Згодом, коли відбулось переусвідомлення цього слова, в одних говорах за ним закріпилось значення «батько» [159], в інших — «дядько». Отже, це слово з його подвійним, але генетично зв'язаним значенням є теж семантичним пережитком давньої класифікуючої системи спорідненості.

Пам'ятки давньоруської мови (правда, пізнішого періоду) фіксують як невивідну форму *дядя* (*дѧдѧ*),

---

[154] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 20—21.
[155] А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 62.
[156] Там же.
[157] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 210, 211; Е. Bernеker, зазнач. праця, стор. 191.
[158] Див. Ф. Енгельс, зазнач. праця, стор. 141.
[159] Пор. *dá'd'a, d'éd'o* і т. п. на стор. 21—22.

так і демінутивну *дяд(ь)ко,* що на той час помітно втратила первісну емоційну забарвленість: «Иаковъ.. изидѣ ко Лавѣ, *дѧди* своему и работа оу оуѧ своего» (Сл. Фил. Переясл. л. 22); «Изяславъ, и Святославъ, и Всеволодъ выяша *дядю* стрыя своего Судислава изъ поруба» (Псков. I л. 6567 р.); «Съвѣтъ створи с Мирославомъ и с *дядькомъ*» (Ип. л. 6710 р.).

Однак ці назви порівняно з диференційними зустрічаються рідше. Це зумовлювалося тим, що в давньоруській мові ще досить послідовно диференціювались поняття «дядько по батькові» і «дядько по матері». Так, перше з них передавалося словом *стрыи (строи)*: «Стполкъ.. сѣде на столѣ ѡца своѥго и строѥа (у Радз. сп. — *стрыѥа*) своѥго» (Пов. вр. л. 6601 р.); «Не хочю взѧти стола передъ *стрыемь* своимь» (Новг. I л. 6778 р.); друге — словом *оуи (вои):* «Бѣ Добрына *оуи* Володимеру.. и иде Володимеръ съ (До) брыною воѥмъ своимъ Новоугороду» (Лавр. л. 6478 р. 21, 69).

Відзначені диференційні назви були властиві (хоч значно в меншій мірі) і староукраїнській мові; однак в останній слово *уй* виступає лише з протетичним **в**, а до форми *стрый* засвідчено ще варіант *стрык(ъ),* що утворився, очевидно, з демінутива *стрыйко* внаслідок занепаду спочатку **й**, а пізніше кінцевого ненаголошеного **о**: «Георгій же Маринѣ *стрый*» (Требн., I, 365, 1646 р.); «У томъ был мѣстѣ Дариевъ *стрык*» (Тиш. Ал., 53, XVIII ст.); «Зостаючи во опецѣ *вуѧ* твоего.. балваном сѧ кланѧлес» (Зб. 1693 р., 185-б).

Слід зауважити, що в пам'ятках середньонаддніпрянського походження ці назви зустрічаються рідко. Це свідчить, що на території середньої Наддніпрянщини диференціація зазначених понять з окремими для них назвами, якщо не раніше, то принаймні з XV ст., проводилась уже не так послідовно, як на території південно-західного діалектного масиву, а диференційні назви були замінені загальною назвою *дяд(ь)ко* (рідше вживаною в невивідній формі *дядя*), що фіксується багатьма пам'ятками того часу: «И поклонихом сѧ.. *дѧдь* своих гробом» (Укр. гр., № 83, 1446 р.); «Хату его.. продав Дорош, *дядько* небожчиков» (Сторож., 39, 1638 р.); «Надежду имѣлемъ.. отъ.. *дядьковъ* моихъ» (СА, 42, 1722 р.). Пізніше варіант *дядко* не зустрічається, а *дя-*

дько, витискаючи з ужитку невивідне *дядя* [160], набуває загального поширення.

Слово *дядько* в українській мові дожовтневого періоду, як і тепер, широко вживалося ще при звертанні на знак пошани до старшого віком чоловіка і взагалі на означення чоловіка середнього та старшого віку: «Хтось рипнув дверима, ввійшов у хату. — Це ви, *дядько?* — питає Чіпка» (Мирн., I, 252); «Гафійка розсипалась сміхом на згадку про *дядька* Панаса» (Коцюб., II, 64).

У південно-західних говорах української мови триває інтенсивний процес нівеляції давньої складної системи бокових ліній спорідненості, унаслідок чого назви *стрийко (стрий)* та *вуйко* замінюються однією загальною — *дядько.* Це особливо помітно в тих районах, які межують з територією, де суцільно поширене *дядько.* Напр., у ряді південних районів Вінницької, а іноді й Хмельницької областей *стрийко, стрий* уже не простежуються, а *вуйко,* яке вживається переважно в мові старшого покоління, у багатьох говірках набуло загального значення і може виступати в значенні дядька як по батькові, так і по матері; слово ж *дядько* використовується на означення мужчини середнього віку або чоловіка тітки (Бшт Він., Лст Хмельн.). Подібне явище спостерігається і в мові населення Буковини [161]. В інших говірках ці слова побутують паралельно і в значенні дядька (по батькові чи по матері), і в значенні чоловіка старшого віку, а також — на означення тітчиного чоловіка (Грш, Свн та ін. Він.).

Таким чином, характерне для давньоруського періоду диференціювання понять «дядько по батькові» — «дядько по матері», успадковане українською мовою, зникає в міру її розвитку, а диференційні назви поступово замінюються в переважній більшості говорів однією загальною *дядько.*

У сучасній мові слова *стрий (стрик), стрийко (стрико)* поширені в основному в таких областях: Львівська, Закарпатська, Станіславська (за винятком Гуцульщини, де поширене тільки *вуйко*) і Тернопільська. Крім того, подекуди вони зустрічаються в Чернівецькій і в пів-

[160] Це слово вживається тепер переважно як гіпокористична форма.

[161] Див. В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 145—146.

денній частині Хмельницької областей, приблизно від лінії Волочиськ—Хмельницький—Летичів. Назва *вуйко* займає більшу територію. Вона простежується також у ряді південних р-нів Вінницької обл. (Ямпільський, Томашпільський, Крижопільський, Тульчинський, Тростянецький, Піщанський, Джуринський, Черневецький, Ярошівський, Могилів-Подільський, частково Шаргородський), більш компактно охоплює Чернівецьку обл., а також украплюється в Кодимський, Балтський і Березівський р-ни Одеської обл. [162], тобто займає майже всю придністрянську смугу, що тягнеться з північного заходу на південний схід. (Див. карту після стор. 88).

Назва *вуйко* вживається і як форма ввічливого звертання до старшого віком чоловіка, а в карпатських говірках вона як евфемізм закріпилась у значенні ведмедя (Шух., I, 22).

Похідних слів від *дядя — дядько, стрий — стрийко, вуй — вуйко* небагато. Із демінутивів зафіксовано *дя́дечко* (Л. Укр., II, 389), *д'а́ден'ко* (Чпх Сум.), *стри́йц"о, ву́йц"о* (Бвр Терн.) — частіше вживані, і *д'а́д'ушка* (Хвм Черніг.), *д'ад'у́н'а* (Блк Полт.), *дядю́сь* (Грінч.), *ву́йечко* (Дтк Львів.), *вуйцу́н'у, стрийцу́н'у* (Мдр Львів.) — рідше вживані. Збільшено-зневажливі форми є лише до *дядя*; пор.: *дядю́ра* (РУС), *д'ад'у́га* (Пт Черніг.). Кілька дериватів виявлено з новим значенням; пор. простежувані в пам'ятках д.-руськ. *стрыиня* — дружина дядька по батькові (Ип. л. 6663 р.), *стры(о)ичичь*, ст.-укр. *дядько(е)вичь* — племінник по дядькові, *дяд(ь)ковщина* — спадщина по дядькові (Сторож., 124, 1698), *дядына(я)* — дружина дядька (АЗР, I, 185, 1499 р.). Із них дотепер зберігаються: *дя́дина* (Мирн., I, 3) поряд з *де́дина* (Верхр. бат., 264), рідковживане *д'а́д'к'івщина* (ГБ Полт.) поряд з *д'а́д'куўшчина* (Стн Вол.), *стри́йна* (Бвр Терн.) поряд із *стры́на* (Влв Закарп.). Крім того, у діалектах, де поширені видові назви, зустрічаються утворення, не зафіксовані раніше, а саме: *стри́йчаник, стри́йчанка, ву́йчаник, ву́йчанка, ву́йна* (Мдр Львів.) поряд з *вуйа́нка* (Крт Одес.), *ву́йчина* (Смр

[162] У деяких південноподільських говірках (напр., у Кривоозерському, Любашівському р-нах, Миколаївської обл.) цих назв уже давно немає, проте таке слово, як *вуйа́нка* — дружина батькового брата, ще вживається (див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 14).

Закарп.). Останні вживаються переважно в значенні дружини материного брата [163], а також як форми ввічливого звертання до старшої віком жінки (Ор Львів.).

Рідна сестра батька (матері). Для вираження цього поняття вживається головним чином назва *тітка*: «В полудне прийшла до Гната його *тітка*» (Коцюб., I, 97) — і рідше описові конструкції *бáт'кова сеᵘстрá* (Бшв Вол.), *мáтеᵘрина сеᵘстрá* (Пт Черніг.), *тáтуᵒва (мáмина) сеᵘстрá* (Дбр Львів.), коли необхідно уточнити, чи це тітка по батькові, чи по матері.

Сучасне *тітка* сприймається мовцями вже як морфологічно нечленована частина мови, але коли порівняти його з *тéта* (Здр Терн., Глб Чернів.), *тéтя, тíта* (Жел.), *т'óт'а* (Зчп Полт.), *ц"óц"а, ц"óта* [164] (Крс Терн.), які вживаються в гіпокористичному плані, то стає очевидним, що це етимологічно зменшено-пестливе утворення, у якому суфікс **к**, утративши значення демінутивності, лексикалізувався.

Українські варіанти цього слова разом з іншими слов'янськими формами (напр. рос. *тетя,* білор. *цётка,* болг. *тéта, тéтка,* серб. *тéта, тетка,* чеськ. *teta,* польськ. *ciocia, ciota*) зводяться до слов. **teta,* яке зіставляється з лит. *tetà,* гр. τηθίς — тітка, нім. *Tante,* франц. *tante* та ін. [165]

Беручи до уваги диференціювання понять «брат батька» — «брат матері», яке було характерною рисою стародавньої системи спорідненості, можна припустити, що й поняття «сестра батька» — «сестра матері» теж диференціювались. До речі, і тепер у деяких наддністрянських говірках вони розрізняються: перше передається згадуваним уже *стрúйна* (Жел.), друге — похідним від *вуй — вýйна* (Бнл Чернів.). Проте ця диференціація проводиться непослідовно і не охоплює компактно якої-небудь території, а уживання наведених назв у зазначеному плані є швидше результатом розширення їх семантики під впливом *вуй, стрий,* ніж відбиттям давньої диференціації.

[163] У гуцульських, буковинських та подільських говірках, де назва *стрúйна* втрачена, *вýйна, вуйáнка* вживаються і в значенні «дружина батькового брата».

[164] Ці варіанти поширені під впливом польськ. *ciocia, ciota.*

[165] Виникнення цього слова компаративісти пов'язували, як і в попередніх випадках, з дитячою мовою; пор. B. Delbrück, зазнач. праця, стор. 498.

Ф. П. Філін вважає, що *тета (тетъка)* первісно означало в слов'ян лише сестру батька, тоді як у значенні сестри матері вживалося *леля*[166]; пор. лит. *tẽtis* — тато, латиськ. *tẽta*, гр. τέττα, τατᾶ — тато, лат. *tata* — тато, укр. *та́то,* білор. *та́та,* польськ. *tata,* серб. *та̏та,* болг. *ле́ля* — сестра матері, словацьк. діал. *lela* — тітка, укр. діал. *ле́ліка* — тітка. Згодом (після уніфікації зазначених понять) у більшості слов'янських говорів *леля* занепало, а *тета (тетъка)* стало вживатися в значенні сестри як батькової, так і материної.

Давньоруські і староросійські пам'ятки фіксують як *тета, тетъка,* так і *леля, лелѣя,* однак тоді вони вже не були видовими назвами, а скоріше виступали як синоніми, за допомогою яких означали родове поняття «тітка». Пор. «Повѣдати Самонѣ, ꙗко *тетѣ* нашеи оумершии Зои, ѡбаче ину женоу цр҃ь поимет҃» (Георг. Ам. 353); «Родисѧ оу великого кн҃зѧ Всеволода четвертаꙗ дчи.. и кр҃сти ю *тетка* Ѡлга» (Ип. л. 6687 р.); «Сестра матере моея есть ми великая *лелѣя,* братучад или братучада матере моея или отца моего есть ми малая ужика и малая *лелѣя* (Корм. XVI ст.). Пам'ятки староукраїнської мови відбивають тільки деривативне *тетка*: «Посмотрѣлъ есми въ листъ, што писала до мене *тетка* моя» (АЗР, I, 202, 1500 р.).

У зв'язку з рефлексацією **і** на місці давнього **е** в новоутвореному закритому складі це слово набуває форми *тітка,* правда не в усіх говорах; пор. північнодіалектні; *т'у͡отка* (Слч Жит.), *т'уи͡тка* (Хвм Черніг.), *т'у́тка* (Ясг Київ.). Перехідний етап до **і** засвідчується також і в пам'ятках староукраїнської мови: «*Тютка* моя.. так при людех говорила» (Сторож., 124, 1698 р.). Відомий він і частині сучасних карпатських говорів (Смр Закарп.). У середньонаддністрянських говірках зберігаються давніші форми *те́та* (Здр Терн.), *те́тка* (Брл Стан.).

Варіанти *т'о́тка* (Црч Дніпр.) і *ц''о́тка* (Плн Львів.) утворились від *т'о́т'а* і *ц''о́та.* Перший з них поширений в основному в південно-східних та північних діалектах української мови, а другий, підтримуваний впливом

[166] Див. Ф. П. Филин, зазнач. праця, стор. 339.

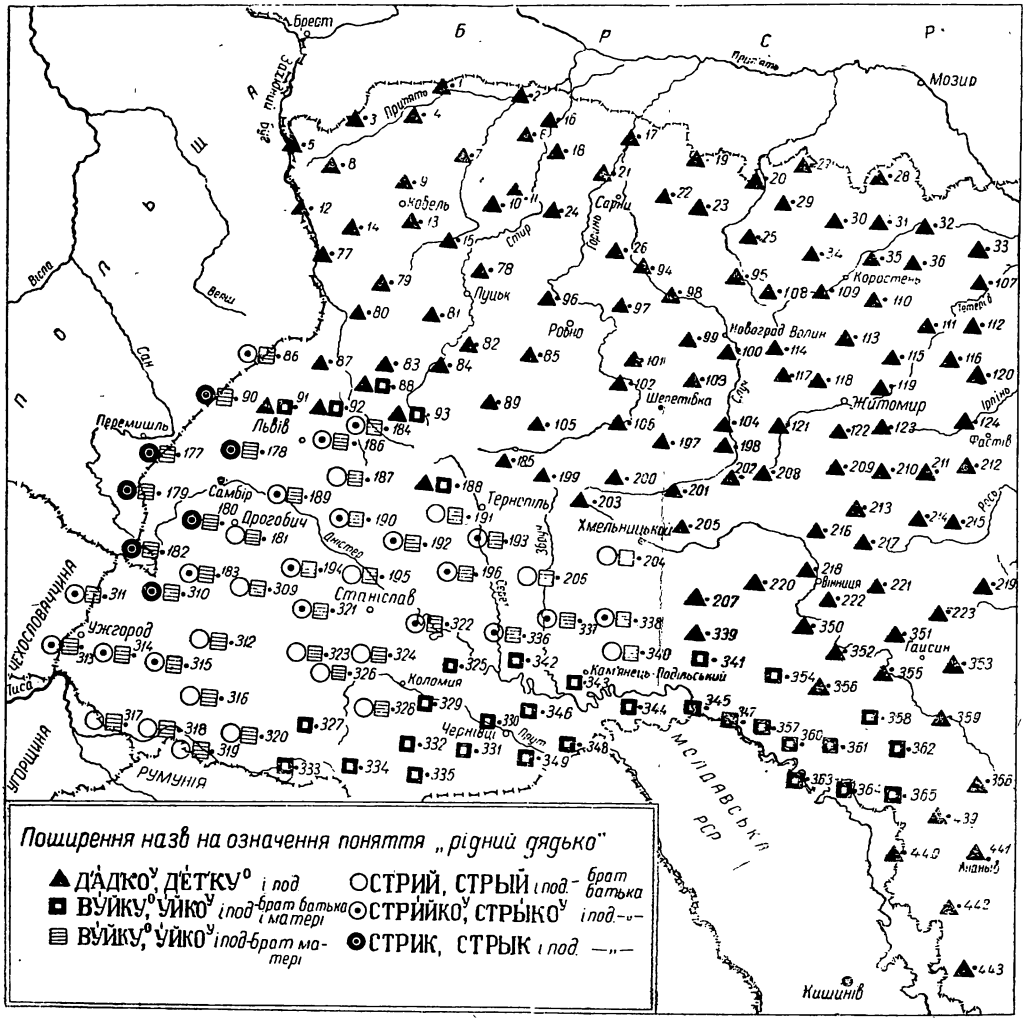

Поширення назв на означення поняття „рідний дядько"

▲ ДА́ДКО[У], ДЕ́ТКУ[О] і под
■ ВУ́ЙКУ[О], У́ЙКО[У] і под-брат батька матері
▤ ВУ́ЙКУ[О], У́ЙКО[У] і под-брат матері

○ СТРИЙ, СТРЫЙ і под.- брат батька
⊙ СТРИ́ЙКО[У], СТРЫ́КО[У] і под.-"-
● СТРИК, СТРЫК і под. —"—

польськ. *ciotka,* побутує головним чином у південно-західному наріччі.

Слово *тітка* в процесі свого розвитку мало поширило семантику. Воно часто використовується ще у функції ввічливого звертання до будь-якої старшої жінки: «Зайдіть у хату, закусите й вип'єте.. — Е, ні, дарма, *тітко,* то все» (Шиян, 27); у значенні дружини дядька: «Полюбила і *тітка* мале внуча» (Мирн., II, 491); як пережиткова форма евфемізму на означення пропасниці (Грінч.), а іноді й при звертанні до мачухи, свекрухи тощо (Пнт Харк.).

Назва *тітка* простежується в деяких фразеологізмах; пор.: «Дядько не батько, а *тітка* не мати» (Номис, 181); «Голод не *тітка*» (Франко, IV, 82).

Від *тітка, тета* (*тьотя* і т. п.) значно більше дериватів, ніж від розглянутих вище *дядько, стрийко* та ін. В основному це зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми. Із них староукраїнськими пам'ятками засвідчені *тетуся* і *тетюха* як евфемізм у значенні пропасниці (МІСУМ, XVII ст.). До частіше вживаних форм сучасної української мови можна віднести такі: *тіточка* (Вовчок, 53) поряд з *те́точка* (Мшн Стан.), *т'оу̯точка* (Стр Жит.); *тітонька* (Грінч.) поряд з *т'ієтон'ка* (Пт Черніг.); *тіту́ся* (Л. Укр., II, 416). Рідше простежуються конструкції типу *т'ітусен'ка* (Птр Кір.), *тіту́сечка* (Грінч.), *т'ітý̯н'а* (ГБ Полт.) поряд з *т'от'ý̯н'а* (Зчп Полт.), *тетý̯н'а* (Грб Стан.). Іноді ще трапляються і такі форми, як *т'о́т'ічка* (Врш Кір.), *т'о́т'ін'ка* (Мтв Полт.), *т'ітý̯н'ц''і* (Мдр Львів.).

Збільшено-зневажливі *т'ітúшче* (Бк Жит.), *т'ітчúшче, т'ітý̯ха* (Мтв Полт.), *тетю́ха* (Жел.), *т'ітúс'ко* (Бшв Вол.) вживаються рідко.

Похідних слів з відмінним значенням мало; пор. д.-руськ. *тетъчичь, тетичьна,* сучасне діал. *т'ітчаник* (*т'ітчиник), т'ітчанка, те(ьо)те́чний,* уживане в сполученні з *брат, сестра.*

Етимологія слова *леля* остаточно не з'ясована. А. Преображенський відносив його до *лелѣять* — колихати, коливати, пестити [167], що викликає сумнів. Е. Бернекер, зіставляючи *lela* з рос. *лёля* — хрещений батько або хрещена мати; дитяча сорочка, словін. *lila,* польськ.

[167] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 446.

lala; лит. *lelė* — лялька, пов'язував його з дитячим лепетом [168].

На грунті слов'янських мов слово *леля* простежується в кількох значеннях. Так, у Є. Желехівського воно подається з поясненням «паніматка», а дериватив*не лéлiка* як «тітка». У деяких говірках Поділля *лéл'а (лéл'ка)* фіксується в значенні старшої сестри [169]. У болгарській мові воно вживається на означення сестри матері або батька, а також як звертання до старшої віком жінки [170]. У сербо-хорватській мові *лељa* збереглося в значенні тітки лише як архаїзм, тим часом як *љељ ка* є загальновживаним у значенні старшої сестри [171]. У словацьких діалектах його зафіксовано із значенням «тітка» [172], а деякі російські говори знають це слово у формі *лёля* в значенні хрещеної матері та хрещеного батька [173]. Слово *леля* було запозичене румунською мовою, у якій воно (у формі *lele*) виступає в діалектах як назва сестри матері, як звертання до старшої сестри і взагалі до будь-якої старшої віком жінки [174]. Отже, у слов'ян це слово (якщо не враховувати вживання його на означення родичів чоловічої статі [175]) функціонує в основному в трьох значеннях: «тітка» (переважно — «сестра матері»), «старша сестра» і «старша віком жінка». Останнє є результатом пізнішого розширення його семантики.

У період матріархату до класу матерів, крім фактичної матері, належали і її сестри [176]. Слово *леля* було,

---

[168] Див. Е. Bernеker, зазнач. праця, стор. 700.

[169] Див. А. А. Москаленко, зазнач. праця, стор. 48.

[170] Див. С. Чукалов, Българско-руски речник, II изд., София, 1957, стор. 361.

[171] Див. F. Ivekovič i J. Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, т. I, Загреб, 1901, стор. 642.

[172] Див. V. Machek, Etymologický slovnik jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стор. 257.

[173] Див. В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, СПб.—М., 1881, стор. 247.

[174] Г. Михаилэ, Названия родства и термины обращения славянского происхождения в румынском языке, журн. «Romanoslavica», вып. I, Бухарест, 1958, стор. 59—60.

[175] Мається на увазі укр. *лéльо* — тато, болг. *лелúн* — дядько.

[176] Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 141.

мабуть, одним із синонімів, що вживався для означення жінки, яка належала до групи матерів. Але згодом, при переході до патріархату, коли з групи матерів виділилися сестри (як старші, так і молодші), а слово *мати* набуло сучасного значення, назва *леля* в одних слов'янських говорах могла закріпитися за поняттям «сестра матері», у других — за поняттям «старша сестра». У процесі дальшого розвитку слов'янських мов і говорів одні з них утратили це слово, другі зберегли в тому або іншому значенні. Використання його в значенні тітки могло наступити тільки після уніфікації понять «сестра матері» і «сестра батька».

Рідний син батькового (материного) брата (сестри). У сучасній мові це поняття найчастіше передається термінами *двоюрідний брат* і *брат у пе́рших* поряд з його діалектним варіантом *брат у пе́рвих* (ВЯ Черк.): «Він [хлопчик] виліз, щоб.. підглядіти, де заховалися.. його рідний і *двоюрідний брати*» (Мирн., IV, 8); «До Лемішки заїхав.. *брат у перших*» (Н.-Лев., I, 189), — а також описово, коли необхідно уточнити, чий це син — дядьків, чи тітчин; пор. *дядьків син* (Мирн., I, 23).

У деяких південно-західних говорах поняття «син батькового брата», «син материного брата» і «син батькової (материної) сестри» розрізняють окремими назвами. Так, у першому значенні вживаються похідні слова від *стрийко — стри́(й)чиник* (Дбр Львів., СлБ Стан.), *стри́(й)чаник* (Олн Закарп., Верхр. лем., 470) поряд із *стрича́ник* (Жел.), *стри́йчинок* (Жел.), у другому — похідні від *вуйко — ву́йчиник* (Ор Львів.), *ву́йчаник* (Смр Закарп.), у третьому — деривати від *тітка (цьотка) — т'ітчиник* (СлБ Стан.), *ц"оу́те́чник* (Дбр Львів.), *тітчаник* (Охр., 388) поряд з *т'у́ччаник* (Смр Закарп.)[177].

Наведені назви побутують переважно в мові старшого покоління; молодше та середнє покоління при передачі зазначених понять віддає перевагу словосполученням *стрийе́ч(ш)ний брат, вуйе́ч(ш)ний брат, ц"оте́ч(ш)ний брат* (Дбр Львів., Нгв Стан., Бвр Терн.) або вживає конструкції типу: *стри́(й)к'іу син, ву́йк'іу син, т'іч-*

[177] У деяких говірках Закарпаття замість *стри́чаник, ву́йчаник, т'у́тчаник* використовується загальна назва *братра́нец'* або *братн'а́к*, запозичена із словацької мови (див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 18—19).

чин син (Ор Львів.). При уніфікації названих понять замінниками бувають назви, що вживаються в літературній мові або словосполучення *пе́рвий брат* (Глб Чернів., Рхв Закарп.).

Цікаво відзначити, що деякі говори Волинської та Ровенської областей поряд з *двоюрідний брат* зберігають ще і конструкцію *стрине́чний брат* (Стн Вол., Пгр Ров.), що свідчить про поширення в цих говорах у недалекому минулому диференційних назв.

Подібна диференціація була характерна і для давньоруської та староукраїнської мов, хоч для останньої в меншій мірі. Так, крім більш загальної назви *братанъ*, у першому значенні в давньоруських пам'ятках зустрічається в основному похідне слово від *стрый (стръи)* — *стрыичичь, стръ(о)ичичь*: «Ростиславъ.. поча сѧ молити о *братанѣхъ своихъ*» (Ип. л. 6663 р.); «Нача Ꙗрославъ Галичьскыи искати Ивана Ростиславича, *стръичича* своего» (Ип. л. 6667 р.). У значенні «син тітки» в давньоруській мові вживалося похідне від *тетъка — тетъичичь*: «Съ сестричичемъ или съ *тетъчичемъ*» (Чуд. треб. XIV ст.). Слова *оуичичь* для вираження поняття «син материного брата» в пам'ятках не виявлено, але треба думати, що воно було відоме мовцям того періоду як корелятив до *стрыичичь*.

У староукраїнських пам'ятках диференціація відбита з тією різницею, що в даних значеннях частіше виступають словосполучення типу *стрыечный (стрыйный) брат(ъ), вуєчный братъ, тетечный (тіотечный) брат(ъ)*, ніж утворення типу *стрыйчичь, тетчичь* і т. п.; «Авдурта.. забилъ.. брата стриечного» (Боб., 180, 1699 р.); «*Брата* своего *стрыйнего*.. просити казалъ в дом» (АЮЗР, VIII, III, 388, 1583 р.); «И сказал [Ꙗковъ] єй: же есть *брат* єѣ *вуєчный*» (Крон., 20, XVII ст.); «И пойде вторицею Ізяслав.. до Болеслава *брата* своего *тетечнаго*» (Крон., 438, XVIII ст.); «Ігоревича *стрѣйчича* своєго пустил [Всеволод] къ отцу єго въ Суздаль» (Кр. Соф., 41-б, 1672 р.).

Разом з тим у староукраїнських пам'ятках нерідко зустрічається і більш загальна назва, ніж попередні, а саме: *дяд(ь)ко(е)вичь*, що вживалась на означення сина дядька, тобто двоюрідного брата по дядькові: «Въ тую пивницу хаживал.. *дядковичь* мой» (МІСУМ,

1489 р.). Однак у порівнянні з сучасною назвою *двоюрідний брат* вона все-таки більш конкретна і становить, мабуть, перехідний ступінь від диференційних назв до однієї загальної.

Термін *двоюрідний брат* уперше фіксується пам'ятками початку XVII ст., але немає сумніву, що він був відомий раніше: «Соколову дано помѣстье.., што было.. за *братомъ* его *двоюроднымъ*» (АЗР, IV, 363, 1610 р.). Крім того, у текстах XVII—XVIII ст. простежується словосполучення *брат в первих,* яке в порівнянні з попереднім превалює щодо вжитку: «З ним пошли Грицко зять и Матвѣй *брат в первих*» (Сторож., 79, 1691 р.). З дальшим розвитком мови ці словосполучення успішно стали конкурувати з диференційними назвами, унаслідок чого останні були витіснені з ужитку в більшості говорів української мови.

Рідна дочка батькового (материного) брата (сестри). Для вираження цього поняття вживаються в основному назви-словосполучення *двоюрідна сестра́* і *сестра́ у пе́рших* (РУС) поряд з діал. *сестра́ у пе́рвих* (ВЯ Черк.): «Вона йому доводиться *двоюрідною сестрою*» (Вол., 7). Крім того, коли виникає потреба уточнити, чия це дочка — дядька чи тітки, дане значення передається описово, напр.: *д'а́д'ко*^{у}*ва до*^{у}*чка́, т'і́тчина до*^{у}*н'ка́* (Блк Полт., Ржщ Вол.).

У говорах південно-західного наріччя поняття «дочка батькового брата», «дочка материного брата» і «дочка батькової (материної) сестри» подекуди ще диференціюються, що знаходить своє відбиття в назвах *стри́(й)чанка, в*^{у}*йчанка, т'і(у)тчанка* (Олн, Смр та ін. Закарп.)[178], а також у словосполученнях *стрийе́ч(ш)на се*^{и}*стра́, вуйе́ч(ш)на се*^{и}*стра́, ц"оте́чна (т'і́точна) се*^{и}*стра́* (Ввк Львів., Всч Стан.). Зазначені поняття можуть передаватися і описово; пор. *стри́ку*^{о}*ва ду*^{о}*н'ка́, ду*^{о}*н'ка́ в*^{у}*йка* (Мдр Львів.).

У давньоруських пам'ятках виявлено лише назву *тетична* в значенні двоюрідної сестри по тітці: «Подобаеть ли брату.. *тетичну* поꙗти женѣ себѣ» (Вопр.

[178] У говірках північно-західної Ужгородщини, Перечинщини, південно-західної В. Березнянщини Закарпатської обл. замість *стри́чанка, в*^{у}*йчанка, т'у́тчанка* використовується загальна назва *се*^{и}*стрече́ни́ц'а* (див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 18).

Феогн. 1276 р. 30). Відповідних назв для вираження понять «дочка батькового брата» і «дочка материного брата» в пам'ятках того періоду не знаходимо, але треба думати, що вони були. Про це свідчить не тільки збереження їх у деяких південно-західних говорах, але й сама система назв спорідненості давньоруської мови.

У пам'ятках староукраїнської мови теж наявні диференційні назви, але тільки типу словосполучення — *стрієчная (стрыйная) сестра, вуєчная сестра, тетечна сестра:* «Сестра его *стриечная* была» (МІСУМ); «Никтоже можетъ *стрыйную* сестру свою себѣ въ жену поати» (Требн., I, 365, 1646 р.); «Звычай тот был звати *сестрами* и *братією* не тилко рожоныи, але теж и *стрыєчныи* и *вуєчныи (кровныи)* (Кн. Рож., 17-б). Разом з тим у пам'ятках середньонаддніпрянського походження зустрічаються загальні назви *двоюродна сестра* і *сестра в первих:* «Двоюродние братя и сестри суть отъ двоихъ роднихъ братовъ или сестеръ» (Права, 353, XVIII ст.); «Именовала мене собѣ *сестрою в первих*» (Сторож., 196, 1702 р.). Протягом дальшого розвитку мови диференційні назви були витіснені з ужитку загальними; лише в частині говорів південно-західного наріччя вони й досі зберігаються. У випадках уніфікації зазначених понять замінниками виступають літературні терміни або словосполучення *пе́рва се́стра́* (Зтн Чернів., Рхв Закарп.).

Назви третьої бокової лінії спорідненості

Чоловіче відгалуження цієї лінії з батьківського боку складається з брата (братів) діда (або баби) і його (їх) потомків; жіноче відгалуження з батьківського боку становить сестра (сестри) діда (або баби) і її (їх) потомки. Такого ж складу чоловіче та жіноче відгалуження цієї лінії і з материнського боку.

Назви, що виражають поняття рідних дядьків і тіток, троюрідних братів і сестер тощо, практично використовуються тепер лише частково. У пам'ятках давньоруської мови їх не виявлено, проте немає сумніву, що вони були відомі носіям давньоруської мови. Про це свідчить збереження деяких з них у староукраїнських пам'ятках та в ряді сучасних південно-західних говорів, а також сама система спорідненості того часу, характерною рисою якої

було диференціювання родичів як по батьківській, так і по материнській лініях.

Рідний брат діда (баби). Для вираження цього поняття вживають здебільшого описові форми: *брат д'іда (баби)* (Мшн Стан.), *бабин брат* (Стн Вол.), *д'ід'іў брат* (Смн Київ.) і рідше — назви-словосполучення *двойўр'ідний д'ід* (Птр Кір.), *дід у пе́рших по ма́тері (по ба́тькові)* (Лис., І). У ряді говорів поняття «рідний дід» і «двоюрідний дід» не диференціюються, а передаються одним і тим же словом *д'ід* (ВЯ Черк., Врв Жит.).

Цікаве явище спостерігається в староукраїнській мові. Пам'ятки того періоду засвідчують назву *великій стрый* — рідний брат діда або баби: *«Великій стрый,* иже естъ братъ дѣдовъ, или бабинъ» (Требн., І, 373, 1646 р.). Невідомо, чи ця назва означала рідного брата діда (баби) як по батьківській, так і по материнській лініях, чи, може, вона вживалась на означення рідного брата діда (баби) лише по батькові. В усякому разі наявність цього терміну передбачає існування в давнину і його корелятиву *великий вуй* (пор. ст.-польськ. *vyelgy wuy*[179]. Крім того, як свідчать «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743 р.), мовцям того часу була відома загальна назва *старий дядя.* якою позначали брата як дідового, так і бабиного.

Рідна сестра діда (баби). Зазначене поняття теж передається в основному описово; пор. *се*и*стра́ ба́би* (Ксн Черк.), *ба́бина (д'ідова) се*и*стра́* (Вст Терн.), і рідше — словосполученнями *двойўр'ідна ба́ба* (Птр Кір.), *ба́ба ў пе́рших* (Шпв Черніг.). У тих говорах, де поняття «рідна баба» і «двоюрідна баба» не диференціюються, практично використовується лише слово *ба́ба* (Ярш Київ., ББ Жит.).

Староукраїнській мові були відомі й такі назви-словосполучення, як *великая тетка: «Велика*ѧ *же тетка* глетсѧ сестра дѣднаѧ, или бабинаѧ» (Требн., І, 373, 1646 р.) — і *старая тетка* (Права, 353, XVIII ст.); сучасні діалектні записи не відбивають цих назв.

Рідний син брата (сестри) діда (баби). Для передачі цього поняття вживаються словосполучення: *двойўр'ідний д'а́д'ко* (Дбв Черк.), *д'а́д'ко ў пе́р-*

[179] Див. A. Obrębska, «Stryj, wuj, swak» w dialektach i historji języka polskiego, Kraków, 1929, стор. 25.

ших (Шпв Черніг.), *д'ад'ко ў пе́рвих* (ВЯ Черк.) або описові форми комбінованого типу, напр., *двойу́р'ідний брат ма́тер'і (ба́т'ка)* (Блк Полт.), *ма́терин (ба́т'к'іў) двойу́р'ідний брат* (Врш Кір.). При звертанні до двоюрідного дядька вживають тих же слів, що й до рідного.

У тих говорах, де поняття «рідний дядько» і «двоюрідний дядько» уніфікувались, уживають лише *д'ад'ко* (НС Кір., Бшв Вол.).

Деякі говори південно-західного наріччя поняття «син брата (сестри) діда» і «син брата (сестри) баби» ще диференціюють. Перше передається словосполученнями *пе́рвий стрий, стрий ў пе́ршім,* друге — словосполученнями *пе́рвий вуйко́ᵘ, вуйко́ᵘ ў пе́ршім* (Вст Терн., СБ Стан.). Разом з тим ці поняття нерідко виражаються описово: *ма́тиᵉрин стрине́чний брат* (Стн Вол.), (*мо́гуᵒ*) *та́та вуйко́ᵘ* (Ор Львів.) і т. п.

У староукраїнських пам'ятках простежується диференційна назва *малый стрий,* але її зміст тоді, очевидно, був уже не зовсім ясний, бо вона пояснюється за допомогою більш зрозумілих для того часу назв, пор.: «*Малый стрый,* якоже естъ першій стрыєчный братъ ѡца или мтре моеѧ» (Требн., I, 373, 1646 р.). Треба думати, що староукраїнській мові було відоме і *малый вуй* як назва для передачі поняття «перший вуєчний брат батька або матері».

Рідна дочка брата (сестри) діда (баби). Це поняття знаходить своє вираження в таких термінах: *двойу́р'ідна т'ітка* (Дбв Черк.), *т'ітка у пе́рвих* (НС Кір.), *пе́рва те́та* (Вст Терн.), а також може передаватися описово: *двойу́р'ідна сеᵘстра́ ба́т'ка (ма́тер'і)* (Ччл Кір.), *ма́тиᵉрина стрине́чна сиᵉстра́* (Стн Вол.), *вуйе́чна сеᵘстра́ та́та* (Мдр Львів.).

При звертанні до двоюрідної тітки використовують ті ж слова, що й до рідної.

Нерідко поняття «рідна тітка» і «двоюрідна тітка» зовсім не розрізняються; тоді назва *тітка* виступає як у першому, так і в другому значеннях (Ббр Жит., Вшн Черк.). У пам'ятках староукраїнської мови в цьому значенні зустрічається термін *малая тетка: «Малаѧ оубо тетка* глетсѧ стрыйнаѧ першаѧ сестра ѡчѧ, или мтрнѧѧ" (Требн., I, 373, 1646 р.). Зміст його для мовців

того часу був не зовсім ясний, бо тут же дається пояснення за допомогою загальновідомих назв.

Рідний син дочки (сина) брата (сестри) діда (баби). Дане поняття в сучасній мові передається назвами-словосполученнями *тройу́р'ідний*[180] *брат* (ВЯ Черк., Пщн Полт.) і *брат у дру́гих* (Сгн Черк., Спр Полт.). При звертанні до троюрідного брата вживають слово *брат*.

У деяких західноукраїнських говорах поняття «рідний син дочки (сина) брата діда» виражається конструкціями типу *стрине́чний брат у дру́гому* (Стн Вол.), *стрийе́чний брат в дру́гім* (СБ Стан.), *дру́гий стрийе́чний брат* (Вст Терн.), поняття ж «рідний син дочки (сина) брата баби» передається словосполученнями *вуйе́чний брат в дру́гім* (СБ Стан.), *дру́гий вуйе́чний брат* (Вст Терн.), у значенні «рідний син дочки (сина) сестри діда (баби)» зафіксовано *ц"оте́ч(ш)ний (т'іточний) брат в дру́гім* (Нгв, Крх та ін. Стан.), *дру́гий ц"оте́шний брат* (Крс Терн.).

У пам'ятках староукраїнської мови подібних конструкцій не виявлено, але немає сумніву, що вони були відомі мовцям того часу. Про це свідчить наявність корелятивів по другій боковій лінії спорідненості типу *стрієчний брат, вуєний брат, двоюродний брат, брат в первих,* які засвідчені пам'ятками, а також наведені тут словосполучення з південно-західних говорів.

Рідна дочка дочки (сина) брата (сестри) діда (баби). Це поняття виражається термінами *тройу́р'ідна се[и]стра́* (Слн Полт., НС Кір.), *се[и]стра́ у́ дру́гих* (Шпв Черніг.). При звертанні до троюрідної сестри вживають слово *сестра*. У деяких західноукраїнських говорах зазначене поняття передається словосполученнями *тре́т'а се[и]стра́* (Бнл Чернів., Здр Терн.), *з трох р'ідних се[и]стра́* (Плн Львів.). Крім того, у ряді говірок поняття «рідна дочка сина (дочки) брата діда» виражається словосполученням *стрийе́чна се[и]стра́ у́ дру́гім,* поняття ж «рідна дочка сина (дочки) брата баби» — словосполученням *вуйе́чна се[и]стра́ у́ дру́гім,* а в значенні «рідна дочка сина (дочки) сестри діда (баби)» засвідчується назва *ц"оте́ч(ш)на (т'іточна) се[и]стра́ у́ дру́гім* (СБ, Крх та ін. Стан.).

[180] Цей компонент у діалектах може мати різні фонетичні варіанти; пор. *тройу́родний* (Шпв Черніг.), *труйуру́дний* (Дбщ Вол.).

Назви четвертої і п'ятої бокових ліній спорідненості, а також загальні назви типу *рід, родина, сім'я*

З батьківського боку чоловіче відгалуження четвертої бокової лінії спорідненості складається з брата (братів) прадіда (прабаби) і його (їх) потомків; жіноче ж відгалуження становлять сестра (сестри) прадіда (прабаби) і її (їх) потомки. Подібного ж складу чоловіче та жіноче відгалуження цієї лінії з материнського боку.

Ці назви, які виражають четверту лінію спорідненості, повніше застосовувались у староукраїнський період, ніж на сучасному етапі розвитку мови, але в порівнянні з назвами третьої бокової лінії спорідненості вони вживалися незрівнянно рідше.

Із назв четвертої бокової лінії спорідненості в пам'ятках староукраїнської мови простежуються лише такі: *старший дядя,* або *прадядя,* яке тлумачиться як брат прадіда (прабаби) або прапрадіда (прапрабаби), і *старшая тетка,* або *прататка* — сестра прадіда (прабаби) або прапрадіда (прапрабаби) (Права, 353).

Диференційних назв типу *старший стрий, старший вуй* пам'ятки того часу не відбивають, але треба думати, що вони були відомі староукраїнській мові (пор. ст.-польськ. *starszy stryy* [181]).

На сучасному етапі розвитку української мови з назв розгляданої лінії спорідненості в діалектах виявлено конструкції типу *брат у трéт'іх, сеᵘстрá в трéт'іх* — частіше вживані і *чотирийýр'ідний брат, чотирийýр'ідна сеᵘстрá* — рідше вживані (Ксн Черк., Хвм Черніг.). Як перші, так і другі словосполучення часто сплутуються з відповідними назвами п'ятої лінії.

Чоловіче відгалуження п'ятої бокової лінії спорідненості з батьківського боку складається з брата (братів) прапрадіда (прапрабаби) і його (їх) потомків, тим часом як жіноче відгалуження утворюють сестра (сестри) прапрадіда (прапрабаби) і її (їх) потомки. Такого ж складу чоловіче та жіноче відгалуження цієї лінії з материнського боку.

---

[181] Див. A. Obrębska, зазнач. праця, стор. 44—45.

Назв п'ятої бокової лінії спорідненості у пам'ятках староукраїнської мови не виявлено, але певна частина їх, очевидно, функціонувала. Про це свідчать згадувані вже *старший дядя, старшая тетка,* до яких, можливо, були корелятиви *найстарший дядя* і *найстаршая тетка* із значенням «рідний брат прапрадіда (прапрабаби)» і «рідна сестра прапрадіда (прапрабаби)». Існування останніх треба пов'язувати з більш давнім періодом розвитку української мови, оскільки в «Правах...» їх уже не знаходимо; зазначені вище поняття передавалися тоді (перша половина XVIII ст.) тими ж назвами, що й відповідні поняття четвертої бокової лінії спорідненості.

В аналогічному плані можна говорити про можливість існування в давнину диференційних назв типу *найстарший вуй* із значенням «рідний брат прапрабаби» і *найстарший стрый* із значенням «рідний брат прапрадіда» (щодо останнього пор. ст.-польськ. *nastarszy stryy*)[182].

У пасивному фонді лексики деяких говорів сучасної української мови іноді ще трапляються терміни *брат у чеᵘтвéртих, сеᵘстрá у чеᵘтвéртих* (Пт Черніг., Слн Полт.), але їх, як уже відзначалось, часто сплутують з відповідними назвами четвертої бокової лінії спорідненості і практично майже не використовують.

Із системою назв спорідненості в цілому зв'язані і такі слова, як *рід, родина, сім'я, родич, родичка* та ін.

Р і д. Виникнення слова *рід* (<д.-руськ. *родъ*) пов'язується з існуванням родової організації суспільства в слов'ян. Давньоруські пам'ятки засвідчили його тоді, коли воно ще означало велику патріархальну сім'ю. Це була господарча група, що складалася «з трьох-чотирьох поколінь найближчих родичів, нащадків одного батька, з їх дружинами і дітьми, інколи з зятями й іншими прийнятими в сім'ю родичами»[183]. Напр.: «Живѧху кождо съ своимъ родомъ» (Пов. вр. л. введ.).

Крім того, *родъ* уживалося і в ряді інших значень: 1) з прийм. **отъ** — від народження: «Отъ *рода* слѣпаго исцѣливъ» (Іак. Посл. Дмитр.); 2) походження: «Азъ

---

[182] Див. A. Obrębska, зазнач. праця, стор. 44—45.

[183] М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, М., 1953, стор. 121.

есмъ *роду* кнѧжа» (Пов. вр. л. 6389 р.); 3) (у множ.) родичі: «Изъбрашасѧ г братьꙗ с *роды* своими» (Пов. вр. л. 6369 р.); 4) покоління: «И речеть отъдаꙗ грѣхы отьча на чѧдѣхъ до третиꙗаго и четвьрътааго *рода*» (Изб. 1073 р. л. 146); 5) сукупність поколінь, що походять від одного родоначальника: «По сихъ бр'атьи держати почаша *родъ* ихъ кнѧженье в Полѧх» (Пов. вр. л. введ.); 6) плем'я, народ: «Мы ѡ *рода* рускаго съли» (Дог. Игор. 945 р.); 7) у релігійному плані: «Мъного *роду* хьс҃ꙗньска стражюще» (Пов. вр. л. 6601 р.); 8) сукупність предметів тощо із спільними основними рисами: «Видъ же ѥсть подъчинѧемоѥ по родъ» (Изб. 1073 р. л. 227); 9) божество в давніх слов'ян (Мин. чет. Макар. авг. 584).

У пам'ятках староукраїнської мови, крім того, слово *род* у сполученні з *человѣческій* означало людський рід (АЗР, IV, 223, 1600 р.). *Род* уживалось і в значенні родини (сім'ї), але поняття сім'ї того часу вже не збігалося з давньоруським, оскільки склад її значно звузився.

Сучасній українській мові більшість цих значень уже не відома, однак частина їх ще зберігається (Котл., I, 251; Шевч., I, 80; Верхр. бат., 129; РУС).

Від *род* (>*рід*) протягом історичного розвитку мови утворилось багато похідних слів. Це, як правило, деривати з новим значенням. Серед них превалюють суфіксальні конструкції, рідше зустрічаються префіксально-суфіксальні та складні слова, одиничними бувають випадки утворень чисто префіксальних.

І. І. Срезневський у «Материалах...» фіксує такі деривати, властиві давньоруській мові: *сьродникъ, рож(д)еникъ, родичь, родинъ* — родич; *сьродьница* — родичка; *с(ъ)родиѥ родьство* — спорідненість; *рож(д)ениѥ* — рід, сім'я; *родоначальникъ* — той, хто починає рід, предок та ін. Протягом дальшого розвитку мови більшість з них випала з української лексики, а такі, *як родич(ь), родоначальникъ,* зазнавши незначних фонетичних змін, зберігаються і досі (РУС).

Пам'ятками староукраїнської мови засвідчені й інші утворення, пор. *родына* — сім'я (Бог., 284, XVIII ст.); *родичи* — батьки (AS, 347, 1569 р.); *народ(ъ),* що вживалося в сучасному розумінні (МІСУМ, 1566 р.), а також на означення походження (АЮЗР, I, I, 109, 1579 р.),

роду (АЮЗР, VIII, III, 20, 1547 р.); *родак* — родич (МІСУМ, XVIII ст.); *родовитость* — знатне походження (Вел. ск., 66, XVIII ст.) [184]. У сучасній мові теж простежується ряд дериватів, яких раніше не виявлено; напр.: 1) *ґрідня́* —а) родичі (Грінч.), б) сім'я (Шевч., I, 327); 2) *рідня́к* — родич (Чуб., III, 29); 3) *родові́д* — а) спадкоємність поколінь, б) систематичний перелік поколінь одного роду, що встановлює походження і ступені спорідненості; 4) *родоначáльниця* — основоположниця чого-небудь; 5) згадуване вже *родоначáльник,* яке набуло ще значення «основоположник»; 6) *спорíдненість (спорíднення)* — а) відносини між людьми, що виникають унаслідок спільності як близьких, так і далеких предків, б) близькість за спільністю походження або за безпосередньою схожістю; 7) *родúнність* — а) сімейственість, б) спорідненість; 8) *рідни́ти(ся), родичáтися* — ставати родичами, свояками, близькими друзями та ін. (див. РУС).

Таким чином, давньоруське *родъ,* успадковане українською мовою, в останній зазнало незначних змін щодо форми (**ъ** зникло, а **о** перейшло в **і**), зате його основне значення цілком змінилося: якщо на початку давньоруського періоду воно означало велику патріархальну сім'ю, то з розкладом останньої (XII—XIII ст.) воно стало означати сім'ю більш-менш сучасного типу. У цьому плані пізніше з'являються його синоніми *родына* і *семья.* Унаслідок довготривалої конкуренції слово *рід* було витіснене з ужитку. Більшість інших значень цього слова, у яких воно виступало в давньоруський період, зберігається і тепер; разом з тим воно набуло деяких нових значень (напр., рід тварин, поняття граматичного роду тощо).

Широкі словотворчі можливості слова *рід* зумовлювались, очевидно, великою суспільною значимістю поняття, означуваного цим словом.

Із загальних назв спорідненості, засвідчених давньоруськими пам'ятками, треба відзначити ще: 1) *оужика* (< *ѫжика*), уживане в значенні родича і родички: «*Оужика* бо матери ти есть» (Лев. XVIII. 13, за сп. XIV ст.); 2) *оужикъ* — родич: «*Оужикъ* ближнии ему» (Лев. XXV. 25, за сп. XIV ст.); 3) *ближика* — а) родич

[184] Два останні утворення були тоді поширені під впливом польської мови.

(також *ближикъ*): «Овѣмъ бо братья избита и изъимана, а другымъ отци и *ближикы*» (Лавр. л. 6694 р.), б) родичка: «Иде къ *ближици* своеи» (Іак. Ист. 12); 4) *ближникъ* — родич: „Вса *ближники* родоу моєго“ (Псалт. 1295 р.).

Етимологію слів *оужикъ(-а)* і *ближикъ(-а)* задовільно пояснив ще П. Лавровський. Перше він пов'язував з *узы* (ст.-слов. *ѫза*), друге — з поняттям співжиття, близькості проживання; пор. ще *близокъ* — родич (Остр. ев. зап.) і *близока* — родичка (Кир. Тур. 95)[185].

Пам'ятки староукраїнської мови цих слів не відбивають. Зате в них зустрічаються нові синоніми до *родич* — субстантивовані прикметники *кре(о)въный* і *покревный*: «Кревънихъ ихъ.. не приймовали въ доми» (АБ, 98, 1686 р.); «Микита *кровный* Ивану Благову» (АЗР, IV, 337, 1610 р.); «Жадные их *покревние* до того кгрунту не находятся» (АБ, 64, 1662 р.). Аналогічних утворень для поняття «родичка» не пощастило знайти, але, без сумніву, вони були відомі староукраїнській мові як корелятиви жін. роду.

У ряді сучасних південно-західних говорів, крім того, набули значного поширення деривати від *кре́ўний* — *кре^{и}ўн'а́к* і *кре^{и}ўн'а́чка* (Плн Львів., Бшв Вол.), які успішно конкурують із синонімами *фам'іл'ійа́нт, фам'іл'ійа́нтка.*

На межі назв спорідненості і свояцтва треба поставити слово *сім'я,* що означає подружжя, у якого, як правило, є діти. Необхідно відзначити, що це слово поширене тільки в східнослов'янських мовах (пор. рос. *семья́,* білор. *сям'я́*). У давнину воно було відоме старослов'янській та давньоруській мовам. Правда, в оригінальних пам'ятках його не знаходимо, а лише в церковнослов'янських, і приклади, які наводить І. І. Срезневський, відносяться до пізнішого періоду, коли *се(ѣ)мь(и)ꙗ* виступало майже в сучасному його розумінні: «А съ головы дати пошли гривна, а съ *семьи* четверть» (Дог. гр. Дм. Ів. 1375 р.).

Засвідчують це слово і пам'ятки староукраїнської мови: «А се язъ князь.. записалъ къ церкви.. человѣка своего Совку съ его *семьею*» (Ак. ЮЗР, III, 231, 1578 р.).

---

[185] Див. П. Лавровский, зазнач. праця, стор. 93.

З дальшим розвитком воно зазнає деяких фонетичних змін (*сѣмья* > *сім'я*) і набуває переносного функціонування; пор. *сім'я* слав'ян (Шевч., І, 262), народів *сім'я* (Ол., 5).

У процесі розвитку мови від *сім'я* утворилося кілька дериватів. Серед них демінутиви: *сімéйка* (РУС), *семéечка* (Грінч.) і слова з новим значенням: *сім'яни́н* — член сім'ї (Мирн., І, 38), *сімéйство* (збір.) — сім'я (Котл., ІІ, 22), *сімéйственість* (РУС).

З назвами спорідненості зв'язане також слово *фамілія,* запозичене з латинської мови через польську, в якій воно функціонувало в значенні роду, сім'ї: «Чоловѣка *фамиліи* старожитной.. оному.. владычьство Володимерское дали есьмо» (АЗР, IV, 63, 1593 р.); «Вышол з *фамыліи* продков знаменитых» (МІСУМ, 1618 р.).

У частині південно-західних говорів це слово нерідко використовується в значенні родичів (Мдр Львів., Вкн Чернів.), а в північних та південно-східних воно побутує як синонім до *прізвище.*

З основою *фамілія* зв'язані також похідні *фам'іл'ійáнт* — родич, *фам'іл'ійáнтка* — родичка (Брл Стан.), *фамілья́рність* — розв'язна поведінка (РУС).

НАЗВИ СВОЯЦТВА

Як уже відзначалось, система назв свояцтва виражає відносини між індивідуумами, які зв'язані між собою не кровно, а внаслідок одруження чоловіка і жінки, що походять з різних родин. Усі ці відносини можна поділити на три категорії: 1) відносини між чоловіком, з одного боку, і дружиною та її родичами, з другого боку; 2) відносини між дружиною, з одного боку, і чоловіком та його родичами, з другого боку; 3) відносини між батьками одружених, між зятями і між невістками.

Назви, що виражають відносини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами

До зазначених назв свояцтва в основному належать ті, які виражають поняття «чоловік», «доччин чоловік», «сестрин чоловік», «батько дружини», «мати дружини»,

«брат дружини», «сестра дружини» [186]. Крім того, сюди належать поняття «син брата (сестри) дружини», «дочка брата (сестри) дружини», «чоловік материної (батькової) сестри» та ін., які тепер виражаються описово, як тут зазначено, або словами: «племінник дружини», «племінниця дружини», «дядько» [187].

Чоловік. Слово *чоловік* відоме всім слов'янським мовам, але як назва свояцтва воно побутує лише в українській та сербській мовах; в інших — виступає тільки в значенні людини або мужчини (пор. рос. *человéк*, білор. *чалавéк*, болг. *човéк*, серб. *чȍвек*, словін. *človȇk*, чеськ. *člověk*, польськ. *człowiek* — людина). Це свідчить про те, що давнішим значенням цього слова було «людина чоловічої статі», інші — є результатом розширення його семантики. Рідше для вираження поняття «чоловік» вживається слово *муж*. Останній у художній літературі нерідко використовується в плані урочистому: «Дружина *мужу* зброю подає» (Бажан, I, 301).

Крім того, у значенні чоловіка простежуємо стилістичні синоніми: 1) *дружина,* уживане в книжній мові здебільшого з відтінком урочистості (Шевч., II, 126; Грінч.); 2) західноукраїнське *хлоп,* уживане в плані фамільярності (Крх Стан., Пск Львів.); 3) поширене в ряді південно-східних говорів фамільярне *мужи́к* (Ччл Кір., Слн Полт.); 4) субстантивований прикметник *стари́й* (Бшв Вол., Рхв Закарп., Дб Полт.).

Треба відзначити, що слово *чоловік* функціонує також у значенні мужчини і людини: «В хату увійшов якийсь *чоловік*» (Коцюб., I, 149); «Їм [панам], коли простий *чоловік,* то все одно, що тварюка» (Мирн., I, 319).

Серед дослідників немає спільної думки щодо походження слова *чоловік*. Із висловлених гіпотез заслуговує уваги припущення Ціммера—Бернекера, за яким слов. **čelověkъ* поділяється на корінь **čelo-**, що пов'язується з санскр. *kúlam* — стадо, гр. τέλος — натовп, ірл. *cland* — потомство, рід; лит. *keltis* — рід; латиськ. *cilts* — рід, плем'я; і суф. **-věkъ**, зіставлюваний з лит. *vaĩkas* — хлопець, юнак; у цілому це утворення мало б означати

[186] Тут і далі маються на увазі рідний батько, рідна матір, рідна сестра і т. д.

[187] Тут прирівнюється чоловік материної (батькової) сестри до дядька.

«паросток», «нащадок», «покоління» [188]. На думку Ф. Ф. Фортунатова, у спільнослов'янській мові було дві форми: *čolvi̯ekъ і *čolъi̯ekъ. Кореневу частину першої він ставив в один ряд з **чел-** у слові *челядь* [189], з чим погоджується більшість дослідників [190]. Отже, це складне слово первісно мало вигляд *čelověkъ [191].

На східнослов'янському грунті зафіксовано два варіанти цього слова: *человѣкъ* і *словѣкъ* [192], причому в таких значеннях: 1) людина: «Хытрѣи бы [Соломон] паче всѣхъ человѣкъ» (Изб. 1073 р. л. 154); 2) підлегла комусь людина, наймит: «Кнажо, далъ жо еси приставъ своего *члвка* Прокопию» (Грам. Риж., бл. 1300 р.); 3) людина як одиниця лічби: «А ходятъ на море въ двадцати *человѣкъ*» (Грам. Ив. Дан. 1340 р.).

Староукраїнські пам'ятки теж відбивають уживання цього слова в наведених значеннях, але часто вже в повноголосній формі; пор.: «Будучи *чоловѣкомъ* летнимъ.. уступилъ есми [монастир].. Гулялницкому» (АЮЗР, I, VI, 123, 1597 р.); «Тотъ маетъ чотыри копы заплатити силы тому, чый чоловѣкъ» (АЗР, II, 65, 1509 р.). Поряд з тим у пам'ятках розгляданого періоду виявлено функціонування слова *чоловѣкъ* у значенні мужчини: «Который *чоловѣкъ* одною клячою у сохъ робить, абы платилъ яко отъ полсохи» (АЗР, III, 105, 1559 р.). Як лексичний синонім до *муж* він, очевидно, виступає в такому контексті початку XVIII ст.: «Овдовивши по своемъ мужу первомъ вышла за другого *чоловика* до села Свинопухъ» (МИЮР, 45, 1716 р.). З дальшим розвитком мови *чоловік* набуває загального поширення як назва свояцтва, витискаючи слово *муж*.

Дериватів від *человѣкъ* (>*чоловік*) дуже багато, і всі вони в давнину були зв'язані з поняттям «людина», а не з поняттям «чоловік». З розвитком мови їх витискають аналогічні утворення від слова *людина*. Тепер простежуються лише зменшено-пестливі утворення від *чоловік*: *чолов'ічок* (Бк Жит.), *чолов'ічен'ко* (Сгн Черк.)

---

[188] Див. E. Berneker, зазнач. праця, стор. 140—141.

[189] Див. Ф. Ф. Фортунатов, Лекции по фонетике старославянского языка, Пгд., 1919, стор. 197—198.

[190] Див. M. Vasmer, зазнач. праця, Bd. II, Lief. 22, стор. 312.

[191] Там же.

[192] Ця форма виникла з попередньої внаслідок редукції **е**, звідки латиськ. *cilvẽks* (див. там же).

і збільшені форми — *чолов'ічишче* (Мшн Стан.), *чоло́вйа́га* (Блк Полт.), *чоᵘлоᵘв'ічис'коᵘ* (Ржщ Вол.). Останні форми можуть уживатися і в плані співчутливості і як зневажливі.

Лексичний синонім до *чоловік* — *муж* рідко використовується в українській мові, зате в інших слов'янських мовах — це основна назва для вираження поняття «чоловік» (пор. рос. *муж,* білор. *муж,* словін. *mož*, болг. *мъж,* серб. *му͡ж,* чеськ. *muž*, польськ. *mąż*).

Слов'янські форми цього слова зіставляються дослідниками з санскр. *mánuṣ*, авест. *mąnuš-*, гот. *mánna,* англ. *man,* н.-нім. *mann* — людина, герой, чоловік та ін., у результаті чого виводиться і.-є. ***mon-**; ***men**; формант **g** пов'язують з **g** у лит. *žmogùs* (множ. *žmónes*) — людина; далі виділяється суфікс **-io-**. Таким чином, слов. *мѫжь*, на їх думку, виникнуло з **mon-g-io-s* [193].

Пам'ятки давньоруської мови фіксують це слово у формі *моужь*. Уживалося воно в основному на означення чоловіка і вільної людини чоловічої статі: «Повѣжь намъ, кде ѥсть *моуж͡* твои» (Новг. Іл. 6712 р.); «Ажь оубьѥть *моужь моужа,* то мьстити братоу брата» (Р. Прав. Яр.). Крім того, цим словом означали: 1) особу, що належала до вищого прошарку населення: «Князь великии Дмитріи.. с большими *мужи* ѣхавши, обложи городъ» (Новг. Іл. 6788 р.); 2) (у множ.) старійшин: «І-арославъ же поиде съ Торожкоу, поимавъ старейшиѥ *моужи* съ собою» (Новг. І л. 6724 р.). Зустрічалось воно також у фразеологізмах *быти за одинъ мужь* — бути в згоді (Ип. л. 6655 р.), *за мужь ити* — виходити заміж, *за мужемъ быти* — бути замужем (Р. Прав. Влад. Мон.) та ін.

З формуванням і дальшим розвитком мови української народності деякі з цих значень (напр., «вільний громадянин», «знатна особа») були втрачені; збереглось функціонування цього слова лише в значенні чоловіка і мужчини: «Коли *мужъ* женѣ умретъ, тогды жена сядетъ на удовьемъ стольцы» (АЗР, І, 39, 1420 р.); «*Мужъ,* лѣтъ 30» (Лекс. Бер., 82). Словосполучення *за мужем быти, за муж дати,* зокрема їх компоненти *за*

---

[193] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. І, стор. 565—566; A. Walde, зазнач. праця, Bd. II, стор. 266.

і *муж,* на той час лексикалізувались і стали виступати як окремі лексичні одиниці: «Она первѣй сего была *замужомъ* за бояриномъ» (АЗР, III, 2, 1545 р.); «О опекалникахъ сиротъ, которыи выданы *замужъ*» (АЗР, I, 9, 1347 р.).

Згодом *замуж(ь)* змінюється в *заміж*: «Мене мати хоче дати За старого *заміж*» (Шевч., I, 51). Однак цей процес охопив не всі діалекти. У зв'язку з цим деривати від цього слова бувають двох варіантів; пор. *заміжжя* і *замужжя.*

Похідних слів від *муж* багато, але більшість їх семантично зв'язана з поняттям «мужчина», і лише незначна частина — з поняттям «чоловік». Останні — це в основному слова з новим значенням; пор. д.-руськ. *єдинемужица* — жінка, що має одного чоловіка, *мужелюб(ьн)ица, мужатица, моужатаꙗ(жена)* — заміжня жінка [194]; ст.-укр. *мужатка* — заміжня жінка (Сторож., 68, 1691 р.), *мужебойца* (АЮЗР, I, 262, 1590 р.), *мужобуйство* (АПУ, I, 49, 1665 р.), що пізніше змінилися в *мужовби́вця, мужовби́вство* (УРС). Очевидно, старо-українській мові було відоме і *мужоло́зство* (УРС).

Демінутивних утворень від *муж* мало; пор. *мужеи́н'о́к* (ДП Кір.), *мужичо́к* (ВПв Полт.), *му́женько* (Жел.).

Крім розглянутого *моужь,* давньоруські пам'ятки фіксують *соупроугъ* (< *сѫпрѫгъ*): «Моудръ и сановитъ *соупроугъ*» (Мин. чет. февр. 176).

Первісно *соупроугъ,* як відмічав П. Лавровський, означало пару волів, запряжених в одне ярмо [195]. Згодом, очевидно, ще в доісторичний період, воно розширило семантику і стало вживатися на означення пари, подружжя, а також стану подружжя: «Възложи на добрый *соупроугъ*.. вѣнца» (Мин. чет. февр. 127); «Помилоуи, Ги, всѧ живоущаꙗ въ соупроузѣ моужа и жены» (Псалт. 1296 р. 75). З останніх значень і розвинулись поняття «чоловік» і «дружина».

Здається, правильною є думка Ф. П. Філіна про те, що слово *соупроугъ* — пізніше утворення порівняно з *муж* і що воно потрапило до нас із старослов'янської мови як «ідеальне позначення моногамної пари» [196],

[194] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 811, т. II, стор. 188—189.

[195] Див. П. Лавровский, зазнач. праця, стор. 6.

[196] Ф. П. Филин, зазнач. праця, стор. 341.

оскільки світські пам'ятки давнішого періоду його не відбивають.

У пам'ятках староукраїнської мови, за винятком «Лексикона» П. Беринди, цього слова не виявлено, що свідчить про витіснення його з ужитку. Із слов'янських мов дотепер зберегли його лише російська та сербська.

Мовцям давньоруського періоду був відомий і такий синонім до *соупроугъ*, як *подроужиѣ*[197]: «ѡ лоучаеми.. жены ѡ *подроужии* своихъ» (Ип. л. 6693 р.). У «Слові о полку Ігоревім» знаходимо ще інтимно-пестливе *лада*, яким називає Ярославна свого чоловіка: «Възлелѣи, господине, мою *ладу* къ мнѣ». В українському та російському фольклорі *ладо* зберігається, але тільки в значенні «любий», «коханий» (УРС); у чеській та сербській мовах *láda* вживається і на означення дружини. Етимологія цього слова поки що не з'ясована.

У пам'ятках староукраїнської мови в значенні чоловіка нерідко простежується ще слово *малжонок(ъ)*, яке з'явилось, очевидно, під впливом польськ. *małżonek*: «Жона моя.. юж мя третего *малжонка* имѣла» (ППС, II, 182, 1676 р.). З дальшим розвитком мови воно вийшло з ужитку.

Отже, розгляд синонімів, які означали або означають поняття «чоловік», показує, що *чоловік* як назва свояцтва закріпилося в українській мові досить пізно (з кінця XVII ст.); до цього часу це поняття передавалось в основному словом *муж*.

Поширення семантики слова *чоловік* (що первісно означало поняття «людина», а згодом — «мужчина») відбулося, очевидно, за аналогією до *муж*, яке протягом розгляданого періоду виступало як у значенні мужчини, так і в значенні чоловіка. Подібно до цього розширили семантику сучасні діалектні *мужик* і *хлоп*. Як продукт кріпаччини, ці слова ввійшли в народнорозмовну мову у значенні «селянин» (безправний, неграмотний), а згодом, унаслідок постійного вживання в сполученні з займенниками *мій, її* і т. п., переусвідомились і набули значення «чоловік», зберігаючи в той же час і давніші значення. Тепер слова *мужик* і *хлоп* мають тенденцію до зникнення.

---

[197] Це слово вживалося і в значенні «дружина».

• Чоловік дочки. У сучасній мові це поняття найчастіше передається назвою *зять* поряд з її діалектними варіантами *з''ет'* (Вст Терн.), *з''їт'* (Плн Львів.): «Не держати ж дочок на висадки, треба й про *зятів* подумати» (Мирн., I, 197) — і рідше описово: *доччи́н чолов'і́к* (Блк Полт.), *чолов'і́к дочки́* (Црч Дніпр.).

Українське *зять* зіставляється з ст.-слов. *зѧть*, рос. *зять*, білор.*зяць*, болг. *зет.*, серб. *зе̏т.*, чеськ. *zeť*, польськ. *zięć* та ін., а також із санскр. *jāmātar-*, авест. *zāmātar*, гр. γαμβρός, лат. *gener*, лит. *žéntas*, алб. *dɛndɛr* — зять. У результаті виводиться і.-є. ***ĝem-*** «з'єднувати, парувати» (пор. лат. *geminare, гр.* γαμεῖν — одружуватися) або ***ĝen-***, що наявне в лат. *genus, gens;* гр. γενός — рід, плем'я [193].

Беручи до уваги спосіб утворення рос. *племянник* від *племя*, О. Ісаченко пов'язує реконструйований ним архетип ***ĝen-t-*** з основою ***genə-*** — рід, плем'я. Саме **ĝent-er*, як зазначає автор, виникло внаслідок «перерозподілу» давнішої основи *ĝen-tēr*, подібно як *māt-ēr* < *mā-tēr* [199]. Тому, здається, можна прийняти гіпотезу про те, що первісно це слово означало не лише доччиного чоловіка, а й племінника, оскільки в материнському роді при кроскузенному шлюбі чоловік дочки був у той же час і племінником стосовно матері своєї дружини [200].

У давньоруській мові *зять* (у якому я нерідко передавалося через ѧ) уживалося в значенні доччиного чоловіка: «В се же врем ѧ поча ц͡рствовати Костѧнтинъ.. *зѧть* Романовъ» (Пов. вр. л. 6421 р.), сестриного чоловіка і нареченого: «Не хожаше *зѧть* по невѣсту» (Пов. вр. л. введ.). Пам'ятки староукраїнської мови відбивають це слово лише в значенні доччиного чоловіка: «Жебы над Марка Кравця, *зятя моего,* не было ближчого купця» (Сторож., 21; 1684 р.).

Дериватів від *зять* чимало, але це тільки зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі утворення; пор. *з'ат'о́к* (Дб Полт.), *з'а́течко* (Стр Жит.), *з'а́теч'н'ко* (Крс Терн.), *з'ату́н'о* (Стн Вол.), *зятько́* (Грінч.), *з'ати́шче* (Бнл Чернів.), *з'ати́с'ко* (Крс Терн.), *з'ат'у́ха* (Пт Черніг.).

---

[198] Пор. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 260; A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 574—575.

[199] А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 69—70.

[200] Там же, стор. 69.

Чоловік сестри. Це поняття тепер передається здебільшого описово, напр.: *сéстрин чолов'ік, сестри́ чолов'ік* (Збр Полт., Врш Кір.), рідше — назвою *з'ат'* (Ярш Київ.) поряд із *з'ет'* (Зтн Чернів.), а в ряді західноукраїнських говорів, крім того, словом *шва́гер* (Пск Львів., Дбщ Вол.).

Пам'ятки давньоруської мови теж засвідчили функціонування назви *зѧть* у значенні чоловіка сестри: «И приде [Исакович].. къ *зѧти* и къ сѣстрѣ своеи» (Новг. І л. 6712 р.). У староукраїнських пам'ятках не пощастило виявити відповідних назв у розгляданому значенні, але треба гадати, що вони були відомі мовцям того часу.

Батько дружини. Для вираження поняття «батько дружини» під час розповіді вживається в основному назва *тесть* [201]: «На другий день поїхав Чіпка до тестя» (Мирн., І, 391) — і рідше описові форми: *жінчин ба́т'ко* (Хрл Полт.), *ба́т'ко жо̄нки* (Пт Черніг.). У більшості карпатських та буковинських говірок спостерігається тенденція до уніфікації видових понять «батько дружини» — «батько чоловіка». В одних говірках у ролі родової назви виступає слово *тесть*, у других — *свéкор*, у третіх — субстантивований прикметник *стары́й* [202]. Але є говірки, у яких процес уніфікації цих назв не закінчився і вони функціонують паралельно [203]. При звертанні до тестя використовують ті ж слова, що й до рідного батька.

Назва *тесть* відома лише слов'янським мовам; пор. ст.-слов. *тьсть*, рос. *тесть*, білор. *цесць*, словін. *tast*, болг. *тъст*, серб. *тâст*, чеськ. *test'*, польськ. *teść*, в.-луж. *ćest*. Ф. Міклошич зводив ці форми до слов. **ti-stĭ* < **tĭt-tĭ*, прирівнюючи *tĭt-tĭ* до *teta* [204]. О. Брюкнер зіставляв польськ. *teść* з лит. і ст.-прусськ. *tetis*, слов. **teta*, але розглядав його як демінутив до цих останніх [205]. О. Іса-

---

[201] До цього слова в деяких говорах зустрічаються фонетичні варіанти *тес''ц''* (Здр Терн.), *тис't'* (Мжг Закарп.), *тис'ц'* (Смр Закарп.).

[202] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 25—27; В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 149—150.

[203] Там же.

[204] F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стор. 370.

[205] А. Брюкнер, зазнач. праця, стор. 569.

ченко теж прирівнює слов. **tьstь* до **teta*, виводячи корінь у вигляді **tet-*. На його думку, з цього кореня за допомогою суфікса *-tь* і утворилось **tьt-tь*, що потім дало **tьstь* [206]. Ця гіпотеза підкріплюється і тим, що «при груповому кроскузенному шлюбі моїм «тестем», тобто «батьком моєї дружини», і був мій «дядько» [207].

У ранніх пам'ятках давньоруської мови ця назва зустрічається у формі *тьсть*: «Ведошѧ и́ къ Ан'нѣ пьрвѣѭ,бѣ бо *тьсть* Каиафѣ» (Іо. XVIII. 13. Остр. ев). Після зникнення слабкого *ь* і вокалізації сильного *ь* вона набуває вигляду *тесть*: «Женися у богата *тестя*» (Сл. Дан. Зат. 237).

Староукраїнські пам'ятки фіксують здебільшого форму *тесть* і рідше її варіант *тесц*: «Була зарука заложена.., абы не мешкалъ у *тестя*» (АБ, 40, 1644 р.); «Короля шведского *тесцъ* билъ замкнулся» (Вел. ск., 198, XVIII ст.).

Від *тесть* зафіксовано ряд похідних слів, але це в основному зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі утворення. Із них більш поширені *те́стон'ко* (Сгн Черк.) поряд із *те́стойко* (Чуб., VII, 539), *те́стен'ко* (ГБ Полт.), *те́стечко* (Жел.), *тест'о́к* (Крж Полт.) поряд з *тес'ц'о́к* (Крх Стан.), *те́стечок* (Грінч.), *те́ст'ік* (Пт Черніг.), *те́стис'ко* (Бшв Вол.) поряд із *тести́ско* (Жел.), *тестю́ра* (Грінч.), *тест'у́га* (Пт Черніг.).

У пам'ятках староукраїнської мови простежуються ще деякі деривати з новим значенням; пор. *тестевщина* (АПУ, II, 15, 1665 р.), що потім змінилося в *тестівщина* (Грінч.), — майнова спадщина після тестя, а також етимологічно зв'язане з *тесть — теща*.

Мати дружини. У значенні матері дружини під час розповіді вживається згадуваний уже дериват *теща* [208]: «Порадився Остап з жінкою та з *тещею*» (Мирн., I, 134) — і рідше описові конструкції: *жі́нчина ма́ти* (Дб Полт.), *ма́ти жі́нки* (Плн Львів.). У карпатських та буковинських говорах видові поняття «мати дружини» — «мати чоловіка» уніфікуються. В одних говірках родовою назвою виступає *те́ща*, у других — *свекру́ха*,

---

[205] А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 76.

[207] Там же.

[208] У західноукраїнських говірках зустрічаються варіанти цього слова *те́шч'ие* (Рхв Закарп.), *та́шч'а* (ВБр Закарп.).

у третіх — субстантивований прикметник *стара́*[209]. Але є говірки, у яких паралельно з *теща* або *свекруха* вживається і слово *стара*[210]. При звертанні до тещі використовують, звичайно, ті слова, що й до рідної матері.

Поряд з тим у деяких західноукраїнських говорах простежуються структурні варіанти до слова *теща* — *те^{и}с''ц''у^{о}ва́* (Пст Львів.), що з'явився, очевидно, під впливом польськ. *teściowa,* і *ти́с'т'а,* який утворився від *тис'т'* шляхом приєднання флексії **-а.**

У давньоруській мові до вокалізації **ъ, ь** розглядана назва мала форму *тьща,* після вокалізації **ь** — *теща*: «Пришъдъ Иіс въ домъ Петровъ, видѣ *тьщѫѥго* лежащѭ, огньмь жегомѫ» (Мф. VIII. 14. Остр. ев.); «Оубити его хотѧщи, Верина, *теща* его» (Георг. Ам. л. 264). Староукраїнські пам'ятки теж фіксують це слово: «*Теща* моя.., помираючи, устне упоминала мене» (Сторож., 92, 1693 р.).

Дериватів від *теща* мало; пор. зменшено-пестливі *те́шчи^{е}н'ка* (Сгн Черк.), *те́шчон'ка* (Пт Черніг.), *те́шч'ич'ка* (Птр Кір.); збільшено-зневажливі *те́шчишче* (Бк Жит.) поряд із *тешчи́шче* (Стр Жит.), *тещи́ско* (Жел.). Останні форми частіше трапляються в побуті, ніж перші, що пояснюється, очевидно, тими відносинами, які нерідко виникають між тещею і зятем.

Брат дружини. Для вираження цього поняття в сучасній мові вживаються такі синоніми: 1) *шу́рин* (НУ Харк.); 2) *шур'а́к* (ВЯ Черк.) поряд із *шура́к* (Врс Київ.), простежувані переважно в південно-східних і рідше в північних говорах української мови; 3) *шва́ґе^{и}р* (Здр Терн.); 4) *шваґро́* (Ор Львів.), поширені, головним чином, у південно-західному наріччі. Останні потрапили туди з німецької мови через польську (пор. нім. *Schwager* — дівер, шурин, свояк; польськ. *szwagier* — шурин). Закарпатські говірки нім. *Schwager* запозичили через мадьярську мову, і тому воно там побутує у вигляді *шôвґор*[211]. Іноді в значенні брата дружини вживається слово *свойа́к* (ВПв Полт.).

На сучасному етапі розвитку української мови при вираженні зазначеного поняття надають перевагу опи-

---

[209] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 25—27; В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 149—150.

[210] Там же.

[211] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 28.

совим формам, зокрема їх уживає молодь, оскільки значення слів *шурин, швагер* уже затемнилось, напр.: *жінчин брат* (Црч Дніпр.), *брат жінки* (Бвр Терн.).

Назва *шурин* відома і деяким іншим слов'янським мовам; пор. ст.-слов. *шоурь*, рос. *шýрин*, словін. *šura*, *šurjak*, болг. *шýрей*, серб. *шýра, шурāк*. У білоруській та західнослов'янських мовах вона була витиснена (XV—XVI ст.) нім. *Schwager* [212]. К. Бругман зіставляв слово *шурин* із санскр. *syālas* — шурин, реконструюючи індоєвропейський корінь у формі ***siəu̯r-***; Е. Бернекер відносив його до гр. ἑ-κυρός і санскр. *çvāçuras* — свекор, відтворюючи корінь у вигляді ****keu̯ro-***; ****kuro-*** [213].

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують цю назву із суфіксом **-инъ**, спочатку у формі *шюринъ*, а після диспалаталізації **ш** у вигляді *шурин(ъ)*: «Бѣ бо ему [Авраамy] Лотъ *шюринъ*» (Сл. филос. 986 р.); «Да пришлета ко мнѣ.. *шурина* моего» (Сузд. л. 6724 р.). Староукраїнські пам'ятки відбивають в основному форму *шурин(ъ)* і рідше — його синонім *шур(ъ)як*: «*Шурину* моему .. [дарується] шуба» (Ак. ЮЗР, I, 77, 1529 р.); «Купилисмо ниву заедно изъ *шуръяками* своими» (АБ, 85, 1674 р.). Поряд з тим у цьому значенні вживалося згадуване вже *швакгеръ*: «Якимъ Сомко *швакгеръ* Богдана Хмелницкого» (Вел. ск., 219, XVIII ст.).

Від *шурин (шуряк)* і *швагер* утворився ряд дериватів. Але це в основному зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми; пор. *шуринéць* (Жел.), *шур'ачóк* (ВЯ Черк.), *шурачéн'ко* (Дбв Черк.), *шваґéркоᵘ* (Рзд Львів.), *шваґéроᵘк* (Крх Стан.), *швáґрик* (СлБ Стан.), *шваґрýн'оᵘ, шваґрýс'оᵘ* (Бвр Терн.), *шваґруᵒн'куᵒ* (Плн Львів.), *шваґрúс'коᵘ* (Крс Терн.), *шваґрúшче* (Бк. Жит.).

Із похідних слів з новим значенням відмічаємо лише д.-руськ. *шуричь*, сучасне *шуричéнко* — син шурина (Мтв Полт.) і *шваґроᵘвá*.

Отже, розгляд синонімів на означення брата дружини показує, що *шурин*, яке в давньоруській мові було широковживаним, у староукраїнський період, зокрема в групі південно-західних говорів, витискається з ужитку запозиченим (більш загальним) *швагер*. В інших

---

[212] Див. A. Brückner, зазнач. праця, стор. 558.

[213] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, выпуск последний, стор. 111—112.

говорах видова назва *шурин* замінюється родовою *свояк*. Основна ж тенденція зводиться до того, що розглядані назви поступово здають свої функції описовим конструкціям типу *жінчин брат, брат жінки.*

Сестра дружини. Це поняття тепер здебільшого передається описово, напр.: *жінчина сеᵘстра́* (Чпх Сум., Ввк Львів.), *сеᵘстра́ жінки* (Мкл Полт., Зст Терн.) і рідше́ (переважно в мові старшого покоління) — такими назвами, як: 1) *св'іст'* (Брк Полт.) поряд із *св'іс'ц'* (Шпв Черніг.), *свис'т'* (Ярш Київ.); 2) *св'іст'і́лка* (ВЯ Черк.); 3) *свойа́чка* (Врш Кір.); 4) *свойа́чеᵘниц'а* (Пшн Полт.); 5) *свояки́ня* (РУС) ;6) *шваґруᵒва́* (Дбщ Вол.) поряд із *шваґро́ва* (Пск Львів.); 7) *шовґори́на* поряд із *шо́вґори́н'а*[214], а також описово: *шва́ґруᵒва-жи́нка* (Стн Вол.). Останні утворення побутують у південно-західних говорах, тим часом як попередні (до п'ятого включно) поширені переважно в південно-східних та північних.

Назва *свість* відома і деяким іншим слов'янським мовам (пор. рос. *свесть,* серб. *свâст*). У білоруській та західнослов'янських мовах, а також у південно-західних і частково північних діалектах української мови *свість* витискається з активного фонду лексики. Вона в основному вийшла з ужитку тоді, коли на слов'янському грунті закріпилось нім. *Schwager,* від якого згодом і був утворений корелятив жін. роду *шваґрова́* (пор. польськ. *szwagrowa,* чеськ. *švagrová,* словацьк. *švagrina,* білор. *шваге́рка*). Пам'ятки староукраїнської мови початку XVIII ст. уже відбивають цю назву; пор.: «Я пошовши зъ его *швакгровою* икъ колодезю, тую дитину витягъ» (Суд., 196, 1713 р.); «Рано п. Андрѣева, *швакгрова,* виехала отсюду» (Дн. Марк., I, 209, 1725 р.).

Спільнослов'янська форма назви *свість* — **svьstь* (у зв'язку з д.-руськ. *свесть*) зіставляється деякими дослідниками з лит. *svaĩnis* — чоловік сестри дружини і з лит. *sváinė* — сестра дружини[215]. Ф. Міклошич відносив це слово до тих утворень, в основу яких лягла займенникова основа sṷe-[216]. Такої ж думки дотримувався потім О. Брюкнер[217].

---

[214] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 28.
[215] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 258.
[216] Див. F. Miklosich, зазнач. праця, стор. 331—332.
[217] Див. А. Brückner, зазнач. праця, стор. 537.

Давньоруські пам'ятки засвідчують цю назву у формі *свесть*: «Всеволодъ.. да за сна его меншаго *свесть* свою» (Ип. л. 6688 р.); «На угрия преставися.. *свесть* великого князя Всеволода» (Лавр. л. 6709 р.). У пам'ятках староукраїнської мови, крім того, простежується варіант *свѣсть*[218]: «Дали есмо свояку своему.. имѣнье.. по своей *свѣсти*» (Ак. ЮЗР, II, 106, 1455 р.); «Я купил той кгрунт у еи Гапки, *свести*» (Сторож., 124, 1698 р.). Разом з тим розглядане поняття нерідко передавалось і більш загальними назвами: *своякиня, своячка,* які в міру дальшого розвитку мови поступово витискають лексичний синонім *свість*: «Фрянского короля сестра, а Угорьскому королю *своякиня*» (АЗР, I, 326, 1504 р.); «Сулимѣ.. и его своячцѣ Тетиянѣ Василиевнѣ Глебовой [володіння] отдалъ» (МА, 47, 1741 р.).

Похідних слів від цих назв дуже мало; пор. зменшено-пестливі *св'істон'ка* (Пт Черніг.), *свéщенька* (Грінч.), *свойáчеᵘчка* (Ксн Черк.).

Таким чином, аналіз синонімів, які означають поняття «сестра дружини», свідчить, що загальнопоширене в давньоруський період *свесть (свѣсть)* у південно-східних та північних говорах почало виходити з ужитку під тиском родової назви *своячка (свояченицяʼ),* у південно-західних — під тиском *шваґровá.*

Назви, що виражають відносини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами

До цієї групи назв в основному належать ті, які означають поняття «дружина», «синова дружина», «братова дружина», «батько чоловіка», «мати чоловіка», «брат чоловіка», «сестра чоловіка». Сюди можна віднести й такі поняття, як «син брата (сестри) чоловіка», «дочка брата (сестри) чоловіка», «дружина батькового (материного) брата» та ін., які тепер виражаються описово, як тут зазначено, або словами: «племінник чоловіка», «племінниця чоловіка», «тітка»[219].

---

[218] Цей варіант наводить у «Материалах...» І. І. Срезневський, але тільки з текстів XV ст.

[219] Тут прирівнюється дружина материного (батькового) брата до жінки.

Д р у ж и н а. Це поняття виражається кількома синонімами: 1) *жі́нка* поряд з його діалектною невивідною формою *жона́* (Смр Закарп.): «Не журись, *жінко,* ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо» (Коцюб., II, 20); 2) *дружи́на,* що вживається здебільшого в літературній мові: «Козацькі січові звичаї забороняли мати при собі на виправі *дружину*» (Ле, 188); 3) розмовно-фамільярне *ба́ба* (Мтв Полт.); 4) *куº б'і́та* (Плн Львів.), поширене в західноукраїнських говірках під впливом польськ. *kobieta.*

Сучасне *жі́нка* сприймається вже як морфологічно нечленована одиниця мови, але коли порівняти її з невивідним *жона,* а також з відповідниками в інших слов'янських мовах (напр.: рос. *жена́,* болг. *жена́,* серб. *жѐна,* чеськ. *žena,* польськ. *żona*), то стає очевидною його етимологічна членованість на корінь **жін-** і суфікс **-к-**, що лексикалізувався.

Наведені слов'янські форми цього слова зіставляються з санскр. *jánis* — дружина, жінка (стать), авест. *gənā̄, γna* — те ж, вірм. *kin* — дружина, гот. *qēns, quinô* — жінка (стать), дружина, гр. γυνή — жінка, англосакс. *cwēn* — те ж, ст.-нім. *quena* — жінка та ін.; у результаті виводиться і.-є. **gu̯enā̄* і **gu̯énə*[220].

Пам'ятки давньоруської мови відбивають переважно невивідну форму *жена,* причому в двох значеннях: 1) дружина: «Оставить чловкъ ѡца своѥго.. и прилѣпитьсѧ къ *женѣ* своѥи» (Мф. XIX. 5. Остр. ев.); 2) жінка (стать): «Волхвуютъ *жены* чародѣиствомъ и ѡтравою» (Пов. вр. л. 6579 р.). Крім того, у сполученні з деякими означеннями *жена* утворювало термінологічні словосполучення; пор. *жена вольная, жена мужовая, жена законная, первая жена, третьяя жена,* та ін.[221]

Треба відзначити, що назва *жена* не була тоді єдиною для вираження поняття «дружина» і писані пам'ятки засвідчили до того ще ряд синонімів як лексичних, так і стилістичних. Серед перших щодо поширеності виділяються: 1) корелятив жін. роду до *соупроугъ — соупроуга:* «Мниховавъ бголѣпьно съ Епистимиею, бжьствьною си *соупроугою*» (Мин. 1097 р. л. 25); 2) утворене

[220] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 228; A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 681.

[221] Див. Г. Е. Кочин, зазнач. праця, стор. 98, 113, 406.

за допомогою суфікса **-иц(а)** від основи *соупружныи — соупроужьница:* «Соупроужьница его иде въ другыи манастырь» (Новг. Іл. 6728 р.); 3) демінутив від *жена — жен(ъ)ка:* «Аще два брата блоудять съ единою *женкою,* еп^споу. р. гривенъ» (Церк. уст. Яр. 1051—1054 р.). У цьому плані нерідко простежується ще загальна назва *подроужь(и)ѥ*, яка вживалась і на означення чоловіка: «Въторое ѥмоу *подроужье* Далида» (Панд. Ант. XI ст. л. 137); «Ѡплоучаеми.. жены ѡ подроужии своихъ» (Ип. л. 6693 р.).

У значенні подружньої пари побутувало також слово *мал(о)жена:* «Ненависть же аще в *малъженоу* бываше» (Мин. чет. апр. 493); „Два *малжена* бѣста у цра“ (Жит. Конст Фил.). Етимологія його остаточно не з'ясована. Ф. Міклошич виводив це слово із ст. -нім. *mahal* — шлюбна умова [222]; В. Ягич уважав його композитом, але не виводив із слов'янських словоскладень [223]. О. Брюкнер теж дотримувався погляду, що це складне утворення, первісною формою якого було *małżona* (<**małżena*), тобто жінка, взята *na mał* — за умовою. Компонент **mał-** він пов'язував з в.-нім. *māl* — судове віче (Mahlstatt), на якому оголошується шлюбна умова. Поширення цього словоскладення у слов'ян О. Брюкнер відносив до IX—X ст. [224]

Розглянуті тут назви відбивають той етап розвитку сімейних відносин, коли вже остаточно перемогла моногамія. Але, як відзначав Ф. Енгельс, для моногамія стала моногамією лише для жінки, а не для мужчини [225].

Безправне становище жінки в суспільстві і наявність залишків полігамії (в основному в панівних класах) знаходить відбиття і в ряді назв, які під впливом християнської релігії вживались, очевидно, вже з певним відтінком негативного забарвлення, пор.: 1) *налож(ь)ница:* «Бѣ бо.. оу Соломона.. *наложниць. т.*» (Пов. вр. л. 6488 р.); 2) *женима* — наложниця; «Съ *женимою..* съблоудиша» (Изб. 1073 р. 69); 3) *веденица* поряд з *ве-*

---

[222] Див. F. Miklosich, зазнач. праця, стор. 182.
[223] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 506.
[224] Див. А. Brückner, зазнач. праця, стор. 320—321.
[225] Див. Ф. Енгельс, зазнач. праця, стор. 51.

довица (від *вести*); 4) *хоть* (пор. *похоть, хотети*): «И бы ему [Соломону] женъ ведовиць Ѱ, а *хотии т.*» (Цар. 3.XI. З. В.). Рідше простежуються в пам'ятках синоніми *съложъ* поряд із *съложница:* «От *съложв* ѡего съхранися повѣдати ѥи ч'то» (Изб. 1073 р. л. 173); «Секироу на свою *сложницю* приѥмъ» (Никон. Панд. сл. 15. Вас. 8); *соужитьница* поряд із *соужительница:* «Имѣнья.. и *соужитьница* лишаѥтъ блаженыи» (в Акад. сп. — *соужительница)* (Стихир. XII ст. 27) — та ін.

У процесі формування і дальшого розвитку мови української народності переважна більшість цих слів вийшла з ужитку. Правда, деякі з них (напр., *соупроужьица, соужительница, наложница)* ще знаходимо в «Лексиконі» П. Беринди, а *супруга, супружниця* подав навіть Є. Желехівський [226].

Назва *жена* на грунті української мови ще довгий час зберігається в тих же значеннях, що й у давньоруський період; пор.: «Коли мужъ *женѣ* умретъ, тогды жена сядетъ на удовьемъ стольцы» (АЗР, I, 39, 1420 р.); «И то єст люнатык.., котрый ходит мсць *женою,* а другиїй мсць мущиною» (ПУМ, I, 327, XVIII ст.). Разом з тим вона зазнає деяких змін щодо форми, а саме: згідно з фонетичним законом етимологічне **е** після **ж** переходить в **о**, у результаті чого постає *жона:* «Лавринъ не былъ чистого ложа, ани слюбноѣ *жоны»* (АЗР, I, 10, 1347 р.). У пам'ятках XVI—XVII ст. цей варіант уже превалює щодо вжитку [227].

Аналогічної зміни зазнало і д.-руськ. *жен(ъ)ка.* Одержане в результаті цього *жонка* поступово втрачає свою експресивність і вступає в конкуренцію з невивідними формами *жена, жона* як у значенні дружини, так і в значенні жінки як статі; пор.: «Рагоза из *жонкою* своею Маръею» (АЮЗР, VIII, VI, 34, 1581 р.); «Коли.. *жонка* изъ *жонкою* побьеться,.. маетъ судити осмникъ воєводинъ» (АЗР, I, 194, 1499 р.). У період рефлексації давніх **о, е** в історично нових закритих складах його кореневе **о** через стадію дифтонгів переходить в **і**, з'являється *жинка.* Однак цієї форми в текстах давнішого періоду не пощастило знайти. Виявлено її лише в пам'ят-

[226] Ці слова Є. Желехівський взяв, очевидно, з тогочасної книжної мови, бо сучасні діалекти їх не підтверджують.

[227] Див. Є. Тимченко, зазнач. праця, т. I, стор. 940.

ках XVIII ст.: «Оженився мужичокъ, да взявъ *жинку* любку» (Іст., I, 291, XVIII ст.); «Гей бандура моя золота́я, колыбъ до теби *жинка* молодая» (КЗ, 461, VIII ст.). У тих говорах, де процес рефлексації **е, о** не закінчився, зберігаються в цьому слові дифтонги або монофтонги іншого типу; пор. *жу̯онка* (Пт Черніг.), *жу̯инка* (Чпл Черніг.), *жу̯́нка* (Смр Закарп.), *жи́нка* (БК Жит.).

Староукраїнські пам'ятки теж засвідчили синоніми до *жона (жинка),* уживані в основному в книжній мові, а саме: 1) *подруж(и)ѥ:* «Будешъ ешче веселитисѧ с *подружием* своимъ» (Зб. 1693 р., 36-б); «*Подруже* собе знележши упатрыли собе же не пожити в одном месте» (АБ, 83, 1673 р.); 2) *малжонка*[228]: «Попове по *малжонкахъ* своихъ съ сего свѣта зошлыхъ, блудницъ собѣ держатъ» (АЗР, IV, 39, 1591 р.). З дальшим розвитком мови останнє слово витискається загальнонародним *жона (жинка).* Слово *подружиѥ,* зазнавши деяких фонетико-морфологічних змін[229], і досі зберігається в словнику української мови як у значенні чоловіка чи дружини, так і в значенні подружньої пари, а навіть і стану одруження (Грінч., РУС).

Сучасне *дружина* (етимологічно зв'язане з *друг*) було відоме давньоруській мові, але тоді воно означало княже військо, товариство, громаду тощо[230]. У «Лексиконі» П. Беринди подано більш ранню його форму *другина* — товаришка. У ліричних піснях XVIII ст. це слово використовується вже як звертання до коханої дівчини, подруги: «Прекрасная *дружина,* Радости мнѣ и потѣха,.. Як тя зобачу» (Хр., 362).

Вперше зустрічається це слово як назва свояцтва в творах Т. Шевченка: «*Дружина* Під дрéвами тими Сяде собі в холодочку З дітками малими» (Шевч., II, 305), — і в переносному значенні: «Моя думо пречистая, Вірная *дружино*» (Шевч., II, 90). На сучасному етапі розвитку мови ця назва більш поширена в літературній мові.

Із слів, які виражають поняття «дружина», найбільш словопродуктивними виявились *жена (жона), жінка.*

---

[228] Це слово вживалося під впливом польської мови.

[229] Мається на увазі асиміляція **j** до **ж** (у зв'язку з цим **ж** подовжився) і поява **а** у флексії за аналогією до род. відм.

[230] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 729—731.

Правда, зменшено-пестливих та збільшено-зневажливих утворень від них небагато; пор. *жі́ночка* (Вшп Черк.), *жі́нон'ка* (Сгн Черк.) поряд з *жіно́йка* (Верхр. лем., 318), *жінчи́йшче* (Дб Полт.) поряд з *жі́нчишче* (Мшн Стан.) — ширше вживані, і *женó́чка* (Верхр. лем., 326), *жону́хна* (Грінч.), *жо́нище* (Жел.) — локального вжитку.

Зате значно більше похідних слів з новим значенням. У пам'ятках давньоруської мови найчастіше простежуються суфіксальні конструкції, рідше — складні слова; пор. *женьство* — жіноча стать, *женитисѧ*, *женихъ*, *женитва* — шлюб, *женатьць* — одружений мужчина; *двоєженьць*[231]. Такого типу деривати були відомі і носіям староукраїнської мови[232]. Разом з тим пам'ятки того часу фіксують утворення, не відмічені І. І. Срезневським; пор.: *безженецъ* (Сл. XVII ст., 6), *безженство* (Кн. Рож., 5), *женолюбецъ* (Жит., 527-б), *двоженство* (Вел. лѣт., II, 507, XVIII ст.), *женити* (Сам., 32, XVII ст.), *женихатися* (Суд. Інкв., 196, 1713 р.).

З дальшим розвитком мови частина цих слів, напр., *безженецъ*, *женолюбецъ*, виходить з ужитку, інші, напр., *жених*, *жонатий*, *женихатися*, збереглись аж дотепер. Крім того, від *жінка* в сучасній мові з'явились і деякі нові утворення; пор. *жіно́чість* (УРС), збірні — *жіно́цтво*, *жінва́*, *жіно́та* (Грінч.).

Із похідних слів від *дружина* маємо лише демінутиви *дружи́нон'ка* (Шшк Полт.), *дружи́ноч'ка* (НС Кір.), *дружи́нка* (Грінч.), хоча лексичне гніздо, до якого належить ця назва, досить велике (див. УРС).

Отже, для вираження поняття «дружина» в давньоруській мові була поширена, головним чином, назва *жена*. Основною в цьому плані вона виступає і в староукраїнській мові, правда, у трохи зміненому вигляді. Демінутивне *женъка* в процесі свого розвитку зазнало деяких фонетичних змін (напр., **е > о > і**) і, стилістично нейтралізувавшись, почало поступово витискати невивідні форми.

Засвідчені давньоруськими пам'ятками синоніми до *жена* — *соупроуга (соупроужьница)*, *наложьница*, *ве-*

---

[231] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 640, 857—860.

[232] Див. Є. Тимченко, зазнач. праця, т. I, стор. 677, 917.

деница, хоть, соужитьница, съложь (съложьница) вийшли з ужитку ще в староукраїнській мові. Поширене в XVI—XVII ст. *малжонка* у XVIII ст. зникає.

Давньоруське *подроуж(ь)иѥ*, успадковане українською мовою, змінюється в *подружжя* і функціонує тепер більше як назва подружньої пари, ніж назва дружини або чоловіка. Сучасна назва *дружина* була відома давньоруській мові, але в інших значеннях; як назва свояцтва простежується з XIX ст. Тепер вона успішно конкуруює з словом *жінка*.

Синова дружина. Зазначене поняття передається словом *невістка* поряд з його фонетичними варіантами *неᵘвійстка* (Шпв Черніг.), *невіска* (Чуб., VII, 590), а також його діалектними синонімами *неᵘв'іста* (Трс Закарп.), *невістиця* (Грінч.), *невіхна* (Метл., 265), *синуᵒва́* (Кр Львів.), *синіха* (Грінч.). Разом з тим це поняття нерідко виражається описово, напр.: *сі́нова жінка* (ВЯ Черк.), *жінка сі́на* (Шшк Полт.).

Сучасне *невістка* не сприймається як морфологічно членована частина мови, але досить його порівняти з укр. діал. *невіста,* рос. *невéста,* серб. *нèвеста,* чеськ. *nevěsta* — наречена, молода, дівчина на відданні, пол. *niewiasta* — жінка (стать), як відразу стає очевидним, що це був демінутив, у якому суфікс **-к-** лексикалізувався.

Етимологія цього слова остаточно не з'ясована. Існує кілька теорій щодо його походження. Найбільш імовірною здавалася та, згідно з якою це слово розбивалося на **не-** і **-вѣст(а)**; **не-** пов'язувалося з **nevo, *novo* — новий, а **-вѣст(а)** з *вести (ведѫ)*, яке зіставлялося з лит. *vèsti, vedù* — вести, женитися, *vẽdlys* — наречений, *nauvedà* — молодиця; санскр. *vadhūs* — наречена, віддаництя, молодиця, дружина; авест.: *vādhayeiti* — веде, приводить до себе; *vadəmnō* — наречений. Отже, первісно це слово мало б означати «нововведена», «новоприведена» [233]. Але такому тлумаченню суперечило те, що ѣ могло бути лише в аористі *вѣсъ*, а не в дієприкметниковій формі [234]. У зв'язку з цим **-вѣст(а)** стали пов'язувати з ***вид-, вѣд-**, дієприкметникова форма якого *вѣстъ* у сполученні з **не-** дає *не-вѣста* — невідома, не-

[233] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 599.
[234] Там же.

знана (пор. рос. *неизвестная*) [235]. Отже, **nevēdta* — невідома, жінка нова в родині, приведена з іншої родини. Дальше розширення семантики цього слова могло йти шляхом закріплення за ним поняття «дружина сина», а згодом «дружина сина, брата, онука, племінника та ін.» і, нарешті, «будь-яка молода жінка» [236].

У давньоруській мові поняття «дружина сина» теж передавалось кількома синонімами, а саме: 1) *сноха* (<*снъха*): «Срамословье в ни[х].. предъ *снохами*» (Пов. вр. л. введ.); 2) *невѣста* [237]: «Придохъ раздѣлити.. *невѣстоу* на свекръвь своѭ» (Юр. ев. п. 1119 р. 41) і 3) етимологічно демінутивним *невѣст(ъ)ка*, яке вже тоді стилістично майже нейтралізувалось: «Стыдѣниѥ *невѣстки*» (Лев. XVIII. 15, за сп. XIV ст.).

Давньоруське *сноха* не закріпилося на українському грунті. Правда, у «Лексиконі» П. Беринди і навіть пізніше у Є. Желехівського воно наводиться, але вже з відповідним поясненням, що свідчить про його тогочасну архаїчність. В інших слов'янських мовах ця назва побутує і тепер (пор. рос. *снохá*, словін. *snéha, snáha*, болг. *снахá*, серб. *снàха*).

Слов. **snъcha* разом з санскр. *snusā*, гр. νυος, лат. *nurus* — невістка, ст.-в.-нім. *snur*, англосакс. *snoru*, вірм. *nu*, алб. *nuse* — наречена, продовжує індоєвропейську форму **snusós* [238]; остання на грунті слов'янських мов перейшла до відміни іменників з основою на **а**.

Д.-рус. *невѣста*, успадковане українською мовою, зберігає давні значення, але разом з тим набуває нового — «заміжня жінка»: «Чула тую мову една *невѣста*, жона Сакуненкова» (Сторож., 88, 1692). Однак ця форма не поширилась в усіх говорах української мови. Її витискає з ужитку етимологічно демінутивне *невѣ(и)стка*, що на той час уже втратило свою експресивність і виступало як стилістично нейтральне слово: «Жаловалъ намъ.. князь.. Острозскій на *нѣвѣстку* свою» (Ак. ЮЗР, I, 121, 1546 р.).

---

[235] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. I, стор. 599; A. Brückner, зазнач. праця, стор. 362.

[236] Пор. також Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 24—25.

[237] Це слово вживалось і в значенні «наречена» (див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. II, стор. 368—369).

[238] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 701.

У староукраїнській мові, крім того, у значенні невістки функціонував субстантивований прикметник *сыновая:* «Кнегиня Марья дочку пана воеводину.. *сыновою* своею ее звала» (АЗР, IV, 297—298, 1608 р.). З дальшим розвитком мови він не набув широкого вжитку, хоча й досі конкурує з *невістка* в ряді західноукраїнських говірок.

Похідних слів від *невѣста, невістка* небагато. Це переважно зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі утворення; пор. *невісточка* (Вовчок, 60), *невістонька* (Грінч.) поряд з *невістóйка* (Верхр. бат., 181), *неᵘв'іст'óха* (Птр Кір.), *неᵘв'істишче* (Бнл Чернів.), *нев'іст'áга* (Дб Полт.). Дериватів з новим значенням теж мало; пор. д.-руськ. *невѣститель, невѣстьникъ* — наречений, *невѣстородительница* — мати *невѣсти,* укр. *невѣстюх(ъ)* (Вел. ск., 49, XVIII ст.), *невістю́к* — бабій, *невістулькúй* — рід рослини (Грінч.).

Отже, давньоруські *снъха* (> *сноха*) і *невѣста* на українському грунті були замінені етимологічно демінутивним *невѣст(ъ)ка,* яке в староукраїнський період стилістично нейтралізувалось. Субстантивований прикметник *синовá,* засвідчений староукраїнськими пам'ятками в значенні «дружина сина», порівняно рідко вживається і виявляє тенденцію до зникнення.

Братова дружина. Назване поняття передається в основному субстантивованим прикметником жін. роду *братовá:* «В нас і в хаті повеселішало: і брат заговорить, і *братова* всміхнеться» (Вовчок, 4). Рідше простежується в цьому плані синонім *братúха* (Грінч., Ржщ Вол.). Але в деяких говірках це поняття виражається словом *нев'істка* (Сгн Черк., Глб Чернів.) або описово — *брáтова ж'інка* (Врш Кір.), *жінка брáта* (Пщн Полт.); у закарпатських говірках у цьому значенні вживається слово *шôвґорúна* [239].

Назва *братовá* була відома і староукраїнській мові, причому, як правило, у повній формі: «Передо мъною приехавши пытали ее *братовое* своее» (АЮЗР, VIII, III, 310, 1580 р.).

Чоловік і батько. Для передачі цього поняття під час розповіді вживається назва *свéкор: «Свекор* мій такий добрий, жалує мене, як батько» (Вовчок, I, 63), а також описові форми *бáт'ко чолов'іка* (Зчп Полт.),

[239] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 28.

чолов'ік'ів бáт'ко (Чпх Сум.). У багатьох буковинських говірках зазначене поняття передається словом *тесть,* яке розширило там свою семантику [240]. Подібне явище спостерігається і в карпатських говірках, де в одних селах втрачене *свекор,* а *тесть* стало родовою назвою, в інших — відсутнє *тесть,* а *свекор* означає як батька чоловіка, так і батька дружини [241]. А втім є чимало говірок, де обидві ці назви не збереглися, а замість них уживається субстантивований прикметник *старúй* [242].

Незважаючи на певне емоційно негативне забарвлення, властиве цій назві, при звертанні до чоловікового батька використовують, як правило, ті ж слова, що й до рідного.

Назва *свекор* у тому чи іншому різновиді відома всім сучасним слов'янським мовам (пор. рос. *свёкор,* білор. *свёкар,* болг. *свéкър,* серб. *свекар,* чеськ. *svekr,* польськ. *świe(o)kier*). Слов. **swekŭr-* зіставляється з санскр. *çváçura-,* лит. *šẽšuras,* авест. *xvasura,* гр. ἑκυρός лат. *socer,* кимр. *chwegr,* гот. *swaíhra,* ст.-в.-нім. *swehur,* англ. *swēor* та ін.; індоєвропейський архетип виводиться у вигляді **sụ́ek'uro-s* [243]. Розбивають його на дві частини: **sue-(se-)**, що тлумачиться як форма присвійного займенника (пор. санскр. *sva-,* лат. *suus* — свій) і **-k'uro** [244]. Деякі дослідники вважають, що на другий елемент слов. *свекры* семантично вплинув («народна етимологія») іменник *кры* — кров, чим можна пояснити задньопіднебінне **к** замість сподіваного **s** з індоєвропейського **к** у словах *свекры, свекръве* і *свекор* [245].

Дж. Томсон, а за ним і О. Ісаченко, виходячи з того, що при кроскузенному шлюбі в період матріархату чоловіком жінки є її двоюрідний брат, який є сином брата матері або сестри батька, а тому його батько є одночасно і її дядьком по матері і її свекром, роблять цілком імовірне припущення, що це слово первісно озна-

---

[240] Див. В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 149.
[241] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 25—26.
[242] Там же.
[243] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. II, стор. 521—522; А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 256—257.
[244] Там же.
[245] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 65.

чало як брата матері, так і чоловікового батька[246]. Згодом, після розпаду материнського роду і при переході до патріархату та моногамної сім'ї, значення цього слова стало диференціюватись: за *su̯ékurōs* закріплюється поняття «батько чоловіка», а для брата матері створюється окрема, нова назва від кореня **au̯-**; пор. лат. *avunculus, слов. ujь,* нім. *Oheim* і т. п.[247]

Давньоруські пам'ятки засвідчили це слово вже на тому етапі його розвитку, коли сильний **ъ** дав рефлекс **о**, тобто у формі *свекор(ъ)* (< *свекъръ*): «Се *свекоръ* твои входитъ» (Быт. XXXVIII. 13, за сп. XIV ст.). У цьому вигляді воно простежується і в пам'ятках староукраїнської мови: «*Свекор* по смерти малжонка еи.. отправуючи еи от себе на свое господарство» (АБ, 81, 1670 р.).

У сучасній мові цій назві, як уже зазначено, властивий до певної міри емоційно негативний відтінок; пор.: «*Свекор* — не рідний батько» (Присл., 132). У зв'язку з цим помічаємо тенденцію до заміни *свекор* словосполученнями типу *чоловіків батько, батько чоловіка.* Серед дериватів від *свекор* простежуються в основному зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми; пор. *свéкрон'ко* (Блк Полт.), *свéкорко* (Пт Черніг.) поряд із *свеᵘкóркуᵒ* (Пск Львів.), *свекрýн'о* (Бвр Терн.), *свекóрчик* (Брк Полт.), *свикрóк, свикрýн'ко* (Стн Вол.), *свекрúшче* (Бк Жит.), *свекр'áга* (Брк Полт.). Із похідних слів з новим значенням зафіксовано лише *свекр'івшчина* (Пг Полт.) поряд із *свéкр'іўшчина* (Зст Терн.) — майнова спадщина після смерті свекра.

Чоловікова мати. Зазначене поняття під час розповіді передається словом *свекруха,* яке етимологічно зв'язане із *свекор:* «Коло *свекрухи* Галя, як коло рідної матері, ходить» (Мирн., I, 359), або описово, що найчастіше буває тоді, коли треба уникнути відтінку емоційно негативного забарвлення, який властивий цьому слову, напр.: *мáти чолов'іка* (ВПв Полт.), *чуᵒлуᵒв'ікоᵘва мáма* (Плн Львів.). При звертанні до матері чоловіка вживається звичайно *мáма.* У ряді буковинських говірок, у яких слово *свекруха* зникло, зазначене поняття передається словом *теща*[248]. У деяких карпат-

[246] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 64.
[247] Там же, стор. 67.
[248] Див. В. А. Прокопенко, зазнач. праця, стор. 149.

ських говірках теж зникло слово *свекруха*, а назва *теща* розширила семантику; в інших, навпаки, втрачене *теща*, а *свекруха* означає як матір чоловіка, так і матір дружини [249]. У ряді говірок обидві ці назви відсутні, а замість них побутує субстантивований прикметник *стара́* [250].

Деякі західноукраїнські говірки зберігають давнішу форму цього слова — *свеᵘкро́ха* (Бвр Терн.), а також невивідне *све́кра* (Верхр. бат., 120; ВБр Закарп.). Назва *свекруха*, як і *свекор*, відома всім слов'янським мовам; пор. рос. *свекро́вь*, білор. *свякро́ў*, болг. *свекъ́рва*, серб. *све̏крва*, ст.-чеськ. *svekrev*, ст.-польськ. *świekry*. Слов. **svekrū-* зіставляється із санскр. *çváçrū-*, н.-перськ. *xusrū*, гр. ἑκυρᾶ, лат. *socrūs*, ст.-в.-нім. *swigur* та ін. Із цих форм виводиться і.-є. **sʒek'rū-s* [251]. На думку Дж. Томсона, а також О. Ісаченка, при кроскузенному шлюбі в період материнського роду це утворення вживалося як у значенні чоловікової матері, так і в значенні сестри батька. Але після переходу до патріархату і моногамної сім'ї ці значення стали диференціюватися: за першим закріплюється **sʒek'rū-*, а друге знаходить своє вираження в новотворах типу рос. *тётя*, лат. *amita*, франц. *la tante* і под. [252]

Давньоруські пам'ятки засвідчують цю назву у вигляді *свекры* (зн. відм. — *свекръвь*) [253]: «*Свекры* на невѣстоу своѫ и невѣста на свекръвь своѭ» (Юр. ев. п. 1119 р.). З часом слово *свекры* в результаті вирівняння основ перейшло до І відміни (**а**-основи), діставши флексію **а** в наз. відм. одн.: «Юрчиха, *свекра* моя, отдаляет мене з дѣтъками моими» (АПУ, І, 94, 1667 р.). Однак ця форма не набула загального поширення. На ґрунті української мови виникло нове утворення від основи *свекра* — *свекроха*, у якому на місці суфіксального **о** з'являється **у**, очевидно, за аналогією до слів із суфіксом **-ух(а)** (пор. *мачуха*): «Побужу.. невѣстку на

---

[249] Див. Й. О. Дзендзелівський, зазнач. праця, стор. 25—26.
[250] Там же.
[251] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. II, стор. 521—522.
[252] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 67.
[253] Після вокалізації сильного ъ ця форма набула вигляду *свекровь*.

свекроху свою» (МІСУМ, XVIII ст.); «Христя.. скаржилася на *свекруху* свою» (Сторож., 26, 1685).

Варіант *свекруха,* який уже в староукраїнський період превалює щодо вжитку, з дальшим розвитком мови набуває загального поширення і закріплюється як літературна норма. У стилістично нейтральному функціонуванні це поняття тепер частіше передається конструкціями типу *чоловікова мати, мати чоловіка* та ін.

Дериватів від *свекруха* чимало, але це, як правило, зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі утворення. Серед перших частіше зустрічаються форми *свеᵘкру́шка* (Црч Дніпр.), *свекру́шечка* (Ччл Кір.), *свекру́шеᵘн'ка* (Блк Полт.), *свекр'івон'ка* (Птр Кір.). До вузькодіалектних належать *свеᵘкру́хон'ка* (Сгн Черк.), *свеᵘкру́н'а* (ДП Кір.), *свекро́вця* (Чуб., V, 725), *свеᵘкру́неᵘйка* (Крв Львів.), *свекру́хна* (Грінч.). Наведені утворення залежно від ситуації нерідко вживаються і в іронічному плані. В ужитку більш поширені збільшено-зневажливі форми, ніж зменшено-пестливі; пор. *свекри́шче* (Бк Жит.) поряд із *све́кришче* (Рзд Львів.), *свеᵘкру́шишче* (Пт Черніг.), *свеᵘкру́шис'ко* (Дбщ Вол.). Це явище зумовлюється, очевидно, тими відносинами, які часто складаються між свекрухою та невісткою.

Чоловіків брат. Назване поняття в сучасній мові передається переважно описово, напр.: *брат чолов'іка* (Црч Дніпр.), *чуᵒлуᵒв'ік'іў брат* (Плн Львів.), *брат чолов'ік'ів* (Флк Полт.). Рідше простежуються в цьому плані такі синоніми, як 1) *дівер* поряд з *д'івир* (Мш Черк.), *д'ів'ір'* (Смр Закарп.): «Згадала баба *дівера,* що хороший був» (Десняк, 250); 2) *шва́ґеᵘр* (Здр Терн.) поряд із *шваґро́* (Грб Стан.) і *шо́вґор* (Ужг Закарп.); 3) *свойа́к* (Крж Полт.).

Назва *дівер* поширена здебільшого в південно-східних та північних говорах української мови, тим часом як *шваґер* побутує в основному в південно-західному наріччі. Слово *свояк* у значенні чоловікового брата вживається рідко; воно характерне лише деяким південно-східним говіркам.

Треба відмітити, що *дівер* відоме більшості слов'янських мов (пор. ст.-слов., *дъверь,* рос. *де́верь,* білор. *дзе́вер,* словін. *devěr,* болг. *де́вер,* серб. *де̏вер*). У західнослов'янських мовах воно вийшло з ужитку тоді, коли

нім. *Schwager* набуло загального поширення. Слов. **dēverì* зіставляється із санскр. *dēvár-*, гр. δᾶήρ, лат. *lēvir*, лит. *dieverìs*, ст.-в.-нім. *zeihhur*, англосакс. *tācor*, вірм. *taigr*; індоєвропейська основа цього слова реконструюється у вигляді **daiu̯er-*[254].

Давньоруські пам'ятки засвідчили це слово у формі *дѣверь*: «Съ законьнымъ ли моужемь, їли блоуженьѥмъ с *дѣверемъ*» (Треб. Чуд. XIV ст.). Успадковане українською мовою *дѣверь* зазнало деяких фонетичних змін (**ѣ** > **і**, **р** і **в** диспалаталізувались): «Чинила протестацію напротивко брата малжонка своего с *диверомъ* своимъ» (Кн. Луцк., 548, 1639 р.).

Похідних слів від *дівер* мало, пор. д.-руськ. *дѣверичь* — син дівера[255], сучасне *д'іверка* — дружина дівера (Бнл Чернів.) і демінутиви — *д'іверóк* (Хвм Черніг.), *д'іверко* (Шпв Полт.), *д'іверен'ко, д'іверчик* (Бнл Чернів.).

Чоловікова сестра. Це поняття виражається в основному описовими формами: *се^{и}стрá чолов'іка* (ДП Кір.), *чу^{о}лу^{о}в'ікова се^{и}стрá* (Рзд Львів.) — і рідше назвою *зови́ця* поряд з діал. *зов'іц'а* (ВБр Закарп.): «Орина знала — до подруги подалася *зовиця*» (Горд., 76). У західноукраїнських говорах, крім того, простежується деривативне від *шваґер* — *шваґру^{о}вá* (Кр Львів.) поряд із *шваґрóва* (Чрч Львів.), а також *шôвґори́на* (Ужг Закарп.).

Українське *зовиця* має свої відповідники і в інших слов'янських мовах; пор. ст.-слов. *злъва, зълъва*, рос. *зóловка* (діал. *зóлва*), білор. *залвíца*, словін. *zlva*, болг. *зъ́лва*, серб. *за̏ова*. У західнослов'янських мовах ця назва функціонувала до XVI ст.[256], а потім була витіснена субстантивованим прикметником типу чеськ. *švagrová*, польськ. *szwagrowa*. Слов. **зълы* (род. відм. *зълве*) зіставляється з гр. атт. γάλος, лат. *glōs*, вірм. *tal*; у результаті виводиться і.-є. **g͡əlōu̯-*[257].

І. І. Срезневський не подає цієї назви; немає її і в картотеці ДРС[258]. Усе це свідчить про те, що частота

---

[254] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 767.
[255] Див. И. И. Срезневский, Материалы..., т. I, стор. 780.
[256] A. Brückner, зазнач. праця, стор. 651.
[257] Див. A. Walde, зазнач. праця, Bd. I, стор. 631.
[258] Мається на увазі картотека «Древнерусского словаря», що зберігається при Інституті мовознавства АН СРСР у Москві.

її вживання в давньоруській мові була обмеженою. А. Преображенський відтворює розглядане слово для цього періоду, але тільки у формі *золва,* тобто з рефлексом **о** на місці **ъ**.

Староукраїнські пам'ятки засвідчили цю назву на тому етапі її розвитку, коли вона набула вигляду *зовица*: «Дѣвчина моя *зовица* одишла по червецъ» (ППС, II, 198, 1698 р.). Треба думати, що ця форма виникла як демінутивне утворення до *золва* за аналогією до слів із суфіксом **-иц(я)**; пор. *сестриця, братаниця.* Приголосний **л,** на думку деяких дослідників, зник у цьому слові внаслідок «лабіовеляризації його та переходу в нескладове **у** й злиття з сусіднім звуком»[259], пор. у зв'язку з цим діал. *зоўвúц''і* (Ор Львів.).

Із похідних слів від *зовиця* відмічаємо лише кілька зменшено-пестливих форм; пор. *зовúчен'ка* (Смн Сум.), *зовúчка* (ВЯ Черк.), *зовúчич'ка* (Птр Кір.).

Назви, що виражають відносини свояцтва між батьками одружених, між зятями та між невістками

До цієї групи назв належать ті, які виражають поняття «батько зятя» і «батько невістки», «мати зятя» і «мати невістки», «чоловік сестри дружини» і «чоловік сестри чоловіка», «дружина брата чоловіка» і «дружина брата дружини».

Б а т ь к о з я т я і б а т ь к о н е в і с т к и. У сучасній мові ці поняття передаються однією назвою *сват*: «Той тузами обирає *Свата* в його хаті» (Шевч., I, 239) — або описово. Використання тієї чи іншої конструкції залежить від того, хто її вживає; напр., батько (мати) сина, що одружився, використовує словосполучення *бáт'ко*^{у} *сúну*^{о}*ву*^{о}*йі ж'ínки* (Плн Львів.), *не*^{ц}*в'íсчин бáт'ко* (Дбщ Вол.), тоді як батько (мати) дочки, що вийшла заміж, користується словосполученнями *бáт'ко дóччиного чолов'íка* (Птр Кір.), *з''éт'іў бáт'ко*^{у} (Плн Львів.) і под.

Назва *сват* належить до чисто слов'янських утворень; пор. ст.-слов. *сватъ,* рос. *сват,* білор. *сват,* словін. *svat,* болг. *сват,* серб. *сват,* чеськ. *svat,* польськ. *swat,*

[259] «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 217.

в.-луж. *swat*; виникнення її тісно зв'язане з займенниковою основою *sъe-: *sъo-: *svā-[260].

Слово *сват* у процесі розвитку мови поширило семантику. У давньоруський період воно функціонувало в таких значеннях: 1) батько зятя або невістки: «Кнзь Всеволодъ печаленъ бысть *сватомъ* своимъ» (Переясл. л. 6713 р.); 2) родич одного з одружених по відношенню до батька (родича) другого: «І-акова же *свата* ис бояры ѡпоусти ко Всеволоду» (Ип. л. 6695 р.); 3) той, кому доручено сватання: «Приде ему вѣсть ѡ *сватовъ*, иже идяхоуть поимати вноукы Стославлѣ» (Ип. л. 6702 р.).

Пам'ятки староукраїнської мови відбивають цю назву тільки в значенні батька зятя (невістки) і весільного свата; пор.: «Панъ Игнатъ.. прекладал скаргу пред нами на *свата* своего» (АБ, 39, 1644 р.); «Приехали [на весілля] браття его въ *сватахъ*» (Дн. Марк., І, 8, 1718 р.).

В українській мові дожовтневого періоду (а іноді й тепер) словом *сват* взаємно називали один одного чоловіки після вдалого торгу: «Удруге стрілися вони на ярмарку й стали *сватами*» (Мирн., І, 374), — а також близькі родичі обох одружених: «Онисько мені *сват*, бо моя сестра за його братом» (Грінч.). Тепер ця назва поступово витискається з ужитку описовими конструкціями типу *батько доччиного чоловіка, синової жінки батько* та ін.

Від *сват* утворився ряд похідних слів. Серед них переважають демінутиви; пор.: *сва́точко* (Стн Черк.), *сватóк* (Стн Вол.), *сва́тон'ко* (ГБ Полт.), *сватýн'о* (Плн Львів.), *сва́течко* (СБ Стан.), *сва́тик* (Стн Вол.) та ін.

Із похідних слів з новим значенням І. І. Срезневський зафіксував: 1) *сват(д)ьба*, що вживалося в значенні шлюбу, весілля, сватання; 2) *свататисѧ* — ріднитися внаслідок одруження дітей або родичів, а також домовлятися; 3) *сватьство* поряд із *сватовьство* — свояцтво.

Наведені деривати простежуються і в пам'ятках староукраїнської мови; правда, слово *сват(ь)ба* виявлено лише із значенням «заручини» (Дн. Марк., І, 236, 1725 р.), а *сватати(ся)* — із значенням «мати намір одружитися» (Сторож., 120, 1698 р.). Разом з тим

[260] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 255—256.

пам'ятки того часу відбивають утворення, не виявлені раніше; напр.: *сватання* (Сторож., 119, 1697 р.), *сваталниця* — сваха (Сторож., 192, 1701 р.), *сваталник(ъ)* — наречений (МІСУМ). Більшість цих слів відома і сучасній мові (Грінч.). Крім того, Б. Грінченко зафіксував *сва́тач* з його демінутивом *сватáчéнько* — наречений. Отже, лексичне гніздо цього слова значно більше, ніж таких слів, як *дівер, зовиця, свекор* і т. п.

Мати зятя (невістки). Це поняття виражається в основному назвою *сва́ха:* «Між *свахами* відразу зайшла жвава розмова» (Ком., 3), — а також описово; напр.: *мáти ж'інки сúна* (Птр Кір.), *нев'істчина (з'áтева) мáти* (Чпх Сум.), *дуччино́го чулувíйка мáти* (Стн Вол.); рідше — субстантивованим прикметником *свитова́* (Крз Одес.).

Слово *сваха* теж має відповідники в деяких слов'янських мовах (пор. рос. *сва́ха,* білор. *сва́цця,* болг. *сва́ха,* польськ. *swacha*) [261]. Етимологічно зв'язане воно з *сват,* від кореня якого утворилося за допомогою суфікса **-х(а);** білор. *сва́цця* безпосередньо зв'язане з основою *сват.*

Семантика цього слова вже в староукраїнській мові дещо поширилась. Так, крім значення «мати зятя або невістки», воно вживалось ще на означення близької родички того чи іншого подружжя, а також жінки, яка влаштовувала одруження: «Георгій имѣлъ ест жену Феодору имѣющую сестру Анну, и сіа естъ *сваха* Георгіева» (Требн., I, 381, 1646 р.); «Любую *сваху* на возъ сажати» (Прип., 225). Б. Грінченко теж відзначає наведені значення, але разом з тим додає і таке: «взаємне називання жінок після вдалого торгу».

Серед дериватів від *сваха* простежуються в основному демінутивні утворення. Найбільш поширені з них: *сва́шка,* яке вживається, головним чином, у значенні весільної дружки (Дтк Львів.), *сва́шечка* (Пг Полт.), *сва́шеᵘн'ка* (СБ Стан.), *сва́н'а* (ГБ Полт.), *сва́нька* (Грінч.). До рідко вживаних належать: *свáс''а* (Крв Львів.), *свас'у́н'а* (Стн Вол.), *сва́хон'ка* (Блк Полт.), *свахýненька* (Етн., XVII, 138), *свашу́н'а* (Шшк Полт.), *сва́ненька, сва́нечка* (Грінч.), *сван'у́тка* (Флк Полт.). Крім того, виявлено збільшено-зневажливе *свашúщеᵘ*

[261] У давньоруських пам'ятках не вдалося виявити цього слова, але, без сумніву, воно тоді існувало як корелятив жін. роду до *сват.*

(Крс Терн.) поряд із *сва́шишче* (Блк Полт.) і *сва́шис'ко* (Стн Вол.).

Із похідних слів з новим значенням відмічаємо лише *свашкува́ти* — виконувати функції весільної свахи або свашки (Котл., I, 79).

Чоловік сестри дружини (чоловіка). Зазначене поняття в північних та південно-східних говорах передається назвою *свойа́к* (Слн Полт., Црч Дніпр.), у південно-західних говорах — здебільшого згадуваним уже *шва́ґеᵘр* (Крх Стан.) поряд з *шва́ґір* (Кр Львів.), *шва́геᵘр* (ББ Жит.), *шваґро́* (СлБ Стан.). Це поняття може виражатися і описовими формами типу *чолов'ік сестрй чолов'іка* (ГБ Полт.), *чолов'ік зовйц'і* (Пг Полт.), *чуᵒлуᵒв'ік сеᵘстрй жінки* (Бшв Вол.), *чуᵒлуᵒв'ік жінчинуᵒйі сеᵘстрй* (Пск Львів.).

Слово *свояк* відоме майже всім слов'янським мовам (пор. ст.-слов. *своѣкъ*, рос. *свояк*, серб. *сва́к*, словін. *svak*, болг. *сва́ко* — чоловік сестри матері, польськ. *swojak* — земляк, *swak* — свояк). Етимологічно воно зв'язане з займенниковим коренем ***sъo-: *sue*[262].

У пам'ятках давньоруської мови слово *своѣкъ* зустрічається лише в значенні «чоловік сестри дружини»: «Новгородьци послашасѧ къ Всѣволодоу по кнзь, и въда имъ своѣкъ свои» (Новг. I л. 6689 р.). У цьому ж плані відбивають його і пам'ятки староукраїнської мови: «Єму.. волно самому тую часть лѣса держати.., не мѣючи.. (од) *свояка* моего.. в том уживанню перешкоды» (Сторож., 40, 1688 р.). Крім того, мовцям того часу був відомий синонім *шваґер:* «Двохъ же вторыхъ стрыйныхъ сестръ поѧтіе творѧть ѿца и сна *шваграми*» (Требн., I, 376, 1646 р.).

Від *свояк* зафіксовано кілька похідних слів; пор. згадувані вже *свояки́ня, свояченица* (РУС), *своя́цтво, свояківство, посвоя́ченє* — спорідненість унаслідок одруження, *(по)своячитися* — (по)ріднитися внаслідок одруження (Жел.).

Дружина чоловікового брата. Назване поняття виражається в основному конструкціями типу *чолов'ікового бра́та ж'інка* (Врш Кір.), *ж'інка чуᵒлуᵒв'ікуᵒвуᵒгуᵒ бра́та* (Плн Львів.), *д'іveᵘроᵘва жінка* (Бшв Вол.) — і рідше назвою *ятрі(о́)вка*: «А *ятрівка*, що така

[262] Див. А. Преображенский, зазнач. праця, т. II, стор. 263.

собі шутлива та жартовлива, та на прикладки бойка» (Кв.-Основ., II, 227). У деяких буковинських говірках уживається ще згадуваний нами дериват *д'ївеᵘрка* (Бнл Чернів.).

Українське *ятрівка* має відповідники і в ряді інших слов'янських мов (пор. рос. *ятровь*, білор. *ятро́ўка*, словін. *jetrva*, болг. *етърва*, серб. *јетрва*). У західнослов'янських мовах це слово функціонувало до XVI ст.[263], а згодом було витіснене загальною назвою типу польськ. *szwagrowa*, чеськ. *švagrová*.

Ст.-слов. *ѩтры* зіставляється з санскр. *yātar-* — дружина чоловікового брата, гр. ἑνάτηρ, ст.лит. *jénte*, вірм. *ner*, латиськ. *jentere*, лат. *ianitrīcēs* — дружина братів та ін.; індоєвропейський архетип виводиться у вигляді **iénətər* [264].

О. Ісаченко відносить це утворення до назв із формативом **-tēr** типу *matēr*, *patēr* [265].

У пам'ятках давньоруської мови це слово зафіксоване у формі *ѩтры* (род. відм. *ѩтръве*): «*І-атры* его да ізуеть сапогъ (Втз. XXV. 9, за сп. XIV ст.). Після рефлексації сильного **ъ** у зн. відм. з'являється **о:** «Дружины Всеволожи, повязаша всѣх, жену же его и з дѣтми, а свою *ятровь*, ведоша в Рязань» (Лавр. л. 6694 р.). З часом наступає вирівняння називного відмінка із знахідним і, таким чином, виникає *ѩтровь*. Від цієї форми і утворилося на грунті української мови демінутивне *ятровка:* «Ганна.. из Романихою *ятровкою* своею, мѣвши межи собою турбацию (о) огородъ» (АБ, 68, 1663 р.).

З дальшим розвитком мови це утворення втратило свою експресивність і почало функціонувати як стилістично нейтральне слово. Виникнення **і** на місці секундарного **о(<ъ)** можна пов'язувати з дією аналогії до слів із суфіксом **-к-**, що йшов після **о, е** в новозакритому складі (пор. *головъка — голівка, бородъка — борідка*).

До слова *ятрі(о)вка* в деяких діалектах простежується синонім *йатруᵒхá* (Бшв Вол.) поряд з *ятро́ха* (Жел.). Виник він, очевидно, у староукраїнський період від *ятров(ь)* за аналогією до слів із суфіксом **-ох-а**

[263] Див. A. Brückner, зазнач. праця, стор. 203.
[264] Див. A. Walde, зазнач. праця, стор. 207—208.
[265] Див. А. Исаченко, зазнач. праця, стор. 73.

(>-ух-а); пор. *мачоха — мачуха, свекроха — свекруха.*

Із похідних слів від *ятрі(о)вка* відмічаємо лише демінутивні *йатр'івочка, йатр'івон'ка* (Сгн Черк.) поряд з *йатро́вочка* (НУ Харк.), *йатро́вон'ка* (Пщн Полт.) і *йатру́шеᵘн'ка* (Бшв Вол.).

Дружина брата дружини. Це поняття в сучасних північних та південно-східних говорах української мови передається згадуваними вже *свойа́чка, свойа́чеᵘниц'а* (НУ Харк., Хвм Черніг.), а в південно-західному наріччі здебільшого синонімом *шваґруᵒва́* (Чрч Львів.). Крім того, воно може виражатись описово, напр. *шуриᵉнова ж'інка* (Скл Кір.), *шва́ґруᵒва жінка* (Бшв Вол.), *ж'інчинуᵒгуᵒ бра́та ж'інка* (Ор Львів.).

ВИСНОВКИ

Порівняльно-історичне вивчення системи назв спорідненості і свояцтва в українській мові дозволяє зробити певні висновки.

І. Породжені укладом родового суспільства, системи спорідненості міцно ввійшли в звичаєве право народів і зазнавали значних змін лише з корінними змінами укладів того чи іншого суспільства. Наприклад, з виникненням приватної власності, а у зв'язку з цим моногамної сім'ї і батьківського права спадкування, сучасна описова система спорідненості індоєвропейських народів замінює туранську класифікуючу систему спорідненості.

ІІ. Система назв спорідненості і свояцтва сучасної української мови в основному та ж, що й була в давньоруській мові. Це свідчить про стійкість розглянутих назв, що випливає з їх значення і загальнонародного характеру вживання. При цьому більш стійкою виявилась та частина назв, яка виражає найближчі ступені спорідненості і свояцтва, пор. укр. *мати, син, брат, сестра, дід, баба, тесть, свекор, зять* та ін. з їх давньоруськими відповідниками *мати, сынъ, братъ, сестра, дѣдъ, баба, тьсть, свекъръ, зѧть* та ін.

ІІІ. Разом з тим давньоруська система найменувань спорідненості і свояцтва в процесі розвитку на українському грунті зазнала і деяких змін. Вона спростилась: по-перше, унаслідок заміни видових назв родовими; пор. заміну д.-рус. і ст.-укр. *стрый—(в)уи, братанъ (братаничъ) — сестричь* і т. п. у більшості сучасних говорів

загальними типу *дядько, племінник (небіж)*; по-друге, у зв'язку з випадінням з ужитку тих назв, які виражають дальші ступені спорідненості як по прямій, так і по бокових лініях; так вийшли або виходять з ужитку *пращур, прапетка, великий стрий, малая тетка, чотирюрідна сестра* та ін. Крім того, ряд давніх назв спорідненості і свояцтва, не витримавши конкуренції з новоутвореними до них синонімами, випав з лексики старо-української мови (пор. *сноха, синовець, синовиця, сродник, сродница, нетии, нестера, супруг, супруга, шуричь, шуричьна, деверичь, деверичьна, малъжена, женима* та ін.) або локалізувався щодо вжитку (пор. *отець, жона, муж, невіста*).

Конкуренція, яка триває між синонімами *небіж — племінник, небога — племінниця, нащадок — потомок, родина — сім'я, жінка — дружина, пасерб — пасинок, пасербиця — падчериця,* теж передбачає витіснення одного з них, напр.: *дружина* витискає *жінка, пасинок — пасерб* і т. д.

IV. Заміна видових назв родовими особливо інтенсивно проходить у південно-західних говорах після возз'єднання західних областей в єдиній Українській РСР, у зв'язку з зникненням там умов для їх існування. Цей процес відбувається в різних районах з різною інтенсивністю, що зумовлюється віддаленістю тієї чи іншої говірки від території, де поширені загальнонародні назви, і від культурного центру області, району тощо.

Найчастіше в ролі замінника виступає нове слово або словосполучення (пор. *дядько, двоюрідний брат*), рідше стара назва переусвідомлюється (пор. *племінник, племінниця*) або поширює свої функції внаслідок розширення семантики (напр. *небіж, вуйко, тесть*), і лише в окремих випадках (коли слово більш загальне) використовується запозичення (напр., *шваґер*).

V. Назви неповної спорідненості, які значно пізніше виникли на базі назв повної спорідненості, у процесі свого розвитку набули відтінку емоційно негативного забарвлення у зв'язку з тими відносинами, які складалися між дітьми батька (матері) від першого подружжя і дружиною (чоловіком) від другого подружжя. На сучасному етапі розвитку української мови ці поняття частіше виражаються описово або тими ж назвами, що й поняття першого ступеня повного споріднення; слова ж

вітчим, мачуха, пасинок (пасерб), пасербиця (падчериця) виявляють тенденцію до переходу в пасивний фонд лексики сучасної української мови.

VI. Система назв свояцтва, яка виявилась стійкою в південно-східних та північних говорах української мови, виявляє тенденцію до скорочення (звуження) у першу чергу за рахунок тих назв, які виражають відносини між невістками та між зятями; далі, між зятем і братом або сестрою дружини, між невісткою і братом або сестрою чоловіка. Тому такі назви, як *ятрівка, свояк, шурин, свість, дівер, зовиця,* значення яких уже затемнилось, рідко використовуються практично, а виражувані ними відносини здебільшого передаються описово, напр.: *жінка брата чоловіка, чоловік сестри жінки, жінчин брат, жінчина сестра, чоловіків брат, чоловікова сестра.*

VII. Розглянута група слів виявилась різною і щодо розширення семантики. Назви найближчого ступеня спорідненості і свояцтва більше розширили семантику, ніж назви дальших ступенів. Поширення семантики основних назв спорідненості, яке відбувалось в основному шляхом метафоричного вживання за схожістю функцій щодо зовнішніх ознак, за асоціаціями емоційного характеру тощо, зазнали не лише невивідні форми, але й демінутиви. Цей процес призводив до того, що останні виділялись в омоніми або переходили у сферу тих чи інших термінів. Напр., слово *мати,* крім основної функції, набуло ще й таких значень: а) названа мати, опікунка, б) основа, початок, в) стан материнства, г) самка в тварин, д) у художніх творах метафоричне звертання до України. Крім того, воно використовувалось у ряді словосполучень; напр.: *батько-мати, вітчизна-мати, мати-земля, ніч-мати, досвітчана мати, головата мати* та ін. Набули ряду значень і його демінутиви; пор. *матка,* що вживається на означення бджолиної матки, анатомічного терміну, продуктивної самки в тварин і т. ін.; *маточка,* що виступає як ботанічний термін; *матірка* — конопля, що дає сім'я, та ін.

Найбільше поширило семантику слово *баба* з його дериватом *бабка.* Б. Грінченко подав понад 20 випадків його вживання в різних значеннях (у тому числі і в термінологічних). Поширили семантику і такі назви, як *дід,*

брат, сестра, дядько, тітка, син, дочка, батько, жінка, муж, хоча коло можливих випадків уживання того або іншого слова не однакове.

VIII Словотворча продуктивність назв спорідненості залежала в основному від ступеня спорідненого зв'язку і суспільної значимості поняття означуваного назвою; пор., напр., лексичні гнізда таких назв, як *дід* і *племінник*. Продуктивність утворень від експресивних синонімів типу *тато, мама, неня* засвідчена лише серед демінутивних форм.

Словотворчі можливості назв свояцтва були обмежені (крім слів *муж* і *жінка*) не лише щодо дериватів з новим значенням, а й щодо зменшено-пестливих та збільшено-зневажливих утворень, хоча поширеність і частота вживання збільшено-зневажливих форм значно більша порівняно з частотою вживання демінутивів. Аналогічне явище спостерігається і серед назв неповної спорідненості.

IX. Найбільш словотворчо активними суфіксами зменшеності та збільшеності виявились такі: **-к-, -ок-, -очк-, -очок-, -ечк-, -ечок-, -оньк-, -еньк-, -унь-, -усь-, -ищ-, -иськ-.**

Характерні для давньоруської мови демінутивні утворення з суфіксом **-к-** протягом дальшого розвитку на українському грунті втратили експресивність і, перейшовши у сферу стилістично нейтрального функціонування, у більшості випадків витиснули з ужитку свої невивідні форми. Тепер вони сприймаються вже як морфологічно нечленовані одиниці мови (пор. *дочка, тітка, жінка, невістка* і под.).

X. Загальний процес нівеляції діалектних відмінностей поширюється і на цю частину лексики, що проявляється в звуженні функціонування ряду діалектних назв і в заміні їх загальнонародними; пор. *няньо, дєдьо — батько.*

XI. У результаті порівняння сучасної системи назв спорідненості з давньоруською та староукраїнською виявлено поступове звуження назв родичів бокових ліній і назв далеких свояків. Цей процес триває і тепер.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Мови і діалекти

авест. — авеста
алб. — албанська
англ. — англійська
англосакс. — англосаксонська
білор. — білоруська
болг. — болгарська
вірм. — вірменська
в.-луж. — верхньолужицька
гот. — готська
гр. — грецька
гр. атт. — грецький аттицький
діал. — діалектне
д.-руськ. — давньоруська
і.-є. — індоєвропейська
ірл. — ірландська
італ. — італійська
кимр. — кимрська
лат. — латинська
латиськ. — латиська
лит. — литовська
луж. — лужицькі (верхня і нижня)
нім. — німецька
н.-луж. — нижньолужицька
н.-нім. — нижньонімецький
н.-перс. — новоперська
польськ. — польська
рос. — російська
санскр. — санскрит
с.-в.-нім. — середньоверхньонімецький
серб. — сербська
словацьк. — словацька
словін. — словінська
слов. — слов'янська
ст.-в.-нім. — староверхньонімецький
ст.-ірл. — староірландська
ст.-лит. — старолитовська
ст.-півн.-нім. — старопівнічнонімецький
ст.-польськ. — старопольська
ст.-прусськ. — старопрусська
ст.-слов. — старослов'янська
ст.-укр. — староукраїнська
ст.-чеськ. — старочеська
тох. А — тохарська А
тох. В — тохарська В
укр. — українська
франц. — французька
хет. — хетеська
чеськ. — чеська

Джерела

АБ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг., К., 1892.

АВМ — Архів Видубицького монастиря (МІСУМ[266]).

---

[266] Тут і далі маються на увазі матеріали рукописного фонду Історичного словника української мови, що зберігаються у Відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией, т. I—V, СПб., 1846—1853.

Ак. ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией, т. I—II, СПб., 1863—1865.

Анг. — П. Ангеліна, Люди колгоспних ланів, Держлітвидав, К., 1948.

Антир. — Антиризис или апология против Христофора Филалета, РИБ, т. XIX, СПб., 1903.

АПУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., изд. В. Л. Модзалевским, вып. I—III, Чернигов, 1912—1914.

АСУ — Актовая книга стародубского городового уряда 1693 г., Чернигов, 1914.

AS — Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie, t. VII, Lwów, 1910.

АЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов..., ч. I—VIII, К., 1883—1893.

Бажан — М. Бажан, Твори в двох томах, Держлітвидав, К., 1946.

Біогр. Леніна — В. І. Ленін (Короткий нарис життя й діяльності), К., 1945.

Боб. — Лѣтописецъ си єстъ кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ диалектомъ рускимъ єстъ написана... Леонтиємъ Боболинским.. 1699 р. (МІСУМ).

Бог. — Богогласник, Почаїв, 1790.

Бойко — Г. Бойко, Про 17 літ, Держлітвидав, К., 1958.

Вас. — В. Василевська, Вибране, «Радянський письменник», К., 1947.

Васильч. — С. Васильченко, Вибране, «Радянський письменник», К., 1954.

Вел. лѣт. — Лѣтопись Самоила Величка, т. I—IV, К., 1848—1864.

Вел. ск. — Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками Самійла Величка, «Пам'ятки українського письменства», т. I, видає Археографічна комісія УАН, К., 1926.

Верхр. бат. — І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912.

Верхр. дол. — І. Верхратський, Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV—XXXVI, Львів, 1900.

Верхр. лем. — І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.

Вітч. — журн. «Вітчизна».

Вовчок — Марко Вовчок, Вибрані твори, Держлітвидав, К., 1949; Твори в шести томах, т. I, Держлітвидав, К., 1955.

Вол. — О. Волошин, Земля Кузнецька, Держлітвидав, К., 1950.

Вор. — П. Воронько, Три покоління, Вид-во «Молодь», К., 1950.

Воскр. — Вѣрши на Воскресеніе Христово 1719 р., В. Н. Пе-

ретц, К истории польского и русского народного театра, ИОРЯС, 1909, т. XIV, кн. II.

Галят. — Небо новоє, з новыми звѣздами сотворенноє... Іером, Іоанікіа Галѧтовского, року 1655, въ Львовѣ.

Г.-Арт. — П. П. Гулак-Артемовський, Твори, вид. 2, ДВУ, Харків, 1928.

Гол. — А. Головко, Вибрані твори в двох томах, Держлітвидав, К., 1947.

Гончар — О. Гончар, Твори в двох томах, Держлітвидав, К., 1954.

Горд. — К. Гордієнко, Чужу ниву жала, Харківське книжково-газетне видавництво, 1947.

Грінч. — Словарь української мови, зібрала редакція журн. «Киевская Старина», упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко, т. I—IV, К., 1907—1909.

Густ. лет. — Густынская летопись, «Полное собрание русских летописей», т. II, СПб., 1843.

Десняк — О. Десняк, Удай-ріка, Держлітвидав, К., 1949.

Діал. — Діалог «Прозба на попа слободы «Не руш мене». От парафіанъ, В. Н. Перетц, К истории польского и русского театра, ИОРЯС, 1905, т. X, кн. 2.

Дмит. — Л. Дмитерко, Вітчизна (поезії), «Радянський письменник», Львів, 1948.

Дн. Марк. — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича 1717—1723 гг., ч. I—III, К., 1893.

Довг. — Интерлюдии Митрофана Довгалевского XVIII в., «Киевская старина», 1897, т. LVIII, сентябрь.

Довж. — О. Довженко, Зачарована Десна, «Радянський письменник», К., 1957.

Донч. — О. Донченко, Вибрані повісті, Харківське книжково-газетне видавництво, 1948.

Етн. зб. — Етнографічний збірник, видає Етнографічна комісія НТШ, т. I—VII, Львів, 1895—1899.

Єв. — Наука християнская зъ Евгліѧ. Вькоротцѣ зложонаѧ: Сем. Тимофѣевичемъ: сщникомъ на тот час Решетиловъским (1670 р.).

Жел. — Є. Желехівський, Малорусько-німецький словар т. I—II, Львів, 1886.

Жит. — Збірник Житій св. (скоропис XVII ст.).

Заб. — Н. Забіла, Промені (поезії), Держлітвидав, К., 1951.

Закон — Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., К., 1946.

Зап. Черн. — Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. 2, Чернигов, 1868.

Зб. Тих. — Збірник Тихонравова № 11 кінця 1760 рр. (МІСУМ).

Зб. 1693 р. — Соборникъ или собрание во кратцѣ зъ розмаитыхъ бгодухновенныхъ стыхъ отецъ.. Филиппа Феодоровича.. року 1693.

Іван. — О. Іваненко, Українські народні казки, Вид-во «Молодь», 1950.

Інтерм. — Інтермедія XVII—XVIII ст., у кн.: В. Н. Перетц,

К исторіи польскаго и русскаго театра, ИОРЯС, 1907, т. XII, кн. IV.

Іст. — В. Н. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы, СПб., т. I, ч. I—II, 1900; т. III, 1902.

Кв.-Основ. — Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Твори в шести томах, т. I—II, Держлітвидав, К., 1956.

КЗ — «Украшеной партретъ» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець», «Зап. іст.-філ. відділу УАН», кн. VII—VIII, К., 1926.

Клим. — Вірші іером. Климентія Зиновієва сина, ПУМ, т. VII, Львів, 1912.

Кн. Луцк. — Книга Гродская Луцкая (МІСУМ).

Кн. цеху — Книги цеху кравецкого и кушнѣрского ремесла. Списана року 1678 (МІСУМ).

Кн. Рож. — Книги Рожаю, выклад мѣсцъ труднѣйших (рукопис середини XVII ст.).

Ком. — журн. «Комуніст» від 1. I 1941 р.

Корн. — О. Корнійчук, П'єси, Держлітвидав, К., 1949.

Котл. — І. П. Котляревський, Повне зібрання творів у двох томах, Вид-во АН УРСР, К., 1952.

Коцюб. — М. Коцюбинський, Твори в п'ятьох томах, Держлітвидав, т. I—III, К., 1947.

Крон. — Кроника си єстъ лѣтописецъ изъ розныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лѣта и чрезъ много лѣтъ дописана 1771.

Кр. Пол. — Кройника о земли Полской... зъ Историковъ Полскихъ вькоротцѣ собранная и рускимъ языкомъ списаная, року... 1682 (МІСУМ).

Кр. Соф. — Кроника з лѣтописцов стародавных... собраная працою иером. Ф. Софоновича игум, монастыря Михайловского... року 1672.

Кр. Стр. — Кройника... с полского на руский діалектъ преложона презъ М. Стрыйсковского... року 1582 (МІСУМ).

КС — журн. «Киевская Старина».

Курб. — Жизнь кн. Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни, «Акты, издаваемые Временною комиссией, учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе», т. I, К., 1849.

Ле — Іван Ле, Україна, Держлітвидав, К., 1940.

Лекс. Бер. — Лексіконъ славенорωсскій и именъ толъкованіе.. Памви Беринди, К., 1627.

Лет. Сам. — Летопись Самовидца, издана Киевской временной комиссией для разбора древних актов, К., 1878.

Лис. — М. Лисенко, Дуети, вип. I, К., 1927.

Літ. — Лѣтописецъ, то єстъ кройника з розных... историковъ діалектом Руским єстъ зложена.

Л. Укр. — Леся Українка, Вибрані твори в трьох томах, Держлітвидав, К., 1936.

Любеч. — Г. А. Милорадович, Любеч, Черниг. губ., Городн. уезда, М., 1871.

МА — Мотыженский архив, Акты Переяславского полка XVII—XVIII в., изд. Андр. и Ал. Савицких, К., 1890.

Мал. — А. Малишко, Вибрані поезії в двох томах, Держлітвидав, К., 1947.

Март. — Л. Мартович, Твори, Держлітвидав, К., 1954.

Матер. — В. Н. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVII в., Л., 1926.

Метл. — Народные южнорусские песни, К., 1854.

Мирн. — Панас Мирний, Вибрані твори в двох томах, Держлітвидав, К., 1949. Твори в п'яти томах, Вид-во АН УРСР, т. IV, К., 1955.

МИЮР — Материалы для истории южной Руси, «Черниг. губ. ведом.», 1858, №№ 10—12, 14—24.

МІСУМ — Матеріали рукописного фонду історичного словника української мови.

Нагн. — М. Нагнибіда, Вибране, Держлітвидав, К., 1957.

Н.-Лев. — І. С. Нечуй-Левицький, Вибрані твори в чотирьох томах, Держлітвидав, К., 1956.

Номис — М. Номис, Українські приказки, прислів'я і таке інше, СПб., 1864.

Ол. — С. Олійник, Ознаки весни, Держлітвидав, К., 1950.

Отпис — Отписъ на листъ... отца Ипатіа... въ року 1598 писаный, РИБ, т. XIX, СПб., 1903.

Осн. — журн. «Основа».

Охр. — В. Охримович, Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних, «Житє і слово», т. III, Львів, 1895.

Панч. — П. Панч, Іду, «Радянський письменник», К., 1946.

Поуч. — Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 г., «Сб. ОРЯС РАН», т. XCVII, № 2, Пгр., 1921.

ППС — Акты (протоколы) Полтавского полкового суда, т. I (1673—1740), т. II (1683—1740), т. III (1747—1750).

Права — Права, по которым судится малороссийский народ, Изд. под ред. А. Кистяковского, К., 1879.

Прик. — зб. «Українська народна приказка», підготов. Інститутом іст. матер. культури АН УРСР, К., 1936.

Прип. — Приповѣсти (або теж присловїа) посполитые..., зб. «Климентий украинский стихотворец» (скоропис XVII—XVIII ст.).

ПУМ — Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I, Львів, 1896.

Присл. — Українські народні прислів'я та приказки, К., 1955.

РЖ — журн. «Радянська жінка» за грудень 1950 р.

Рил. — М. Рильський, Поезії (1910—1950), Держлітвидав, К., 1950.

РУ — газ. «Радянська Україна».

РУС — Російсько-український словник, за ред. М. Я. Калиновича, М., 1948.

СА — Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в., К., 1884.

Сб. лет. — Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, К., 1888.

Сѣмя — Сѣмѧ слова божіѧ на Нивѣ сердецъ человѣческихъ сѣѧнаго., въ типографіи Почаевской 1772 года.

Сл. мед. — Словник медичної термінології, Держмедвидав, К., 1936.

Сл. бот. — Словник ботанічної номенклатури (проект), Держвидав, К., 1928.

Слово — Слово о збуреню пекла, В. Рєзанов, Драма українська, вип. I, К., 1926.

Сл. XVII ст. — Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века; цитується за виданням: П. Житецький, Очерк лит. ист. малорус. наречия в XVII в., К., 1889.

Смолич — Ю. Смолич, Дитинство, Держвидав, К., 1926.

Стельм. — М. Стельмах, Над Черемошем, «Радянський письменник», К., 1952.

Стеф. — В. Стефаник, Вибрані твори, Укрдержвидав, К.—Х., 1945.

Сторож. — Стороженки. Фамильний архив, т. VI, К., 1908.

Суд. Інкв. — А. Лазаревский, Судебная «Инквизиция» в бывшей Гетманщине 1713 г., «Киевская Старина», 1886, № 1.

Тич. — П. Тичина, Вибрані твори в трьох томах, Держлітвидав, К., 1946.

Тиш. Ал. — Тишовска «Александрія» из початку XVIII ст., Наук. зб. т-ва «Просвѣта» в Ужгородѣ за рôк 1922, Рôчник, I, Ужгород, 1922.

Требн. — «Еухологіон ал'бо Молитвословъ, или Требникъ» Петра Могили, Тип. Києво-Печерської Лаври, ч. I—III, К., 1646.

Угр. заг. — Угрорусские заговоры и заклинания начала XVIII в., А. Петров, Материалы для истории Угорской Руси, т. IV, СПб., 1906.

Укр. гр. — В. Розов, Українські грамоти (XIV в. — перша половина XV в.), т. I, К., 1928.

Улян. — В. А. Уляницкий, Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI вв., М., 1887.

УРА — Українсько-руський архів, т. IX, Львів, 1913.

УРС — Українсько-російський словник, за ред. І. М. Кириченка, т. I, К., 1953; т. II, К., 1958.

Флор. соб. — История о разбойничьем Флорентийском соборе, изд. клир. Острожским в 1598 г., РИБ, т. XIX, СПб., 1903.

Франко — І. Франко, Твори в двадцяти томах, Держлітвидав, т. II—XIII, К., 1950—1954.

Хр. — Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму), упорядкував дійсний член АН УРСР О. І. Білецький, К., 1949.

ЦАМ — Церковно-Археольогичный музей № 33 (зб. переважно духовн. віршів 1750—1790 рр.).

Чуб. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. Юго-зап. отдел. Мат. и исслед., собр. П. П. Чубинским, т. I—VII, СПб., 1872—1877.

Шевч. — Т. Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, Вид-во АН УРСР, т. I—II, К., 1939; т. III, К., 1949.

Шиян — А. Шиян, Баланда, вид. 2, Х.—К., 1931; Вибране, «Радянський письменник», 1947.

Шух. — В. Шухевич, Гуцульщина, Львів, ч. I, 1899, ч. III, 1902.

Янов. — Ю. Яновський, Вершники, Держлітвидав, К., 1950.

Населені пункти, райони і області

ББ — Буда-Бобриця
Ббр — Бобриця
Бвр — Баворів
Бзс — Безсали
Бк — Буки
Блк — Біляки
Блц — Білоцерківка
Бнл — Банилів
Брг — Берегомет
Брд — Бридуни
Брз — Березина
Брк — Бірки
Брл — Берлоги
Брс — Бориси
Брщ — Борщів
Бшв — Башова
Бшн — Буштине
Бшт — Баштанів
ВБ — Великий Биків
ВБр — Великоберезнянський р-н
ВБч — Великий Бичків
Ввк — Вовків
Вжм — Віжомля
Він. — Вінницька обл.
Вкн — Вікно
ВЛ — Великі Лучки
Влв — Воловецький р-н
Влд — Володимирівка
Влс — Власівка
Влш — Вільшаниця
Вол. — Волинська обл.
ВП — Велике Поле
ВПв — Велика Павлівка
ВрБ — Верхній Березів
Врв — Вирва
Врс — Варовськ
Врш — Ворошиловка
ВС — Великі Сорочинці
Вст — Вістря
Всч — Васючин
Вшн — Вишеньки
Вшп — Вишнопіль
ВЯ — Велика Яблунівка
ГБ — Глибока Балка
Глб — Голубівка
Глн — Глинянський р-н
Грб — Грабів
Грв — Грабове
Грч — Горбачі
Грш — Горішківка
Гст — Гусятин
Дб — Дібрівка
Дбв — Дубова
Дбр — Доброгостів
Дбщ — Дубище
Дмт — Дмитрівка
Дніпр. — Дніпропетровська обл.
ДП — Дівоче Поле
Дтк — Дітківці
Дхв — Духівщина
Жит. — Житомирська обл.
Закарп. — Закарпатська обл.
Зап. — Запорізька обл.
Збр — Забрідки
Збц — Зубрець
Здр — Задарів
Злж — Залужжя
Знк — Зіньків
Зст — Застіноче
Зтн — Заставна
Зчп — Зачепилівка
Квл — Ковалівка
Київ. — Київська обл.
Кір. — Кіровоградська обл.
Клч — Клячанове
КП — Косівська Поляна
Кр — Красне
Крб — Карбоніт
Крв — Карів
Крж — Коржі
Крз — Кривоозерський р-н
Крн — Красна
Крс — Красіїв
Крт — Коритне
Крх — Крихівці
Ксв — Косів
Ксн — Косенівка
Кчл — Качали

Лбк — Любківці
Лсв — Лисівка
Лст — Ластівці
Луг. — Луганська обл.
Лхв — Лохвиця
Львів. — Львівська обл.
Мдр — Модричі
Мжг — Міжгірський р-н
Мик. — Миколаївська обл.
Мкл — Миколаївка
Мкц — Микулинці
МЛ — Малий Любінь
Млн — Мельниківка
МП — Мельниця-Подільська
Мрг — Миргород
Мрн — Миронівка
Мтв — Матвіївка
Мхл — Михалків
Мчк — Маячка
Мш — Мошни
Мшн — Мишин
НБ — Новий Биків
Нгв — Негівці
НС — Новий Стародуб
НУ — Новоукраїнка
Обз — Обізнівка
Огр — Огирівка
Одес. — Одеська обл.
Олн — Оленеве
Ор — Орів
Пг — Погарщина
Пгр — Погоріле
Пдг — Підгоряни
Плн — Поляна
Плх — Плехів
Пнт — Панютине
Полт. — Полтавська обл.
Ппв — Попівка
Прт — Прутівка
Прх — Прохори
Пск — Піски
Пср — Писарівка
Пст — Пустомити
Пт — Патюти
ПтМ — Петро-Михайлівка
Птр — Петрове
Пщн — Піщане
Рдк — Рудка
Ржщ — Рожищенський р-н
Рзд — Розділ
Рнг — Рингач
Ров. — Ровенська обл.
Рпн — Репине
Ртч — Ротичі
Рхв — Рахівський р-н
СБ — Старі Богородчани
Свл — Свалявський р-н
Свн — Савинці
Свт — Сватки
Сгн — Сигнаївка
Сдг — Садгора
Скл — Соколівський хутір
Скр — Скородинці
СлБ — Слобода-Болехівська
Слн — Солонці
Слц — Сілець
Слч — Словечне
Смл — Смолянка
Смн — Семенівка
Смр — Сімер
Спр — Супрунівка
Стан. — Станіславська обл.
Стб — Стеблівка
Ств — Ставчани
Стг — Старогородка
Стн — Ситниця
Стр — Стремигород
Сум. — Сумська обл.
Терн. — Тернопільська обл.
Тр — Тури
Трс — Тростянець
Трч — Торчинський р-н
Ужг — Ужгородський р-н
Флк — Филенкове
Харк. — Харківська обл.
Хвм — Ховми
Хмельн. — Хмельницька обл.
Хрл — Хорол
Црч — Царичанка
Чгр — Чигирин
ЧД — Чигирин-Діброва
Черк. — Черкаська обл.
Чернів. — Чернівецька обл.
Черніг. — Чернігівська обл.
Чпв — Чапаєвка
Чпл — Чепелів
Чпх — Чупахівка
Чрн — Чорногузи
Чрч — Черчик
ЧС — Червона Слобода
Ччл — Чечеліївка
Шкв — Шишківці
Шпв — Шаповалівка
Шшк — Шишаки
Щрц — Щирецький р-н
Якм — Якимове
Ярс — Яреськи
Ярш — Ярешки
Ясг — Ясногородка
Ясн — Ясиня

Населені пункти, позначені на картах

1 — с. Ветли, Любешівського р-ну, Волинської обл.; *2* — с. Кутин, Зарічнянського р-ну, Ровенської обл.; *3* — с. Тур, Заболоттівського р-ну, Волинської обл.; *4* — с. Хотешів, Ратнівського р-ну, Волинської обл.; *5* — с. Пульмо, Шацького р-ну, Волинської обл.; *6* — с. Борове, Зарічнянського р-ну, Ровенської обл.; *7* — с. Боровне, Камінь-Каширського р-ну, Волинської обл.; *8* — с. Нудиже, Головнянського р-ну, Волинської обл.; *9* — с. Доротище, Ковельського р-ну, Волинської обл.; *10* — с. Оконськ, Маневицького р-ну, Волинської обл.; *11* — с. Велика Ведмежка, Колківського р-ну, Волинської обл.; *12* — с. Бережці, Любомльського р-ну, Волинської обл.; *13* — с. Любитів, Ковельського р-ну, Волинської обл.; *14* — с. Туричани, Овднівського р-ну, Волинської обл.; *15* — с. Мильськ, Рожищенського р-ну, Волинської обл.; *16* — с. Привітівка, Зарічнянського р-ну, Ровенської обл.; *17* — с. Миляч, Висоцького р-ну, Ровенської обл.; *18* — с. Воронки, Володимирецького р-ну, Ровенської обл.; *19* — с. Березове, Рокитнянського р-ну, Ровенської обл.; *20* — с. Хочине, Олевського р-ну, Житомирської обл.; *21* — с. Берестя, Дубровицького р-ну, Ровенської обл.; *22* — с. Томашгород, Клесівського р-ну, Ровенської обл.; *23* — с. Сновидовичі, Рокитнянського р-ну, Ровенської обл.; *24* — с. Полиці, Камінь-Каширського р-ну, Волинської обл.; *25* — с. Радовіль, Олевського р-ну, Житомирської обл.; *26* — с. Поляни, Березнівського р-ну, Ровенської обл.; *27* — с. Червоносілка, Словечанського р-ну, Житомирської обл.; *28* — с. Рудня, Овруцького р-ну, Житомирської обл.; *29* — с. Усове, Словечанського р-ну, Житомирської обл.; *30* — с. Норинськ, Овруцького р-ну, Житомирської обл.; *31* — с. Ласки, Народицького р-ну, Житомирської обл.; *32* — с. Поліське, Поліського р-ну, Київської обл.; *33* — с. Нові Соколи, Іванківського р-ну, Київської обл.; *34* — с. Лугини, Лугинського р-ну, Житомирської обл.; *35* — с. Сарновичі, Народицького р-ну, Житомирської обл.; *36* — с. Базар, Базарського р-ну, Житомирської обл.; *77* — с. Залужжя, Володимир-Волинського р-ну, Волинської обл.; *78* — с. Сокиричі, Ківерцівського р-ну, Волинської обл.; *79* — с. Крухиничі, Локачинського р-ну, Волинської обл.; *80* — с. Грушів, Іваничівського р-ну, Волинської обл.; *81* — с. Чаруків, Сенкевичівського р-ну, Волинської обл.; *82* — с. Бокійма, Демидівського р-ну, Ровенської обл.; *83* — с. Пиратин, Радехівського р-ну, Львівської обл.; *84* — с. Острів, Козинського р-ну, Ровенської обл.; *85* — с. Білобережжя, Дубнівського р-ну, Ровенської обл.; *86* — с. Забір'я, Рава-Руського р-ну, Львівської обл.; *87* — с. Сілець, Великомостівського р-ну, Львівської обл.; *88* — с. Нивиці, Лопатинського р-ну, Львівської обл.; *89* — с. Сапанів, Кременецького р-ну, Тернопільської обл.; *90* — с. Завадів, Рава-Руського р-ну, Львівської обл.; *91* — с. Мокротин, Нестерівського р-ну, Львівської обл.; *92* — с. Дернів, Кам'янсько-Бузького р-ну, Львівської обл.; *93* — с. Пониковиця, Пониковицького р-ну, Львівської обл.; *94* — с. Яцковичі, Соснівського р-ну, Ровенської обл.; *95* — с. Підлуби, Ємільчинського р-ну, Житомирської обл.; *96* — с. Оржів, Клеванського р-ну, Ровенської обл.; *97* — с. Милятин, Тучинського р-ну, Ровенської обл.; *98* — с. Устя, Соснівського р-ну, Ровенської обл.; *99* — с. Дідовичі, Ярунського р-ну, Житомирської обл.; *100* — с. Гульськ, Новоград-Волинського р-ну, Житомирської обл.; *101* — с. Ганнопіль, Славутського р-ну, Хмель-

ницької обл.; *102* — с. Ріпище, Славутського р-ну, Хмельницької обл.; *103* — с. Дубровка, Баранівського р-ну, Житомирської обл.; *104* — с. Миропіль, Дзержинського р-ну, Житомирської обл.; *105* — с. Биківці, Великодедеркальського р-ну, Тернопільської обл.; *106* — с. Клубівка, Ізяславського р-ну, Хмельницької обл.; *107* — с. Іванків, Іванківського р-ну, Київської обл.; *108* — с. Сімаківка, Ємільчинського р-ну, Житомирської обл.; *109* — с. Ушомир, Коростенського р-ну, Житомирської обл.; *110* — с. Чоповичі, Чоповицького р-ну, Житомирської обл.; *111* — с. Вирва, Малинського р-ну, Житомирської обл.; *112* — с. Качали, Бородянського р-ну, Київської обл.; *113* — с. Кам'яний Брід, Володарсько-Волинського р-ну, Житомирської обл.; *114* — с. Теньківка, Червоноармійського р-ну, Житомирської обл.; *115* — с. Борщів, Радомишльського р-ну, Житомирської обл.; *116* — с. Ніжиловичі, Макарівського р-ну, Київської обл.; *117* — с. Стрибіж, Червоноармійського р-ну, Житомирської обл.; *118* — с. Вільськ, Черняхівського р-ну, Житомирської обл.; *119* — с. Коростишів, Коростишівського р-ну, Житомирської обл.; *120* — с. Копилів, Макарівського р-ну, Київської обл.; *121* — с. Дриглів, Чуднівського р-ну, Житомирської обл.; *122* — с. Кодня, Троянівського р-ну, Житомирської обл.; *123* — с. Волиця, Андрушівського р-ну, Житомирської обл.; *124* — с. Дідівщина, Фастівського р-ну, Київської обл.; *177* — с. Тишковичі, Нижанковицького р-ну, Львівської обл.; *178* — с. Мавковичі, Городоцького р-ну, Львівської обл.; *179* — с. Велика Сушиця, Добромильського р-ну, Львівської обл.; *180* — с. Ясениця-Сільна, Дрогобицького р-ну, Львівської обл.; *181* — с. Завадів, Стрийського р-ну, Львівської обл.; *182* — с. Верхня Яблунька, Турківського р-ну, Львівської обл.; *183* — с. Коростів, Сколівського р-ну, Львівської обл.; *184* — с. Петричі, Краснянського р-ну, Львівської обл.; *185* — с. Гнидава, Вишнівецького р-ну, Тернопільської обл.; *186* — с. Задвір'я, Глинянського р-ну, Львівської обл.; *187* — с. Борщів, Перемишлянського р-ну, Львівської обл.; *188* — с. Осташівці, Зборівського р-ну, Тернопільської обл.; *189* — с. Стільське, Миколаївського р-ну, Львівської обл.; *190* — с. Підгороддя, Рогатинського р-ну, Станіславської обл.; *191* — с. Велика Ходачка, Козлівського р-ну, Тернопільської обл.; *192* — с. Мужилів, Підгаецького р-ну, Тернопільської обл.; *193* — с. Ілавче, Теребовлянського р-ну, Тернопільської обл.; *194* — с. Збора, Войнилівського р-ну, Станіславської обл.; *195* — с. Межигірці, Більшовцівського р-ну, Станіславської обл.; *196* — с. Ласківці, Буданівського р-ну, Тернопільської обл.; *197* — с. Коськів, Гриців ського р-ну, Хмельницької обл.; *198* — с. Стара Чортория, Любарського р-ну, Житомирської обл.; *199* — с. Білозірка, Ланівецького р-ну, Тернопільської обл.; *200* — с. Терешки, Антонівського р-ну, Хмельницької обл.; *201* — с. Веснянка, Старо-Костянтинівського р-ну, Хмельницької обл.; *202* — с. Мотовилівка, Любарського р-ну, Житомирської обл.; *203* — с. Купіль, Волочиського р-ну, Хмельницької обл.; *204* — с. Лехнівка, Ярмолинецького р-ну, Хмельницької обл.; *205* — с. Шрубків, Меджибізького р-ну, Хмельницької обл.; *206* — с. Іванківці, Сатанівського р-ну, Хмельницької обл.; *207* — с. Великі Гармаки, Барського р-ну, Вінницької обл.; *208* — с. Краснопіль, Чуднівського р-ну, Житомирської обл.; *209* — с. Великі Низгірці, Бердичівського р-ну, Житомирської обл.; *210* — с. Чорнорудка, Ружинського р-ну, Житомирської обл.; *211* — с. Паволоч, Попільнянського р-ну, Житомирської обл.; *212* — с. Мале Половецьке, Велико-По-

ловецького р-ну, Київської обл.; *213* — с. Кордишівка, Козятинського р-ну, Вінницької обл.; *214* — с. Морозівка, Погребищенського р-ну, Вінницької обл.; *215* — с. Горобіївка, Сквирського р-ну, Київської обл.; *216* — с. Корделівка, Калинівського р-ну, Вінницької обл.; *217* — с. Вівсяники, Козятинського р-ну, Вінницької обл.; *218* — с. Стрижавка, Вінницького р-ну, Вінницької обл.; *219* — с. Кривчунка, Жашківського р-ну, Черкаської обл.; *220* — с. Почапинці, Літинського р-ну, Вінницької обл.; *221* — РТС Липовець, Липовецького р-ну, Вінницької обл.; *222* — с. Комарів, Вороновицького р-ну, Вінницької обл.; *223* — с. Підвисоке, Оратівського р-ну, Вінницької обл.; *309* — с. Розточки, Болехівського р-ну, Станіславської обл.; *310* — с. Матків, Боринського р-ну, Львівської обл.; *311* — с. Малий Березний, Великоберезнянського р-ну, Закарпатської обл.; *312* — с. Торунь, Міжгірського р-ну, Закарпатської обл.; *313* — с. Баранинці, Ужгородського р-ну, Закарпатської обл.; *314* — с. Верхня Візниця, Мукачівського р-ну, Закарпатської обл.; *315* — с. Березник, Свалявського р-ну, Закарпатської обл.; *316* — с. Нижній Бистрий, Хустівського р-ну, Закарпатської обл.; *317* — с. Квасове, Берегівського р-ну, Закарпатської обл.; *318* — с. Чорне, Виноградівського (Севлюського) р-ну, Закарпатської обл.; *319* — с. Бушгине, Тячівського р-ну, Закарпатської обл.; *320* — с. Дубове, Тячівського р-ну, Закарпатської обл.; *321* — с. Грабівка, Перегінського р-ну, Станіславської обл.; *322* — с. Миколаївка, Золото-Потіцького р-ну, Тернопільської обл.; *323* — с. Манява, Солотвинського р-ну, Станіславської обл.; *324* — с. Голосків, Отинянського р-ну, Станіславської обл.; *325* — с. Серафинці, Городенківського р-ну, Станіславської обл.; *326* — с. Стримба, Надвірнянського р-ну, Станіславської обл.; *327* — с. Ясиня, Рахівського р-ну, Закарпатської обл.; *328* — с. Люча, Яблунівського р-ну, Станіславської обл.; *329* — с. Тростянець, Заболотівського р-ну, Станіславської обл.; *330* — с. Стрілецький Кут, Чернівецького р-ну, Чернівецької обл.; *331* — с. Клинівка, Сторожинецького р-ну, Чернівецької обл.; *332* — с. Виженка, Вижницького р-ну, Чернівецької обл.; *333* — с. Костилівка, Рахівського р-ну, Закарпатської обл.; *334* — с. Зелена, Жаб'ївського р-ну, Станіславської обл.; *335* — с. Шепіт, Вижницького р-ну, Чернівецької обл.; *336* — с. Козачине, Скала-Подільського р-ну, Тернопільської обл.; *337* — с. Чорна, Смотрицького р-ну, Хмельницької обл.; *338* — с. Підлісний Мукарів, Дунаєвецького р-ну, Хмельницької обл.; *339* — с. Підлісний Ялтушків, Барського р-ну, Вінницької обл.; *340* — с. Лисець, Миньковецького р-ну, Хмельницької обл.; *341* — с. Морозівка, Муровано-Куриловецького р-ну, Вінницької обл.; *342* — с. Шишківці, Борщівського р-ну, Тернопільської обл.; *343* — с. Острівчани, Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.; *344* — с. Іванівці, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл.; *345* — с. Лядова, Яришівського р-ну, Вінницької обл.; *346* — с. Малинці, Хотинського р-ну, Чернівецької обл.; *347* — с. Бронниця, Могилів-Подільського р-ну, Вінницької обл.; *348* — с. Мамалига, Новоселицького р-ну, Чернівецької обл.; *349* — с. Турятка, Герцаївського р-ну, Чернівецької обл.; *350* — с. Василівка, Тиврівського р-ну, Вінницької обл.; *351* — с. Юрківці, Ситковецького р-ну, Вінницької обл.; *352* — с. Печора, Шпиківського р-ну, Вінницької обл.; *353* — с. Краснопілка, Гайсинського р-ну, Вінницької обл.; *354* — с. Хоменки, Джуринського р-ну, Вінницької обл.; *355* — с. Степашки, Гайсинського р-ну, Вінницької обл.; *356* — с. Горіш-

ківка, Томашпільського р-ну, Вінницької обл.; *357* — с. Бабчинці, Чернівецького р-ну, Вінницької обл.; *358* — с. Савинці, Тростянецького р-ну, Вінницької обл.; *359* — с. Маньківка, Бершадського р-ну, Вінницької обл.; *360* — с. Писарівка, Ямпільського р-ну, Вінницької обл.; *361* — с. Гарячківка, Крижопільського р-ну, Вінницької обл.; *362* — с. Бондурівка, Ободівського р-ну, Вінницької обл.; *363* — с. Велика Кісниця, Ямпільського р-ну, Вінницької обл.; *364* — с. Загнітків, Піщанського р-ну, Вінницької обл.; *365* — с. Будеї, Кодимського р-ну, Одеської обл.; *366* — с. Концеба, Савранського р-ну, Одеської обл.; *439* — с. Балта, Балтського р-ну, Одеської обл.; *440* — с. Станіславка, Котовського р-ну, Одеської обл.; *441* — с. Ананьїв, Ананьївського р-ну, Одеської обл.; *442* — с. Давидівка, Фрунзівського р-ну, Одеської обл.; *443* — с. Полезне, Великомихайлівського р-ну, Одеської обл.

ЗМІСТ

Вступ 3
Назви спорідненості по прямій лінії 9
Назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня . . 10
Назви повної спорідненості 10
Назви неповної спорідненості 39
Назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня . . 45
Назви спорідненості по прямій лінії третього і дальших ступенів 57
Назви спорідненості по бокових лініях 65
Назви першої бокової лінії спорідненості 65
Назви другої бокової лінії спорідненості 81
Назви третьої бокової лінії спорідненості 94
Назви четвертої і п'ятої бокових ліній спорідненості, а також загальні назви типу *рід, родина, сім'я* . . . 98
Назви свояцтва 103
Назви, що виражають відносини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами 103
Назви, що виражають відносини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами 115
Назви, що виражають відносини свояцтва між батьками одружених, між зятями та між невістками 129
Висновки 134
Умовні скорочення 138

Андрей Андреевич Бурячок

Названия родства и свойства́ в украинском языке

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Академії наук Української РСР

Редактор *О. А. Зарва*
Технічний редактор *Т. Р. Ліберман* Коректор *Р. Я. Лернер*

БФ 15316. Зам. № 10. Вид. № 102. Тираж 2000. Формат паперу 84×108$^{1}/_{32}$. Друк. фіз. аркушів 4,75 + 2 вкл. Умовн. друк. аркушів 8,20. Обліково-видавн. аркушів 8,88. Підписано до друку 16. 5. 1961 р Ціна 45 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

КУПУЙТЕ КНИГИ

Видавництва Академії наук УРСР

БІЛОДІД І. К. **Мова творів Олександра Довженка.** (Збірник «Зачарована Десна»). 1959 р., 96 стор., ціна 21 коп.

ГРЕТЧЕНКО Н. Ф. **Синтаксичні особливості романа А. Головка «Бур'ян».** 1958 р., 36 стор., ціна 8 коп.

Дослідження і матеріали з української мови. Збірник статей. Том. І. 1959 р., 136 стор., ціна 38 коп.

Дослідження і матеріали з української мови. Збірник статей. Том ІІІ. 1960 р., 140 стор., ціна 58 коп.

КОЦЮБИНСЬКА М. **Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів.** 1960 р., 188 стор., ціна 28 коп.

СКРИПНИК Л. Г. **Особливості мови і стилю української художньо-історичної прози.** 1958 р., 104 стор., ціна 24 коп.

Український правопис. Видання друге, виправлене і доповнене. 1960 р., 272 стор., ціна 53 коп., в оправі.

ЮРЧУК А. А. **Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові.** 1959 р., 100 стор., ціна 27 коп.

Книги можна купити в магазинах книготоргів і споживчої кооперації, а також у книжковому магазині Видавництва Академії наук УРСР.

Для одержання книг поштою замовлення надсилайте на адресу книжкового магазину Видавництва АН УРСР — Київ, 30, вул. Леніна, 42. На бажання замовця книги можуть бути вислані накладною платою без завдатку.

45 коп.